



*Присвячуємо  
140-річниці від народження  
фундатора української національної географії  
Степана Фудницького*

Ministry of Education and Science of Ukraine  
Ivan Franko National University of Lviv

*Myroslava Vlach*

*HISTORY OF GEOGRAPHY*

*Coursebook*

*Second edition, supplemented, reviewed*

Lviv  
Ivan Franko National University of Lviv  
2018

Міністерство освіти і науки України  
Львівський національний університет імені Івана Франка

*Мирослава Влах*

# *ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ*

*Навчальний посібник*

*Друге видання, доповнене, перероблене*

Львів  
ЛНУ імені Івана Франка  
2018

УДК 91(091)(075.8)  
В 58

Рецензенти:

д-р геогр. наук, проф. В. О. Джаман  
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);

д-р геогр. наук, проф. Л. Б. Заставецька  
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка);

д-р геогр. наук, проф. Ю. О. Кисельов  
(Уманський національний університет садівництва)

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Львівського національного університету імені Івана Франка  
(протокол 46/2 від 28 лютого 2018 р.)*

Науковий редактор:

д-р геогр. наук, проф., Заслужений діяч науки і техніки України О. І. Шаблій  
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

The coursebook is designed to help students in preparation for seminars, academic performance, research, taking test in the course of "History of Geography". The syllabus of the course provides students with the materials relating to the history of geography as a science (evolution of scientific ideas, concepts, theories) as well as the history of territorial discoveries. Organizational structure, learning strategies and methods of research, historical and theoretical background of the issues. The first chapter provides the structure and syllabus of the course of the subject according to the Modules outcomes and assessments of the students' achievements, the list of the recommended literature are provided. The students' assignments for seminars, independent work, research are also included. The chronology of major geographic discoveries and travels, map routes of the most important voyages and expeditions as well as authors' articles, course of lectures on issues of the subject are appended.

For students of geographic departments, specialists in the history of science.

**Влах М.**

В 58 Історія географії : навч. посібник / М. Влах. – [2-ге вид., допов., перероб.]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – 338 с.

ISBN 978-617-10-0436-8.

Призначено для методичної допомоги студентам у процесі засвоєння навчальної програми, зокрема у ході підготовки до семінарських занять, виконання самостійних, навчально-дослідницьких робіт, складання заліку з курсу "Історія географії". Програма навчальної дисципліни передбачає засвоєння студентами матеріалу з історії становлення географії як науки (еволюція наукових ідей, концепцій, теорій), а також історії географічних відкриттів. Висвітлено структуру та програму навчальної дисципліни за двома змістовими модулями, розкрито систему оцінювання роботи студентів, наведено список рекомендованої літератури. Поміщено завдання семінарських і самостійних робіт, тестові, індивідуальні навчально-дослідні завдання. Відображено хронологію головних географічних відкриттів і подорожей, картосхеми маршрутів найважливіших плавань і експедицій, а також авторські статті і тексти лекцій з проблематики дисципліни.

Для студентів географічних факультетів, спеціалістів з історії науки.

УДК 91(091)(075.8)

© Влах М., 2014

© Влах М., 2018, 2-ге вид., допов., перероб.

© Львівський національний університет  
імені Івана Франка, 2018

ISBN 978-617-10-0436-8

## Зміст

<b>Передмова</b> .....	9
<b>1. Організаційно-структурний розділ</b> .....	15
1.1. Структура навчальної дисципліни “Історія географії” .....	16
1.2. Програма навчальної дисципліни “Історія географії” .....	19
1.2.1. Змістовий модуль 1	
Зміст, структура та завдання курсу. Історія географії: давні часи – епоха Великих географічних відкриттів .....	19
Тема 1. Зміст, структура та завдання курсу .....	19
Тема 2. Географічні ідеї античного періоду .....	23
Тема 3. Географічні ідеї середньовічного періоду (V–XV ст.) .....	28
Тема 4. Великі географічні відкриття та їхні науково-теоретичні наслідки (XVI–XVII ст.) .....	31
1.2.2. Змістовий модуль 2	
Історія географії XVIII–XX ст. ....	35
Тема 5. Розвиток географічних ідей у XVIII–першій половині XIX ст. ....	35
Тема 6. Розвиток географічних ідей у другій половині XIX–на початку XX ст. ....	38
Тема 7. Головні напрямки розвитку географічної науки у XX ст. ....	45
Тема 8. Географічні дослідження України. Теоретичні ідеї українських географів .....	48
Тема 9. Розвиток географії у Львівському університеті .....	51
1.3. Система оцінювання роботи студентів .....	54
1.4. Список рекомендованої літератури .....	55
<b>2. Навчально-методичний розділ</b> .....	61
2.1. Завдання семінарських і самостійних робіт змістового модуля 1 “Зміст, структура та завдання курсу. Історія географії: давні часи – епоха Великих географічних відкриттів” .....	62
Тема 1. Антична натурфілософія і зародження наукових напрямків географічних досліджень .....	62
Тема 2. Великі географічні відкриття і географічна карта світу (XV–XVIII ст.) .....	82
2.2. Тестові завдання змістового модуля 1 “Зміст, структура та завдання курсу. Історія географії: давні часи – епоха Великих географічних відкриттів” .....	98
2.3. Завдання семінарських і самостійних робіт змістового модуля 2 “Історія географії XVIII–XX ст.” .....	114
Тема 3. Територіальні відкриття XIX–XX ст. ....	114

Тема 4. Історія природничо-географічних досліджень в Україні.....	121
Тема 5. Історія суспільно-географічних досліджень в Україні.....	127
Тема 6. Становлення наукових географічних шкіл у Львівському університеті.....	135
2.4. Тестові завдання змістового модуля 2 “Історія географії XVIII–XX ст.” .....	142
2.5. Самостійна робота .....	172
2.5.1. Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань .....	172
2.5.2. Методичні рекомендації до оформлення індивідуального навчально-дослідного завдання .....	178
<b>3. Інформаційно-допоміжний розділ .....</b>	<b>187</b>
3.1. Хронологія головних географічних відкриттів і подорожей.....	188
3.2. Картосхеми маршрутів найважливіших плавань і експедицій.....	196
3.3. Статті, тексти лекцій.....	221
Геродот як предтеча географічного українознавства .....	221
Особливості географії середньовічного періоду (V–XV ст.).....	230
Історія становлення української географії: класичний і новий періоди .....	247
Степан Рудницький: розвиток української суспільно-географічної термінології .....	276
Праці Володимира Кубійовича в історії становлення агрогеографічних досліджень Карпатського регіону.....	281
Внесок професора Євгена Храпливого у розвиток української агрогеографії .....	288
Львівська суспільна географія на загальноукраїнському та європейському тлі: історико-компаративний аналіз.....	293
Львівська суспільно-географічна школа: еволюція агрогеографічної концепції.....	301
Античні витоки сучасної географії: концептуальний підхід .....	308
Предметний покажчик.....	321
Іменний покажчик.....	327

# Content

<b>Foreword</b> .....	9
<b>1. Organizational and structural chapter</b> .....	15
1.1. The structure of the course “History of Geography” .....	16
1.2. The syllabus of the course “History of Geography” .....	19
1.2.1. Content of the module 1.	
The content, structure and objectives of the course.	
History of geography: ancient times – the era of Great geographic discoveries.....	19
Topic 1. Content, structure and objectives of the course .....	19
Topic 2. The geographic ideas of the ancient age .....	23
Topic 3. The geographic ideas of the medieval age (the V–XV century) .....	28
Topic 4. The great geographic discoveries and their scientific and theoretical implications (the XVI–XVII century) .....	31
1.2.2. Content of the module 2.	
History of Geography of the XVIII–XX century .....	35
Topic 5. The development of the geographic ideas of the XVIII–the first half of the XIX century .....	35
Topic 6. The development of geographic ideas in the second half of the XIX–the early XX century .....	38
Topic 7. The main trends of geography in the XX century .....	45
Topic 8. Geographic research of Ukraine.	
Geographic ideas of the Ukrainian scientists.....	48
Topic 9. The development of geography at the Lviv University .....	51
1.3. Assessment and evaluation of students .....	54
1.4. Recommended sources .....	55
<b>2. Learning strategies and methods of research</b> .....	61
2.1. Assignments for seminars and individual work.	
Content of the module 1. ....	62
The content, structure and objectives of the course.	
History of geography: ancient times – the era of Great geographic discoveries .....	62
Topic 1. Antique natural philosophy and the origin of the trends of geographic research .....	62
Topic 2. The era of Great geographic discoveries and the map of the world (the XV–XVIII century).....	82
2.2. Test assignments of the module 1.	
The content, structure and objectives of the course.	
History of geography: ancient times – the era of Great geographic discoveries .....	98

2.3. Assignments for seminars and individual work Content of the module 2.	
History of Geography of the XVIII–XX century.....	114
Topic 3. Territorial discoveries of the XIX–XX century.....	114
Topic 4. History of the natural-geographic research in Ukraine.....	121
Topic 5. History of the geographic social studies in Ukraine.....	127
Topic 6. Formation of the geographic scientific schools at the Lviv University.....	135
2.4. Test assignments of the module 2.	
History of Geography of the XVIII–XX century.....	142
2.5. Independent work.....	172
2.5.1. The subject of individual and academic research.....	172
2.5.2. Guidelines for individual and research tasks.....	178
<b>3. Historical and theoretical background of the issues.....</b>	<b>187</b>
3.1. Chronology of major geographic discoveries and travels.....	188
3.2. Map routes of major voyages and expeditions.....	196
3.3. Articles, courses of lectures.....	221
Herodotus, the forerunner of the study of the Ukrainian geography.....	221
The peculiarities of Geography of the medieval era (the V–XV century).....	230
History of the Ukrainian geography: classic and new periods.....	247
Stephan Rudnyts'kyi: the development of social and geographic terms.....	276
Volodymyr Kubiyovych's works on the history of agro-geographic research of the Carpathian region.....	281
The contribution of professor Yevhen Khraplyvyj to developing of the Ukrainian agrogeography.....	288
Lviv school of social geography at the national and European level: historical and comparative analysis.....	293
Lviv social geographical evolution agrogeographic conception.....	301
Ancient origins of modern geography: conceptual approach.....	308
Index of concepts and terms.....	321
Index of names.....	327



## Перегмова

За словами німецького антропогеографа Ф. Ратцеля, “не можна вивчити географію, не знаючи її історії. Це особливість цієї науки. В інших науках корисно знати її історію, в географії це просто необхідно. Однак історія географії – це не просто історія науки, а суттєва частина всесвітньої історії. Вона показує, як народ пізнає свою країну, а людство – рідну землю” [3, с. 5].

Дисципліна “Історія географії” впроваджена у навчальні плани в усіх закладах географічного профілю України і є важливою у підготовці студентів географічних спеціальностей.

“Історія географії” відображає еволюцію географічної думки (історія розвитку ідей, гіпотез, понять, концепцій, теорій, становлення наукових шкіл) від найдавніших часів до сьогодення, ознайомлює з сучасними проблемами географічної науки і перспективами її подальшого розвитку, розкриває історію розвитку методологічних засад головних географічних теорій, а також висвітлює історію географічних відкриттів і мандрівництва, географічних інституцій, внесок у розвиток географії окремих персоналій.

Головною змістовною складовою дисципліни “Історія географії” є історія географічної науки, яку трактують як нерозривну єдність географічних знань на класичному етапі та структуровану систему природничо- і суспільно-географічних знань на пізніших історичних етапах її розвитку.

Еволюцію географічної науки від найдавнішого часу й до сьогодення необхідно розглядати у контексті відповідних методологічних засад (не випадково попередня назва дисципліни – “Історія і методологія географічної науки”). Методологія, як зазначено у філософських енциклопедіях, – це система принципів положень науки, що тісно пов’язані з філософією і є системою головних абстракцій, які закономірно випливають з історії, нагромаджених теоретичних досліджень та з практичного використання цієї науки. Методологія – це основа науки, ядро, сила, яка визначає суть, структуру, напрямок теоретичних напрацювань, роль методів і характер практичного використання науки.

У географічній науці особливо важливий методологічний аналіз мають проблеми взаємодії природи і суспільства, співвідношення і зв'язків природного та людського елемента, співвідношення просторового й історичного підходів, співвідношення процесів інтеграції та диференціації у науковому пізнанні, зв'язків з іншими науками.

На різних історичних етапах головні проблеми географічної науки трактували по-різному залежно від домінуючої методології. Наприклад, проблему взаємодії природи і суспільства в античні часи розглядали на методологічних засадах географічного детермінізму – концепції, що ґрунтується на визначальному впливі природи на життя і діяльність людини. Кардинально протилежний характер розгляду цієї проблеми на засадах концепції географічного індетермінізму чи методологічно нейтральних позицій географічного посибілізму, пробабілізму, енвайронменталізму.

Географія – моністична чи дуалістична наука? За історичний період її розвитку це питання теж розглядали по-різному відповідно до панування того чи іншого типу наукового світогляду. Фізіоцентричний і антропоцентричний світогляди, які вирізнялися, за С. Рудницьким, залежно від трактування понять “земля”, “країна” (у першому випадку визначається належність до природи, у другому – головний зміст визначають люди, населення) давав змогу робити висновок щодо дуалістичної (подвійної) сутності всієї географії. Однак “екологізація” матеріального і духовного життя суспільства стала засобом синтезу цих двох типів науково-географічного світогляду [18, с. 41], що підтверджує генетичний, об'єктний, функціональний монізм (єдиність) географічної науки.

Проблема співвідношення просторового та історичного підходів у географічній науці закладена у філософському трактуванні взаємозв'язку простору і часу. Від Клавдія Птолемея у географічній науці панувала хорологічна концепція (хорологія – наука про простір). Однак історичний досвід розвитку географічної науки свідчив про важливість урахування також часової координати, оскільки це давало змогу визначити стійкі, повторювані зв'язки географічних об'єктів, тобто виявити закони чи закономірності, посилювало значення функціонального підходу в наукових дослідженнях.

За тривалий історичний час розвитку географії періодично поставало питання щодо її змістовної сутності, оскільки неминучі об'єктивні процеси диференціації наукового пізнання розширювали об'єктно-предметну сферу науки, послаблювали теоретичні позиції її цілісності.

Криза теорії географічної науки виникала час від часу на переломних етапах її розвитку (середина XVII ст., друга половина XIX ст., друга половина XX–початок XXI ст.). Вихід із кризового стану і подальший розвиток географії як науки вбачали у появі географічних метатеорій інтегративного характеру (загальна географія Вареніуса, теорія єдності

в різноманітні А. Гумбольдта чи К. Ріттера, ландшафтна концепція З. Пассарге, О. Шлюттера, П. Відаля де ля Бляша чи хорологічна концепція А. Геттнера). Географія – єдина наука, чи йдеться про єдність географічних наук? Відповідь на це питання також впливає з її історичного розвитку і потребує сучасної аргументації.

Методологічна проблематика навчальної дисципліни “Історія географії” дає змогу простежити тенденцію її зближення з історією філософії, оскільки історико-географічне осмислення можливе тільки за умов урахування загальнонаукових досягнень людської думки, які надає філософія.

Поняття “методологія науки” сьогодні часто ототожнюють із поняттям “наукова парадигма”, що, на нашу думку, не зовсім правильно. Під науковою парадигмою розуміють систему знань і оцінок, у рамках якої й відбувається наукова діяльність, вирішують наукові проблеми, використовують наукові методи дослідження. За історичний час розвитку географічної науки у форматі тієї чи іншої методології з’являлися окремі парадигми – описово-країнознавча, порівняльно-географічна, системно-структурна, модельна, інформаційна, ноосферна.

Іншою важливою змістовною складовою навчальної дисципліни “Історія географії” є історія географічних відкриттів. У науковій і науково-пізнавальній літературі терміни “географічне відкриття” і “територіальне відкриття” часто ототожнюють. Однак територіальні й аквальні відкриття доцільно пов’язувати з процесом дослідження земної поверхні, натомість географічні відкриття, окрім територіальної складової, включають відкриття у царині науково-теоретичних досліджень.

Розширення і поглиблення географічного пізнання світу, коли за сучасних методів дослідження не залишилося непізнаних частин геопростору, трансформує історію територіальних відкриттів в історію географічних відкриттів, яка, відповідно, еволюціонує в історію географії.

Залежно від історичних етапів процесу пізнання поверхні Земної кулі виділяють такі рівні територіальних і аквальних відкриттів:

- локальний (місцевий) рівень, коли географічний кругозір людини обмежувався локальними рамками проживання окремих племен, хоча на цьому рівні відбулися видатні відкриття (наприклад, у Полінезії);
- регіональний рівень, за якого з’явилися географічні знання народів давнього часу і Середньовіччя про регіони та країни світу (відкриття норманів у Північній Атлантиці й Америці, відкриття інками, ацтеками, майя окремих регіонів Центральної Америки, Анд);
- глобальний рівень, коли результати відкриттів відображають на загальній географічній карті світу (епоха Великих географічних відкриттів).

Щодо теоретичних географічних відкриттів, то Н. Фрадкін (1972) виділив такі рівні відкриттів фізико-географічних закономірностей:

- відкриття елементарно-хорологічного рівня (відкриття XV–XVII ст.), що стосуються природної зональності (визначення послідовних змін рослинності з висотою), просторових причинно-наслідкових зв'язків окремих природних елементів;
- відкриття компонентно-історичного рівня, прикладом яких можуть бути відкриття зональних закономірностей, що представлені у працях А. Гумбольдта;
- відкриття компонентно-динамічного рівня (кінець XIX–XX ст.), перехід до яких пов'язаний із виявленням нових зональних закономірностей. Важливими у цьому процесі стали відкриття В. Докучаєва, визначення ним цілісності й нерозривності географічного довкілля.

Ю. Саушкін (1976), аналізуючи характер теоретичних відкриттів у соціально-економічній географії, виділив такі шляхи (галузі дослідження), що зумовлюють економіко-географічні відкриття:

- соціально-економічні карти як первинне відкриття;
- відкриття, пов'язані з генералізацією карт і картометричним аналізом;
- складання карт різних соціально-економічних (економіко-географічних) полів із нанесеними на них статистичними поверхнями методом ізоліній, що дає змогу виявити соціально-економічний “рельєф” і його історичні зміни;
- дослідження територіальної організації економіко-географічних “каркасів”;
- відкриття соціально-географічних територіальних систем;
- відкриття економіко-географічних структур.

Безперечно, що в сучасних умовах наукова новизна природничо-і суспільно-географічних досліджень має інший характер і пов'язана, насамперед, із розумінням єдності, цілісності, взаємозв'язків географічних об'єктів, їхньої синергетики, а також функціонування.

У науково-теоретичному аспекті важливо об'єктно-предметно визначити й такий науковий напрямок, як історична географія. Історична географія вивчає конкретну географію минулого та її зміни на різних історичних етапах. У вітчизняній науці цьому науковому напрямку приділено недостатньо уваги, хоча ще 1927 р. фундатор української наукової географії С. Рудницький опублікував статтю “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання”. Історична географія, надаючи матеріал щодо природничої чи суспільної складової географії минулого, дає змогу порівняти її з сучасною, виявити зміни й теоретично узагальнити у контексті історії географічної науки.

Важливий методологічний характер має вирішення проблеми історичної періодизації географії. Загалом можна виділити два підходи до виокремлення історичних етапів розвитку географічної науки – екстерналістський (з урахуванням зовнішніх чинників) та інтерналістський (з урахуванням внутрішньонаукових чинників). Екстерналістський підхід передбачає врахування насамперед суспільно-історичних чинників (тип і рівень суспільного виробництва, зокрема, територіальний поділ та інтеграція праці, характер суспільних відносин, особливості суспільного замовлення на географічні знання на різних історичних етапах; специфіка розвитку держав, регіонів). Прикладами періодизації історії географії з урахуванням екстерналістських чинників можуть бути напрацювання А. Ісаченка, Ю. Саушкіна, з історії географічних відкриттів – І. Магидовича, з історії розвитку української географії – Я. Жупанського. Ці автори виділяють античну середземноморську цивілізацію, Середньовіччя (у Я. Жупанського в рамках Середньовіччя окремо виділено період формування географічних уявлень у часи Київської держави), епоха різних стадій розвитку капіталізму, від Жовтневого перевороту в Росії до Другої світової війни і сучасний період.

Ми, не заперечуючи важливості впливу особливостей суспільно-економічних формацій того чи іншого історичного етапу розвитку людської цивілізації на розвиток географії, наголошуємо на необхідності врахування також історично відмінних інтерналістських чинників розвитку науки (розуміння об'єкта, предмета, наукові підходи, наукові парадигми, методи тощо).

Власне з цих методологічних позицій виконали періодизацію історії географічної науки американські автори П. Джеймс і Дж. Мартін (1988), українські вчені М. Багров, І. Черваньов і В. Боков (2000), О. Шаблій (2003), які виділяють класичний, новий і новітній періоди її розвитку. Якщо для класичного періоду характерна цілісність географічного знання, то для подальших періодів – поглиблення диференціації та його інтеграція на тих чи інших методологічних засадах.

Для засвоєння програми курсу "Історія географії" треба послуговуватися системою філософських, загальнонаукових і конкретнонаукових методів. Філософські принципи цілісності, взаємопов'язаності, розвитку об'єктивного, віртуального та концептуального світів – методологічна підстава для застосування як актуального, регресійного, так і перспективного підходу до аналізу історико-географічного знання. Актуальний підхід забезпечує конкретно-історичне вивчення тієї чи іншої епохи з акцентом на історико-хронологічний метод. Для ретроспективного, і тим більше для перспективного підходів найголовніше – виявлення смислів, трендів розвитку науки на кожному історичному відтинку. Звідси класичний порівняльно-географічний метод, що ґрун-

тується на виявленні подібності й відмінності географічних об'єктів, модернізують в історико-географічну компаративістику, що забезпечує виявлення джерел, сучасних наукових напрямків і тенденцій розвитку географічної науки. Історико-географічні наративи, дискурси – нові методи і форми історико-географічного знання, що не заперечують класичних. Діахронно-синхронний аналіз передбачає розгляд предмета дослідження – історію географічної науки – в єдності історії та сучасності.

До класичних методів історико-географічної науки належать літературний (аналіз писемних пам'яток) і картографічний (аналіз картографічних джерел). Джерельну базу історії географії становлять літературні твори різного спрямування; на класичному етапі її розвитку – це історична, паломницька, агіографічна (богословська) і власне географічна література, значення якої збільшується і стає винятковим на новому і новітньому етапах. Літературні власне історико-географічні джерела можуть бути *описового, або фактологічного, характеру* (землезнавчі, країно- та краєзнавчі описи, науково-популярні й навчальні видання, публіцистичні твори і твори художньої літератури), *оцінного, або інтерпретативного, характеру* (наукові публікації, дисертації, монографії, архівні документи, джерела статистичної інформації, картографічні твори, звіти про науково-дослідну роботу), *спеціального характеру* (мемуарна література, листування вчених, щоденники й автобіографічні нариси).<sup>1</sup>

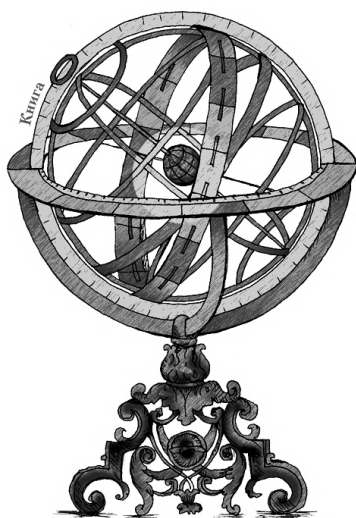
Великі можливості для отримання історико-географічного знання (не тільки ілюстрації) має картографічний метод, який дає змогу виявити історичні процеси розширення Ойкумени, напрямки природничо- і суспільно-географічного пізнання довкілля. Історична картографія пройшла тривалий історичний шлях розвитку, суміжний із географією, – від петрогліфів давньої людини до ментальної картографії античного часу й Середньовіччя і власне наукової історичної картографії нового та новітнього часу.

Крім традиційних методів, історія географії як наука використовує також нетрадиційні спеціальні методи: лінгвістичні, методи семіотики, методи мистецтвознавчого аналізу та соціально-психологічні.

---

<sup>1</sup> Федюк О. М. Українська суспільна географія: друга половина ХХ – початок ХХІ століття : монографія / О. М. Федюк. – К. : ТОВ "Бланксервіс-Плюс", 2014. – С. 12–14.

# *І. ОРГАНІЗАЦІЙНО- СТРУКТУРНИЙ РОЗДІЛ*



## 1.1. Структура навчальної дисципліни “Історія географії”

*Структура курсу.* Навчальну дисципліну “Історія географії” пропонують студентам першого курсу денної та заочної форми навчання географічних факультетів. На вивчення цієї дисципліни відведено 16 лекційних годин і 16 годин для семінарських занять денної форми навчання та 8 лекційних годин і 4 години для семінарських занять заочної форми навчання. На самостійну роботу припадає 44 (денне навчання) і 64 годин (заочне навчання). Підсумкова форма контролю – залік.

Навчальна програма дисципліни “Історія географії” за хронологічним принципом розділена на два змістові модулі. Перший модуль “Зміст, структура та завдання курсу. Історія географії: давні часи–епоха Великих географічних відкриттів” охоплює період від найдавніших часів до XVII ст., відповідно, другий змістовий модуль присвячений історії географії XVIII–XX ст. Тематика лекційних занять розкриває еволюцію, етапи становлення головних географічних ідей, теорій, концепцій.

*Тематика семінарських занять* пов’язана з тематикою лекцій. Завдання – закріпити і розширити знання студентів, отримані на лекційних заняттях, поглибити вивчення студентами історії територіальних відкриттів і формування географічної карти світу (семінари 2 і 3), історії природничо- та суспільно-географічних досліджень в Україні (семінари 4 і 5), історії становлення наукових географічних шкіл у Львівському університеті (семінар 6). Практичні роботи не передбачені.

*Самостійна робота* охоплює конспектування студентами рекомендованих літературних джерел і підготовку до семінарських занять; відповіді на тестові питання; виконання самостійних творчих індивідуальних робіт, підготовку до двох модулів.

*Теми для індивідуальної навчально-дослідної роботи студентів.* Ці теми розширюють знання студентів, отримані на лекціях та під час виконання семінарських робіт, розвивають навички підготовки рефератів на означені теми.

*Міждисциплінарні зв’язки.* “Історія географії” ґрунтується на таких загальних суспільно-наукових дисциплінах, як “Всесвітня історія”, “Філософія”, “Економічна теорія”, “Політологія”; тісно пов’язана із загальногеографічними дисциплінами “Основи за-



гального землезнавства”, “Основи суспільної географії”, а також зі спеціальними дисциплінами з головних проблем окремих географічних наук, з їхніми поняттєво-термінологічними системами.

Таблиця 1.1

Опис навчальної дисципліни “Історія географії”

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 10 Природничі науки 01 Освіта (шифр, назва)	Нормативна навчальна дисципліна циклу дисциплін професійної та практичної підготовки	
Модулів – 1		Рік підготовки:	
Змістових модулів – 2	Спеціальність (професійне спрямування) 106 Географія 014 Середня освіта (географія)	1-й	1-й
		Семестр	
Загальна кількість годин – 90		1-й	1-й
		<i>Лекції</i>	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента – 3,6	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	16 год	8 год
		<i>Практичні, семінарські</i>	
		16 год	4 год
		<i>Лабораторні</i>	
		<i>Самостійна робота</i>	
		44 год	64 год
		ІНДЗ: реферат 14	
Вид контролю: залік			

*Примітка.* Відношення кількості годин аудиторних занять до кількості годин самостійної та індивідуальної роботи становить:

для денної форми навчання – 0,6;

для заочної форми навчання – 0,2.

Таблиця 1.2  
Структура практичних, семінарських, самостійних робіт з курсу “Історія географії”

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин														
	Денна форма				Усього				Заочна форма						
	Усього		у тому числі		Усього		у тому числі		а		у тому числі				
	а	с	лаб	інд	сп	а	с	лаб	інд	сп	а	с	лаб	інд	сп
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13			
<b>Змістовий модуль 1. ЗМІСТ, СТРУКТУРА ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ. ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ: ДАВНІ ЧАСИ – ЕПОХА ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ</b>															
Тема 1. Зміст, структура і завдання курсу	8	2				6	8	1							7
Тема 2. Географічні ідеї античного періоду	12	2	4			6	10	1	1						8
Тема 3. Географічні ідеї середньовічного періоду (V–XV ст.)	8	2				6	8	1							7
Тема 4. Великі географічні відкриття та їхні науково-теоретичні наслідки (XVI–XVII ст.)	12	2	4			6	9	1	1						7
Разом – змістовий модуль 1	40	8	8			24	35	4	2						29
<b>Змістовий модуль 2. ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ XVIII–XX СТ.</b>															
Тема 5. Розвиток географічних ідей у XVIII–першій половині XIX ст.	5	1				4	8	1							7
Тема 6. Розвиток географічних ідей у другій половині XIX–на початку XX ст.	7	1	2			4	8	1							7
Тема 7. Головні напрямки розвитку географічної науки у XX ст.	6	2				4	8	1							7
Тема 8. Географічні дослідження України. Теоретичні ідеї українських географів	10	2	4			4	10	1	2						7
Тема 9. Розвиток географії у Львівському університеті	8	2	2			4	7								7
Разом – змістовий модуль 2	36	8	8			20	41	4	2						35
ІНД	14						14								
Усього годин	90	16	16			14	90	8	4						64

Таблиця 1.3

## Теми семінарських занять

Номер з/п	Тема	Кількість годин	
		денна форма	заочна форма
1	Антична натурфілософія і зародження наукових напрямів географічних досліджень	4	1
2	Великі географічні відкриття і географічна карта світу (XV–XVIII ст.)	4	1
3	Територіальні відкриття XIX–XX ст.	2	
4	Історія природничо-географічних досліджень в Україні	2	1
5	Історія суспільно-географічних досліджень в Україні	2	1
6	Становлення наукових географічних шкіл у Львівському університеті	2	
	Разом	16	4

## 1.2. Програма навчальної дисципліни “Історія географії”

### 1.2.1. Змістовий модуль 1

#### ЗМІСТ, СТРУКТУРА ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ. ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ: ДАВНІ ЧАСИ – ЕПОХА ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

##### Тема 1

#### ЗМІСТ, СТРУКТУРА ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ

**Ключові слова:** актуальна географія, внутрішні (інтерналістські) чинники розвитку географічної науки, геософія, зовнішні (екстерналістські) чинники розвитку географічної науки, історико-географічне джерелознавство, історіографія, історіософія, історична географія, історія географії, історія географічних відкриттів, історія територіальних відкриттів, класична географія, методи історико-географічних досліджень, новітня географія, некласична географія, нова географія, періодизація історії географії, постнекласична географія, принципи історико-географічних досліджень, формаційний підхід до періодизації історії географії, цивілізаційний підхід до періодизації історії географії.

Загальнонауковий принцип єдності логічного й історичного (логіка науки як логіка історичного розвитку) – методологічна основа курсу.

Об'єкт і предмет курсу.

Історія географії як рефлексія (відображення) розвиненої науки на свій родовід, генезу з метою виявлення засадничих джерел, переломних моментів, етапів і генеральних напрямків розвитку (О. Шаблій, 1999).

Предмет вивчення історії географії – процеси географічного відображення соціумом і особливо дослідниками як її самої, так і світу в минулі історичні епохи.

Зв'язок історії географії з історичною географією, історією географічних відкриттів, історією територіальних відкриттів і теоретико-географічними дисциплінами.

Структура поняттєвої системи "Історія географії" (О. Шаблій, О. Вісьтак, 2000). Історико-географічне джерелознавство: *історія географічної думки* (історія наукових парадигм, історія географічних шкіл, історія ідей, гіпотез, понять, історія концепцій і теорій), *історія мандрівництва і територіальних відкриттів* (історія мандрівництва, історія територіальних відкриттів), *історія географічного крає-, країно- і світознавства* (історія краєзнавства, історія країнознавства, історія географічного світознавства), *біографії особистостей, що зробили внесок у розвиток географічної науки; історія суспільно-географічних інституцій* (історія науково-дослідних та проектних інститутів, історія географічних навчальних закладів, історія науково-громадських інститутів і товариств, історія наукових форумів, історія друкованих органів), *історія географо-педагогічної думки й освіти* (історія географо-педагогічних ідей, історія викладання) (рис. 1.1).

Чинники, що впливають на процеси історичного розвитку географічної науки.

Зовнішні (екстерналістські) чинники розвитку географічної науки: тип і рівень суспільного виробництва, зокрема, територіальний поділ та інтеграція праці, суспільні відносини; особливості суспільного замовлення на географічні знання на різних історичних етапах; специфіка історичного розвитку держав, регіонів.

Внутрішні (інтерналістські) чинники розвитку географічної науки: тип світогляду (міфоепічний, науковий; сакральний, секулярний; фізіоцентричний, антропоцентричний); домінуючі загальнонаукові підходи (генетичний, системно-структурний, функціональний, синергетичний); наукові географічні парадигми (описово-географічна, порівняльно-географічна, галузево-статистична, районна, екологічна, діяльнісна, інформаційна, ноосферна); методи дослідження (філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові).



Головні завдання курсу: вивчення історії наукових географічних ідей, принципів, понять, уявлень, зокрема, дослідження історії розвитку теоретичних уявлень про географію як цілісну систему взаємопов'язаних природничих і суспільних наук; вивчення історії географічних відкриттів і мандрівництва; дослідження внеску окремих персоналій у розвиток географічної науки; вивчення історії створення та функціонування географічних інституцій (кафедри, інститути, форуми, видавництва тощо).

Методологічні засади періодизації історії науки (зміни на різних етапах у розумінні об'єкта, предмета і методів наукових досліджень; зв'язок із практикою).

Формаційний і цивілізаційний підходи до періодизації історії географії.

Періодизація історії географії за Ю. Саушкіним та А. Ісаченком (антична середземноморська цивілізація; Середньовіччя; епоха раннього капіталістичного розвитку – XV–XVI ст.; епоха зростання капіталістичної мануфактурної промисловості й торгівлі – XVII–XVIII ст.; епоха розвитку великої капіталістичної промисловості – XIX ст.; епоха імперіалізму – 1870–1917 рр.; епоха від Жовтневої революції до кінця Другої світової війни – 1917–1945 рр.; сучасний період – з 1945 р.) як приклад формаційного підходу.

Періодизація історії землезнавства за І. Черваньовим і В. Боковим (етап донаукових уявлень – до VII–VI ст. до Р. Х.; етап натурфілософських уявлень – ранньоантичний час – епоха Відродження у Європі; Відродження – початок XVI – середина XVIII ст.; новий час – середина XVIII – кінець XIX ст.; новітній час – перша половина XX ст.; космічна ера).

Періодизація географічної науки за П. Джеймсом і Дж. Мартіном: класичний період (від давніх греків до кінця XVIII ст.); новий (від початку XIX ст. до 60-х років XX ст.); новітній (від 60-х років XX ст.).

Періодизація географічної науки за Ю. Шуйським. Період 1. Розвиток природничо-наукових знань і уявлень в античному світі (від часу зародження до III ст. *Етап 1.1.* Час формулювання предмета й об'єкта географії, її основних положень. *Етап 1.2.* Стан географії у Давній Греції (до II ст. до Р. Х.). *Етап 1.3.* Стан і досягнення географії у Давньому Римі (від II ст. до Р. Х. до III ст.). Період 2. Тривалий спад географії протягом раннього Середньовіччя (від IV до XI ст.). Період 3. Період відродження географії на фоні розвитку феодальних соціально-економічних відносин “зрілого феодалізму” (XII–XV ст.). Період 4. Розвиток географічної науки в умовах її розквіту. *Етап 4.1.* Великі географічні відкриття (1490–1650). *Етап 4.2.* Гуманізація географії та становлення теорії загальної географії

(1650–1760). *Етап 4.3.* Навколосвітні плавання. Формування уявлень про Землю як єдину природну систему (1760–1825). Період 5. Зародження і розвиток сучасної географії. *Етап 5.1.* Диференціація єдиної географії (1825–1925). *Етап 5.2.* Завершення територіальних відкриттів і створення вчення про географічну оболонку (1925–1961). *Етап 5.3.* Оформлення сучасної структури науки і вдосконалення теорії географії на засадах впровадження космічних досліджень (від 1961 р. до сьогодні).

Періодизація історії української географії. Періодизація історії української географії за *С. Рудницьким* (старі часи – до XVIII ст.; нові часи – після XVIII ст.); *Я. Жупанським* (стародавні часи; період Київської Русі; середньовічний період – до кінця XVII ст.; новий час – до початку XX ст.; новітній час); *М. Пістуном* (стихійно-описовий – від античних часів до середини XVII ст.; цілеспрямовано-описовий – середина XVII–XIX ст.; власне науково-географічний – кінець XIX–початок XX ст. – до сьогодні); за *О. Шаблієм* (класичний – від стародавніх часів до кінця XVII ст.; новий – XVIII–перша половина XIX ст.; новітній – від другої половини XIX ст.).

Сучасна періодизація науки на класичний, некласичний і постнекласичний періоди.

Принципи історико-географічного дослідження: принцип істинності, принцип конкретності, принцип об’єктивності, принцип усебічності, принцип системності, принцип опори на історичні джерела, принцип історіографічної традиції.

Методи історико-географічного дослідження: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний.

## Тема 2 ГЕОГРАФІЧНІ ІДЕЇ АНТИЧНОГО ПЕРІОДУ

**Ключові слова:** Анакумена, антична натурфілософія, античний матеріалізм, античний період, антропоцентризм, географічний детермінізм, геліоцентризм, геоцентризм, антична космологія, ментальна картографія, Ойкумена, описове країнознавство, фізіоцентризм.

Початок нагромадження географічних знань і уявлень на різних етапах суспільного розвитку. Історичні корені давньогрецької натурфілософії за *І. Магидовичем* *цивілізація Месопотамії*

(IV–III тис. до Р. Х. до VI ст. до Р. Х.): використання основних алгебричних залежностей; поділ екліптики на знаки зодіаку, встановлення року з 360 днів, 12 місяців по 30 днів, поділ кола на  $360^\circ$ , з'ясування правильної віддаленості планет від Землі; використання десяткової і шестидесяткової системи обчислень; внесок давніх єгиптян (середина IV тис. до Р. Х. до IV ст. після Р. Х.) у природознавство, зокрема, в математику (алгебру), астрономію (сонячний календар, поділ року на 365 днів 6 годин та 12 місяців), визначення лінії меридіана, створення писемності, винайдення способу створення папірису; плавання фінікійців і розширення географічного пізнання світу.

Хронологічні межі античного періоду (від Гомерівської “Іліади” (1280–1180 рр. до Р. Х.), де описані епізоди Троянської війни, до падіння Західної Римської імперії (476).

Поняття античної натурфілософії як учення, що пояснює природу засобами споглядання та логічних роздумів. Головні проблеми античної натурфілософії: матерія та її будова; математична гармонія Всесвіту; співвідношення речовини і сили, неорганічного й органічного.

Фалес (близько 625–547 рр. до Р. Х.) – основоположник давньогрецького природознавства. Головні праці “Про природу”, “Сфера”, “Про нерухомі зірки”, “Карта землі”. Ідея про Всесвіт як сукупність багатьох кіл, геоцентричну будову Всесвіту; усе суще складається з води.

Анаксимандр (610–547 рр. до Р. Х.) – створив гномон, запровадив поняття частин світу (Азія і Європа), а також “апейрона” (невизначеної першооснови суцього).

Анаксимен (582–525 рр. до Р. Х.) – першооснова суцього – аер (повітря).

Йонійська (мілетська) школа античної натурфілософії. Землеопис Гекатея Мілетського (близько 546–480 рр. до Р. Х.) як узагальнення відомих на той час периплів і перієгезів. Країнознавство – концептуальна основа географічних знань Гекатея Мілетського, що охоплювала природничі та суспільні явища в єдності. Суспільна (практичні потреби у знанні загальногеографічного характеру) і науково-теоретична (панування єдиної нерозчленованої натурфілософії) зумовленість країнознавства як генетично початкової форми географічного знання античного часу.

Піфагорійська школа античної натурфілософії. Суспільні (розвиток товарного виробництва на засадах поглиблення суспільного поділу праці, поява нової економічної реальності – мінової вартості, на відміну від споживчої вартості за натурального господарства) та науково-теоретичні (розвиток уявлень про



Всесвіт, про кулясту будову Землі, рух Землі) чинники виникнення натурфілософського світогляду з фетишизацією кількісних відносин, числових структур, абстрактно-логічних побудов. Зародження концепції геліоцентризму (“центральний вогонь”, що дає життя космосу), зональності (виділення тропічної, двох помірних і двох полярних зон на земній поверхні). Використання математичного методу в географії.

Географічне світобачення *Геродота* (485–425 рр. до Р. Х.). Поділ Ойкумени на Європу (від Дунаю (Істру) до Дону (Танаїсу)), Азію (Аравія з Сирією, Мала Азія з Вірменським нагір’ям, Месопотамія, Іранське нагір’я і Північно-Західна Індія, Єгипет і Лівія). Ідея існування єдиного Океану, що оточує суходіл Земної кулі. Правильні уявлення про Каспій, що не з’єднаний з іншими морями (Чорним, Азовським) та Північним Льодовитим океаном. Пояснення процесів, що відбуваються на Землі (паводки на Нілі, створення дельти Нілу, зв’язок між температурою повітря і напрямком вітру).

Використання Геродотом історико-географічного методу, зокрема, відомостей про результати фінікійської експедиції, організованої за наказом фараона Нехо II (610–594 рр. до Р. Х.) до південних берегів Лівії (від Червоного моря до Гібралтарської протоки).

Геродот і взаємозв’язок історії та географії (“географія – служниця історії”), ідея єдності хорологічного (просторового) і хронологічного (історичного) підходів у науці.

Геродот і становлення концепції географічного детермінізму.

Геродот – предтеча географічного українознавства (комплексний природничо-географічний, політико-географічний, демографічний, етногенетичний і етногеографічний опис Скіфії).

Географічні уявлення епохи еллінізму (кінець IV–середина II ст. до Р. Х.) (завершення античної нерозчленованої натурфілософії та початок становлення дослідного пізнання, тобто науки в сучасному розумінні).

*Аристотель* (384–322 рр. до Р. Х.). Теорія пізнання Аристотеля, використання ним індуктивного методу – підстави до аналітичного вивчення Землі по великих частинах (атмосфера, гідросфера, літосфера) у разі збереження цілісного підходу до досліджуваних явищ. Аристотель як основоположник компонентного аналітичного напрямку природничої географії, що відомий у сучасній науці як загальноземлезнавчий (за А. Ісаченком) і трактований нині як загальнонауковий напрямок пізнання Землі (за Н. Мукитановим).

Аристотель і модель геоцентризму. Теорія природних (натуральних) місць Аристотеля і сучасна концепція географічної обо-

лонки. Докази кулястості Землі Аристотеля як стимул до пошуків західного шляху до Індії, навколосвітніх плавань.

*Ератосфен* (близько 275–195 рр. до Р. Х.). Зміст праці “Географічні записки” (“*Γεωγραφικά*”). Географія як наукове пізнання Землі у загальноземлезнавчому і країнознавчому аспектах. Використання для визначення просторових характеристик Землі методів математики й астрономії. Ератосфен – основоположник математичної географії (визначення розмірів Земної кулі, географічних координат, напрацювання методів зображення земної поверхні на площині). Ератосфен – основоположник методу районування (поділу суходолу на сфрагіди – окремі частини території залежно від проведених паралелей і меридіанів). Ідея єдності Світового океану. Країнознавчий опис відомої Ойкумени (характеристика країн, їхніх природних умов, побуту населення, державного ладу, культури народів).

*Гіппарх з Нікеї* (близько 190–120 рр. до Р. Х.) та його внесок у розвиток географічних ідей. Створення широтно-довготної сітки для поверхні Землі. Запровадження у науковий ужиток термінів “географічна широта” і “географічна довгота” як градусних величин на основі запозиченого з Вавилону поділу кола на 360°. Вивчення проблеми зображення випуклої поверхні Землі на площині (створення двох видів проєкцій – стереографічної та ортографічної); удосконалення геоцентричної моделі Всесвіту (небесні тіла плавають у невагомій небесній речовині – ефірі), складено таблиці для визначення положення планет на небосхилі.

*Посидоній* (135–51 рр. до Р. Х.) та його внесок у розвиток географічних ідей (повторне вимірювання великого кола Землі на підставі спостереження за висотою над горизонтом Канопуса в Александрії та на Родосі (визначені внаслідок неправильності вихідних умов менші розміри Землі, що усталилися в науці, прискорили епоху Великих географічних відкриттів)). Полеміка з Аристотелем щодо заселення приєкваторіальної частини Землі.

*Страбон* (64 р. до Р. Х. – 20-ті роки після Р. Х.) та його внесок у розвиток географії. Географія – практична наука, що має слугувати керівництвом для обраного кола освічених осіб. Зміст праці Страбона “Географія в 17 книгах”. Країнознавство – цілісна картина Світу природи і людини – концептуальна основа географічних поглядів Страбона (*Orbis terrarum – domus humanitatis est*, тобто Земна куля є домом людства)).

Розвиток ідеї географічного районування (не довільне розчленування території, а “по суглобах”).

*Особливості розвитку географічних знань в епоху Давнього Риму.*

Військові походи і територіальні завоювання Давнього Риму – суспільний чинник розвитку географічних знань практичного спрямування: поява керівництв із географії (*Марк Теренцій Варрон*), “Природничої історії” *Помпонія Мели* (43 р. до Р. Х.), *Плінія Старшого* (23–79 рр. після Р. Х.), керівництв для мореплавців – “Перипл Скілака” для Середземного моря, “Перипл Аріанна” для Понту Евксейнського, перипл анонімного автора для східного узбережжя Африки і північної частини Індійського океану.

*Тит Лукрецій Кар* (99–55 рр. до Р. Х.) і географія. Зміст поеми Тита Лукреція Кара “Про природу речей”. Поема складається з шести книг. У першій і другій книзі наведено вчення про властивості, вчення про вічність руху. У третій і четвертій книгах розглянуто питання єдності душі й тіла, чуттєві відчуття як джерело знань. У п’ятій і шостій книгах описано Світ загалом, окремі явища і причини, що їх породжують, зокрема, наведено уявлення про тварин і людину, про релігію і громадську діяльність. У природі все змінюється, виникає, розпадається, знову створюється. Усі речі у процесі розкладу повертаються до стану первинної матерії, щоб знову взяти участь у природних перетвореннях. Еволюція та набуття нових властивостей, за Лукрецієм, – важлива властивість матерії. Розглянуто походження Землі, різних метеорологічних явищ, колообіг води, причини грому і блискавок, землетрусів і багатьох інших явищ.

*Клавдій Птолемей* (87–165) і географія. Розвиток концепції геоцентризму (праця “Велика побудова Астрономії”, або “Альмагест”).

Зміст праці “Керівництво з географії” у восьми книгах: розглянуто картографічні проекції, наведено координати географічних об’єктів (перша книга), таблиці широт і довгот географічних об’єктів (друга–сьома книги), карти різних районів Землі (восьма книга). Клавдій Птолемей перелічив близько 8 тис. назв різних об’єктів місцевості. Кількасот назв були наведені з географічними координатами, визначеними за Сонцем та зірками. До “Географії” було додано 27 карт, серед яких є докладна карта Землі. Цими картами користувались упродовж чотирнадцяти століть.

Клавдій Птолемей – основоположник картографії (створення карт із градусною сіткою), автор континентальної теорії будови земної поверхні (переважання за площею суходолу, що зумовлено помилкою у визначенні географічних довгот об’єктів).

Розвиток Клавдієм Птолемеєм ідеї Гіппарха про існування “*Terra Australis Incognita*” (Невідомої Південної Землі), розташованої на півдні Індійського океану.

Клавдій Птолемей і розвиток теорії географічної науки. Поділ географічних знань на хорографію (методологічна основа для розвитку описового країнознавства) і власне географію як лінійне зображення Землі зі всім тим, що на ній розташоване. Предмет географії – просторові характеристики Землі, її окремих частин. Клавдій Птолемей як основоположник хорологічного напрямку; запровадив у науковий ужиток термін “топографія”.

Висновки:

- з давньогрецькою натурфілософією пов’язане зародження концепцій геліоцентризму, кулястої будови Землі, географічної оболонки, зональності земної поверхні;
- у давньогрецькій натурфілософії у зародку наявні всі майбутні типи наукових географічних світоглядів. Зокрема, з античною натурфілософією пов’язане становлення описового країнознавства, розвиток математико-географічного, загальноземлезнавчого наукових підходів, матеріалістичне пояснення взаємодії людини і природи в рамках концепції географічного детермінізму;
- у давньогрецький і давньоримський часи набула розвитку наукова географічна термінологія;
- давні греки і римляни розширили межі Ойкумени, збагатили географічне назовництво.

### Тема 3 ГЕОГРАФІЧНІ ІДЕЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПЕРІОДУ (V–XV СТ.)

*Ключові слова:* карти-портолани, середньовічна космологія, медієвістика, сакралізація географічного пізнання, Середньовіччя, Т–О карти, теократичний детермінізм.

Хронологічні межі “середніх віків” у західноєвропейській (V–XVII ст.) і вітчизняній медієвістиці (V–XV ст.). Суспільно-історична і науково-теоретична зумовленість періодизації історії географії Середньовіччя у хронологічних рамках V–XV ст. (феномен Великих географічних відкриттів потребує окремого висвітлення). Центри географічної думки Середньовіччя – Західноєвропейський, Східноєвропейський (Давньокиївський), Північноєвропейський, Близько- і Середньосхідний, Китайський.

*Географія у середньовічній Європі.*

*Географія у Західній Європі.*

Ранньосередньовічний період (V–XI ст.). Суспільно-географічна зумовленість становлення географічної науки (панування натурального господарства, скорочення прямих торговельних зв'язків зі Сходом, релігійна замкнутість). Обмеженість кругозору європейців.

Писемні джерела ранньосередньовічного періоду для аналізу географічних уявлень: паломницька література (ітинерарії – путівні щоденники), історичні праці, християнська (богословська) література; “посольська” література; опис подорожей; власне географічні та космографічні праці.

Описове країнознавство як концептуальна основа паломницької та посольської літератури. “Історія монголів” Дж. П. Карпіні, опис подорожі до Каракорума Г. Рубрука, “Книга Марко Поло”, “Ходіння” ігумена Данила Мниха.

Власне географічні праці: “Християнська топографія” Козьми Индикоплова (середина VI ст.), “Космографія” автора з Равенни (VII ст.), “Про виміри Землі” Дікуїла (825).

“*Tabula peutingeriana*” – маршрутна карта XI–XII ст., зроблена з копії I ст. з відповідними правками, на якій зображено світ від Британії й Атлаських гір до гирла Гангу.

Монастирські карти, або Т–О-подібні карти, або “колісні” карти (за А. Геттнером) як картографічні твори ранньосередньовічного періоду.

Пізньосередньовічний період (XII–XV ст.). Суспільно-історична зумовленість виділення періоду (розвиток ремесла, торгівлі, торговельно-грошових відносин). Головні економічні центри – Венеція, Генуя, Флоренція, а також Фландрія, з XIV ст. – узбережжя Балтійського і Північного морів. Розвиток мореплавства. Виникнення університетів. Переклади праць античних учених.

Праця “*Tractatus de imago mundi*” (“Зображення світу”) римського кардинала П. д'Ейї (1350–1420) як узагальнення географічних знань середньовічного періоду (ідея геоцентризму, кулястості Землі; уявлення про те, що полярна і тропічна зони є незаселеними; перебільшення протяжності Землі зі заходу на схід; заперечення поглядів Клавдія Птолемея щодо замкнутості з півдня басейну Індійського океану).

“Опис Європи і Азії” (середина XV ст.) папи Пія II (твердження про те, що тропічна зона заселена, Індійський океан замкнутий з півдня).

*Географічні ідеї періоду Київської держави (див. тему 8).*

*Географічні уявлення скандинавських народів. Територіальні відкриття норманів (вікінгів): відкриття Ісландії (874), південного*

узбережжя Гренландії (982, Ейрік Рудий), східного американського узбережжя (приблизно 1000, Лейф Ейріксон). Освоєння континентальних районів Європи.

Норманська теорія походження Київської держави. Критичний аналіз аргументів норманістів (А. Шльоцер, Е. Кулік, В. Томсен, О. Шахматов, Т. Арне, С. Томашівський, А. Стендер-Петерсен) і антинорманістів (С. Гедеонов, М. Грушевський, Б. Греков, С. Юшков, Б. Рібаков, М. Тихомиров, В. Пашуто, М. Рязановський, О. Рязановський). Походження Київської держави за О. Пріцаком.

*Арабська географія.* Суспільно-історична зумовленість розширення географічного кругозору арабських народів (територіальні завоювання, вплив ісламу, зв'язок із візантійською та китайською культурами). Наукові центри арабського Халіфату: Багдад, Кордова (Піренейський півострів), Палермо (Сицилія).

Розвиток математико-географічного напрямку. Праці хорезмського вченого-енциклопедиста Аль-Біруні (972–1048) “Хронологія давніх народів”, “Ключ до астрономії”, “Канон Массуда”.

Внесок арабських учених у розвиток кліматології та геоморфології. Аль-Балхі, Аль-Массуді. Географічні уявлення у праці Аль-Біруні з географії Індії (1030). Ібн-Сіна (Авіценна, 980–1037) – закон історичної послідовності залягання осадових порід (головний постулат стратиграфії).

Суспільно-географічна проблематика арабської географії. “Мукаддіма” (“Вступ до світової історії”) Ібн-Гальдуна, 1332–1406).

Описово-країнознавчий напрямок. “Книга шляхів для пізнання держав” Ібн-Гордадбега (60–70-ті роки IX ст.), “Книга доріг для пізнання держав” Аль-Джайгані (кінець IX–початок X ст.), записки Ібн-Фадлана (20-ті роки X ст.) і Аль-Массуді (20–50-ті роки X ст.), “Книга добрих скарбів” Ібн-Даста (перша половина X ст.), “Записки” Ібн-Якуба (60-ті роки X ст.), “Нова географія” і “Розваги людини, що прагне відповідно знати різні частини світу” Аль-Ідрісі (1154).

Мандрівки Ібн-Баттуті (1304–1377).

Відомості про Русь-Україну в арабських джерелах VIII–IX ст.

Особливості арабської картографії (більше територіальне охоплення світу порівняно з європейцями, орієнтація карт на південь, відсутність градусної сітки, геометризм зображення – переважання прямих ліній).

Значення арабської географії Середньовіччя полягає в нових фактах, а не в теоріях, яких вони дотримувалися; географічні уявлення арабських географів, що часто наслідували давніх греків, відставали від практичного досвіду (І. Крачковський); араби зібрали

у галузі фізичної географії багато матеріалу, але не змогли трансформувати його у струнку закінчену систему (О. Крубер).

Занепад арабської географії унаслідок централізації влади у Європі, а також монгольського нашествия.

*Географія у Китаї.* Суспільно-історична зумовленість географічних уявлень (територіальна могутність, високий економічний розвиток, відокремленість цивілізаційних процесів, вплив конфуціанської філософії). Прикладний характер китайської географії (перепис населення у 2 р. після Р. Х., географічні описи окремих провінцій).

Особливості китайської картографії (орієнтація карт на північ, використання триангуляційних методів знімання території).

Мандрівки Чжан-Цяня (200–114 рр. до Р. Х.). Плавання Чжен Хе (1405–1433).

#### Тема 4

### ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА ЇХНІ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ НАСЛІДКИ (XVI–XVII СТ.)

**Ключові слова:** загальна (генеральна) географія, дескриптивний підхід, епоха Великих географічних відкриттів, ідеографічний підхід, колонізація, космографія, Новий Світ, номотетичний підхід, Старий Світ, технічні, соціально-економічні, політичні, науково-теоретичні передумови Великих географічних відкриттів, технічні, соціально-економічні, політичні, науково-теоретичні наслідки Великих географічних відкриттів.

Поняття “епоха Великих географічних відкриттів” як період в історії людства, що розпочався у XV ст. і тривав до XVII ст., у процесі якого відкривалися нові землі та морські маршрути до Африки, Америки, Азії й Океанії у пошуках нових торговельних партнерів і джерел товарів.

*Соціально-економічні передумови Великих географічних відкриттів.* Зародження й утвердження капіталістичних відносин в епоху пізнього Середньовіччя і початку Нового часу. Розвиток промисловості: машинобудування (зокрема суднобудування – створення галер, галонів, каравел, удосконалення способу виплавки сталі (доменні печі); використання водяного двигуна в гірництві та ремеслі; розвиток верстатобудування (поява токарних, шліфувальних, гвинтонарізних верстатів); виробництво зброї. Розвиток торгівлі східними товарами (прянощі, цукор, ювелірні вироби, парфумерні товари,

східні тканини) та перешкоди на її суходільному шляху. Проблема “золота” у Європі для покриття вартості куплених східних товарів.

*Соціальні передумови Великих географічних відкриттів.* Економічне перенаселення Європи. Поширення християнства. Соціальна стратифікація суспільства (поява нового прошарку – буржуазії, що перейняла на себе функції суспільного прогресора).

*Науково-теоретичні передумови Великих географічних відкриттів.* Відродження ідеї античності щодо кулястої будови Землі. Удосконалення компаса, географічних карт, винахід астролябії (прилад для визначення місцезнаходження корабля).

*Португальські відкриття.* Роль Енріке Мореплавця у підготовці морських експедицій в Атлантику і Західну Африку. Організація обсерваторії в Сагріші для підготовки капітанів, виготовлення карт, розвитку кораблебудування (1408). Завоювання Сеути (1415), відкриття Мадейри (1419), повторне відкриття Азорських островів (1432, 1444), досягнення мису Бохадор (1434), бухти Ріо-де-Оро (1436), мису Бланко (1441), островів Зеленого мису (1445), відкриття Конго і Анголи (1481).

*Б. Діаш* і відкриття мису Доброї надії (1487–1488).

Експедиція *В. да Гами* (08.07.1497–10.07.1499) і відкриття східного шляху до Індії.

Експедиція *П. Кабрала* (1500) і відкриття узбережжя Бразилії. Опорні пункти португальської колонізації – Мозамбік, Ормуз, Гоа, Цейлон, південь Малакки, Молуккські острови, Макао, Формоза (Тайвань).

*Іспанські відкриття.* Перша експедиція *Х. Колумба* (3.08.1492–12.10.1492) і відкриття Багамських островів, островів Куба і Гаїті. Друга експедиція *Х. Колумба* (1493–1496) і відкриття деяких островів із групи Малих Антилських, островів Пуерто-Ріко, Ямайка. Третя експедиція *Х. Колумба* (1498–1500) і відкриття північного узбережжя Південної Америки з гирлом Оріноко та о. Трінідад. Четверта експедиція *Х. Колумба* (1502–1504) і відкриття Карибського берега Центральної Америки.

Перший поділ світу між Іспанією і Португалією: Тордесільяський договір, (1494) по меридіану 46°30' зх. д., Сарагосський договір (1529) – поділ світу по 145° сх. д.

*М. Вальдземюллер* і праця “Вступ до космографії” (1507). Поширення топоніма Америка на картах світу і глобусах.

Відкриття Південного моря (Тихого океану) (*В. Н. де Бальбоа*, 1513), Флориди і Гольфстріму (*Х. Понсе де Леон*, 1513).

Пошук Північно-Західного морського проходу з Атлантики в Тихий океан. Експедиція *Дж. Кабота* (кінець XV ст.) і відкриття



узбережжя Ньюфаундленда. Експедиції *С. Кабота* (початок XVI ст.) і відкриття східного узбережжя Лабрадору і Гудзонової затоки; експедиція *Дж. Веррацано* (20-ті роки XVI ст.) – дослідження східного узбережжя Північної Америки від Флориди до Нової Шотландії. Експедиція *Ж. Картьє* (30–40-ві роки XVI ст.) і дослідження внутрішніх районів Північної Америки по р. Святого Лаврентія. Експедиція *М. Фробішера, Дж. Девіса* (кінець XVI ст.). Експедиція *Г. Гудзона* (початок XVII ст.) і відкриття у Північній Атлантиці.

Експедиція *Р. Байлота–В. Баффіна* (початок XVII ст.).

Пошук Північно-Східного морського проходу з Атлантичного в Тихий океан. Експедиція *Х. Віллоубі* (кінець XVI ст.) і відкриття північно-західної частини Карського моря. Експедиція *В. Баренца* і відкриття північно-східного узбережжя Шпіцбергену, західного узбережжя Нової Землі.

Навколосвітня подорож *Ф. Магеллана* (1519–1522) та її наукові наслідки (практичний доказ кулястої будови Землі, заперечення континентальної теорії будови земної поверхні, відкриття Магелланової протоки, підтвердження ідеї єдності Світового океану).

Російські землепрохідці та колонізація Сибіру. *Т. Єрмак* і приєднання до Московії Сибірського ханства (1582). Томський козак *І. Москвітін* і вихід до узбережжя Охотського моря (1639). *С. Дежнев* і відкриття протоки між Америкою та Азією (1648). Експедиція *В. Пояркова* (Алдан–Зей–Амур–Охотське море (1643), *В. Атласов* і друге відкриття Камчатки (1697).

Значення Великих географічних відкриттів в історії людства. Зміни в економіці (бурхливий капіталістичний розвиток Нідерландів і Англії, відсутність економічних стимулів розвитку Іспанії, Португалії, Франції) та соціальній структурі суспільства багатьох країн світу (розвиток класу буржуазії). Розвиток торгівлі та зміна світових торговельних шляхів (порушення монополії венеційських купців на караванну торгівлю зі Сходом і зміщення торгівлі до Португалії).

Поліпшення раціону харчування європейців завдяки завезенню картоплі, кукурудзи, томатів, квасолі, великої кількості фруктів. Поява у Європі тютюну.

Великі географічні відкриття і формування колоніальної системи, поширення работоргівлі, розбою, грабежів і піратства. Винищення корінного населення Америки (90 %). Африка – регіон постачання чорних рабів.

*Науково-теоретичні наслідки епохи Великих географічних відкриттів.* Збагачення географічної науки емпіричними матеріала-

ми природничого та суспільно-географічного характеру. Розвиток емпіричного природознавства і політичної арифметики на основі філософської системи Ф. Бекона і Р. Декарта.

*Загальнонаукові теорії.* М. Коперник і теорія геліоцентризму (“Про рух небесних тіл”, 1553). Й. Кеплер і закони небесної механіки (1618). Г. Галілей і докази геліоцентричної будови Всесвіту (1623), порівняння моделей Всесвіту за Клавдієм Птолемеєм і М. Коперником (1632), І. Ньютон і закон всесвітнього тяжіння (1683).

*Загальногеографічні теорії.* С. Мінстер і праця “Загальна космографія” (1544). Вареніус (Б. Варен) і його внесок у розвиток географії. Науково-теоретичне значення праці Вареніуса “Загальна географія” (1650): єдність загального і конкретно-наукового географічного знання.

*Конкретнонаукові природничі та суспільні теорії і концепції:* походження континентів і океанів (Т. Барнет, Дж. Вудворд, В. Вінстон, Е. Галлей); походження форм земної поверхні (Дж. Геттон, П.-С. Паллас), методи класифікації рослин і тварин (Д. Рей, К. Лінней, Ж.-Б. Ламарк); вивчення людини (В. Петті, Д. Граунт, У. Зісмільх); вплив природних умов на історію людей і способи правління (Ж. Боден, Ш.-Л. Монтеск’є); проблема населення та забезпечення його продуктами харчування (Т.-Р. Мальтус “Дослід про закон народонаселення і його вплив на поліпшення суспільного добробуту”, 1798).

Філософська концепція І. Канта і розвиток географії.

*Розвиток картографії.*

Німецький географ і мандрівник М. Бегайм (1459–1507) у 1492 р. виготовив глобус “Земне яблуко” діаметром 0,54 м, який відобразив географічні уявлення про Землю напередодні відкриття Нового Світу. Глобус М. Бегайма вважають найстарішим глобусом з усіх, що збереглися. Оригіналом для М. Бегайма слугувала карта світу, що ґрунтувалася, головню, на даних Клавдій Птолемея.

Атлас “*Theatrum Orbis Terrarum*” (“Огляд Земної кулі”) голландського історика, картографа, гравера, торговця та видавця карт А. Ортелія (1570). Систематизоване зібрання складалося з 53 карт великого формату і містило детальні пояснювальні тексти. Атлас постійно поповнювали новими картами та перевидавали різними мовами, він повністю витіснив “Географію” Клавдія Птолемея.

Внесок у картографію голландського картографа, географа та математика Г. Меркатора (1512–1594). Видання Г. Меркатором карти світу у подвійній серцеподібній проекції, на якій уперше показано місцеположення південного материка (1538); Великої карти світу, створеної у рівнокутній прямій циліндричній проекції, що зручна

для мореплавства. Підготовка великого зібрання карт, названого “Атласом” на честь міфічного короля Лівії Атласа, який за легендою, створив небесний глобус. Перше видання атласу Г. Меркатора 1595 р. На обкладинці його другого видання було зображено титана Атласа (Атланта), який тримає на плечах небозвід, що відтоді дало підставу називати збірки карт атласами.

“*Atlas Major*” (“Великий Атлас”) (1662–1672) голландського картографа *Й. Блеу*, що складається з 600 карт і налічує 9–12 томів, перекладених різними мовами – “найбільший і найкращий картографічний твір усіх часів”.

### 1.2.2. Змістовий модуль 2 ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ XVIII–XX СТ.

#### Тема 5 РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНИХ ІДЕЙ У XVIII–ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

**Ключові слова:** географізація економіки, дарвінізм, єдність природи в її різноманітності, камеральна статистика, картини природи, мальтузіанство, порівняльне землезнавство, соціал-дарвінізм, телеологізм, теорія водних цивілізацій.

Новий період розвитку географічної науки XVIII–першої половини XIX ст., який розпочався після епохи Великих географічних відкриттів.

Суспільні передумови розвитку географічної науки: перша промислова революція (перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до машинного фабрично-заводського виробництва, який розпочався в Англії у другій половині XVIII ст. і упродовж XIX ст. поширився на інші країни Європи, США, Японію), поглиблення суспільного поділу праці, товаризація виробництва, формування національних господарств, розвиток світового господарства, що прискорило розвиток наук, особливо географічної та економічної; розпад середньовічних імперій (Іспанської, Священної Римської імперії та ін.) та утворення національних держав, що стимулювало розвиток географічного країнознавства (описового державознавства окремих країн, або камеральної статистики).

Формування національних географічних шкіл. Створення кафедр географії у європейських університетах, зокрема в Сорбонні (1809), Берлінському (1820), Карловому (1856), Копенгагенському (1867), Ягеллонському (1877) університетах.

Німецька географічна школа – історично перша наукова географічна школа, що домінувала до Першої світової війни. Описове державознавство – головна форма геопросторового знання в Німеччині у XVII–XVIII ст., що вирізнялося переважністю фактами і слабкістю просторового аналізу зв'язків між ними. Становлення комерційної географії та комерційного країнознавства.

Внесок А. Гумбольдта (1769–1859) у розвиток географічної науки. Експедиційні дослідження А. Гумбольдтом Центральної і Південної Америки як конкретнонаукова підстава для теоретичних узагальнень ученого. Головні праці А. Гумбольдта: “Подорож у рівноденні області Нового Світу в 1799–1804 рр.” у тридцяти томах (1807–1834); “Мінералогічна і геогностична подорожі по Уралу, Алтаю і Каспійському морю (1837–1842)” у двох томах; “Картини природи” (1808), “Космос” (1845–1862) у п'яти томах.

А. Гумбольдт – фундатор сучасної природничої географії. Головне завдання географії – пізнання причинних зв'язків у земних явищах, зокрема вивчення залежності органічного життя від неживої природи. Формування основ учення про ландшафти. Розробка вчення про Космос як єдності двох частин: сидеричної (небесної) й телуричної (земної).

Внесок А. Гумбольдта в аналітичні фізико-географічні науки (вулканологія, кліматологія, біогеографія, океанографія).

Використання і розвиток А. Гумбольдтом методів географічного дослідження: польовий, інструментальний, порівняльно-географічний, кількісні (побудова карти ізотерм, гіпсометричних профілів).

А. Гумбольдт і суспільна географія. Праця “Опис віце-королівства Нова Іспанія” (25, 26 т. “Подорожі...”).

Внесок К. Піннера (1779–1859) у розвиток географії.

К. Ріттер – основоположник порівняльного землезнавства, який запровадив у науковий ужиток термін “землезнавство”. Головна праця К. Ріттера “Землезнавство у відношенні до природи та історії людства”, або загальна порівняльна географія” (19 томів).

Розвиток ученим порівняльного методу в географії, застосування кількісних методів для вивчення географічних об'єктів і їхніх властивостей, зокрема, географічного положення та інших просторових відносин і зв'язків.

К. Ріттер – прихильник географічного посибілізму (теорії адаптації людського суспільства до природних умов): “географія – це

своєрідна фізіологія та порівняльна анатомія Землі: річки, гори, льодовики тощо є окремими органами, кожен із них має свої властивості, функції, а оскільки фізико-географічне підґрунтя є основою для розвитку суспільства, воно у якості фізичної основи визначає перебіг життя суспільства і людини”.

Концепція органічної моделі держави, що передбачала необхідність “життєвого простору” та була сприйнята і розвинута німецькими геополітиками *Ф. Ратцелем* і *К. Гаусгофером* (адаптована для потреб нацизму).

Розвиток географії в Росії. Україна у працях російських географів. Диференціація природознавства, розмежування між економічною географією (“статистикою”) і фізичною географією.

Внесок у розвиток географії *К. Арсеньєва* (1789–1865). Головні наукові праці: підручник “Коротка загальна географія” (1818); “Гідрографічно-статистичний опис міст Російської імперії...” (1832), “Статистичні нариси Росії” (1848).

Районування *К. Арсеньєвим* Росії за природними й економічними особливостями з виділенням десяти районів: Північний, Алаунський (губернії: Петербурзька, Новгородська, Псковська, Тверська, Смоленська), Балтійський, Низовинний, Карпатський, Степовий, Центральний, Уральський, Кавказький і Сибірський.

Внесок у розвиток географії *К. Рульє* (1814–1858). *К. Рульє* – фундатор екологічного напрямку в зоогеографії (вплив зовнішніх умов на тварин, закони географічного поширення тварин, періодичні міграції птахів, зоетика та ін.); розвинув порівняльно-історичний метод дослідження органічного світу.

Внесок у розвиток географії *М. Северцова* (1827–1885). Головні праці “Періодичні явища в житті звірів, птахів і гадів Воронежської губернії” (1856); “Подорожі по Туркестанському краю та дослідження гірської країни Тянь-Шаню” (1873) – звіт про подорожі 1857–1858, 1864, 1865–1868 рр. Результати досліджень: виявив залежність поширення тварин від орграфічної будови території; визначив відмінності між фауною Альп і Тянь-Шаню та причини цих відмінностей; виділив зоологічні області Середньої Азії від Алтаю до Паміру включно; склав списки птахів по областях, зібрав колекцію птахів (майже 12 000 екземплярів).

Дарвінізм і розвиток географічної науки. Науково-теоретичні передумови появи концепції дарвінізму – теорії трансформізму (*К. Лінней*, *Ж.-Б. Ламарк*), учення *Ч. Лаєля* про геологічну еволюцію Землі, зокрема, висунений *Дж. Геттоном* і *Ч. Лаєлем* принцип актуалізму, згідно з яким на Землі в минулому діяли ті ж чинники, що і в наш час.

Головні праці Ч. Дарвіна “Походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних порід в боротьбі за життя” (1859), “Зміна тварин і рослин під впливом одомашнення” (1868), “Походження людини і статевий добір” (1871).

Вплив дарвінізму і соціал-дарвінізму на розвиток природничої та суспільної географії.

Дарвінізм – у вузькому розумінні – напрямок еволюційної думки, прихильники якої погоджуються з головними ідеями Дарвіна щодо питань еволюції, згідно з якими головним (однак не єдиним) фундаментом еволюції є природний добір; у широкому розумінні – еволюційне вчення, або еволюційна біологія загалом. Термін запроваджений Т. Гекслі (1860) на противагу ламаркізму (головна рушійна сила еволюції – притаманне організмам внутрішнє прагнення до досконалості).

Головні чинники еволюції за Ч. Дарвіном: спадкова мінливість, боротьба за існування, природний добір та ізоляція.

Соціальний дарвінізм – соціологічна концепція, згідно з якою закономірності природного добору і боротьби за існування, виявлені Ч. Дарвіном у природі, поширюються в людському суспільстві. Особливо поширена з кінця ХІХ ст. до закінчення Другої світової війни. Її використовують різні консервативні рухи, прихильники лесеферизму (економічна доктрина, згідно з якою державне втручання в економіку має бути мінімальним) і мілітаризму. У крайніх виявах соціальний дарвінізм слугує основою еugenіки (практика, спрямована на створення кращої породи людей) і расизму. Використання соціал-дарвіністами концепції мальтузіанства, а також положень еugenіки для обґрунтування переваги спадкових властивостей окремих класів, груп чи рас.

## Тема 6 РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНИХ ІДЕЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

*Ключові слова:* аналітичні природничо-географічні дослідження, антропогеографія, галузево-статистичний напрямок економічної географії, географічний посибілізм, географія людини, диференціація наукового географічного пізнання, інтеграція наукового географічного пізнання, комерційна географія, культурний ландшафт, ландшафт, політична географія, районний напрямок економічної географії, штандортні теорії.

Загальні риси розвитку географічної науки. Криза теорії науки (безпідставність географічного детермінізму; непослідовність стихійного матеріалізму; нечіткість філософсько-методологічних засад; ухил у бік констатації фактологічного матеріалу). Диференціація наукового пізнання, відокремлення природничої та суспільної географії.

На завершення нового періоду 1) латинська мова втратила свою панівну роль, яку вона відігравала у Середньовіччі; 2) на арену вийшли національні мови; 3) виникли громадські об'єднання професійних географів і тих, хто цікавиться географією. Перше Географічне товариство створене 1821 р. у Парижі. У 1828 р. організовано географічне товариство у Берліні, після нього у Лондоні (1830), Ріо-де-Жанейро (1838), Мехіко (1839), Санкт-Петербурзі (1845).

Найважливіші загальнонаукові течії, що вплинули на методологію географічних досліджень, – дарвінізм і екологія.

**Головні природничо- та суспільно-географічні наукові школи.**

*Природничо-географічні наукові школи* (О. Пешель, Ф. Ріхтгофен, Г. Герланд, А. Зупан, А. Кірхгоф, З. Руге). О. Пешель (1826–1875) – професор Лейпцизького університету (з 1871 р. керівник школи). Праця О. Пешеля “Нові проблеми порівняльного землезнавства як спроба морфології земної поверхні” (1858). Об'єкт дослідження – горизонтальне розчленування земної поверхні (“виділення типів місцевості”), метод дослідження – аналіз карт. Непослідовність поглядів ученого: землезнавство – не лише фізична, а й історична наука, визнання необхідності історичного підходу в географії, а також вивчення людини і природи.

Праця О. Пешеля “Народознавство” (1875), у якій учений на підставі використання положень еволюціонізму і географічного детермінізму з застосуванням матеріалу, зібраного в народів Африки, Південно-Східної Азії, Австралії, Океанії, Полінезії, довів видову єдність людства та мінливість расових ознак.

Ф. Ріхтгофен (1833–1905) – професор географії у Бонні, Лейпцизі та Берліні. Головна праця “Завдання і методи сучасної географії” (1883). Предмет географії – земна поверхня в широкому розумінні (земна кора з водами, повітрям і організмами). Три завдання географії: дослідження твердої кори у зв'язку з гідросферою і атмосферою (фізична географія); дослідження рослинного і тваринного світу у зв'язку із земною поверхнею (біогеографія); дослідження людини, її матеріальної та духовної культури (антропогеографія). Декларативний характер теоретичних положень, головна увага – на вивчення твердої поверхні, зокрема геологічної будови (автор

еолової концепції походження лесів, генетичної класифікації форм рельєфу).

Г. Герланд (1833–1919) – професор географії у Страсбурзі. Головна праця “Завдання і поділ географії” (1888). Класифікація географічних наук: математична географія, геофізика, країнознавство, географія організмів. Критика прихильників “об’єднання” природи і людини в рамках єдиної географії. Антропогеографія, етнографія – поза межами географічної науки.

*Суспільно-наукові географічні школи.* Відхід останнім десятиріччям XIX ст. від природничо-географічної тематики, посилення соціологічних аспектів. Вивчення життя і діяльності народів у зв’язку з суспільним виробництвом і природним середовищем – новий етап розвитку країнознавства та суспільствознавства на засадах використання методології соціал-дарвінізму.

Е. Реклю (1830–1905). Головні праці: “Земля” (1868–1869), “Земля і люди. Загальна географія” (1876–1894; 19 т.), “Людина і земля” (1906–1909; 6 т.). Методологічна основа – географічний детермінізм, завдання географії – пізнати “фізіологію земного організму”, популяризація географічних ідей.

Л. Мечников (1838–1888). Праця “Цивілізація і великі історичні ріки” (1889) як спроба обґрунтування географічної теорії суспільного прогресу і соціального розвитку. Три періоди світової історії: річкова цивілізація, середземноморська, океанічна. Критика концепції представниками історичного матеріалізму (за ігнорування способу виробництва матеріальних благ, законів суспільного розвитку, виробничих відносин) і розвиток загальногуманістичного підходу.

Німецька антропогеографічна школа Ф. Ратцеля (1844–1904). Засновник і редактор фахового географічного журналу “*Geographische Zeitschrift*” (“Географічний часопис”) у 1905–1935 рр. Головна праця “Антропогеографія, або головні положення використання землезнавства в історії” (1882, 1891; 2 т.). Методологічна засада – соціал-дарвінізм. Антропогеографія, за Ф. Ратцелем, – галузь біогеографії.

Праця “Політична географія” (1897), у якій закладено основи геополітики, зокрема, розвинена органічна теорія держави. Головні терміни теорії Ф. Ратцеля – життєвий простір, геобіосфера, чуття простору, життєва енергія. Головні тези: справжньою світовою державою є та, яка володіє морем; три чинники, що засвідчують вплив клімату: національний характер, переселення та різновид занять народів; держава – живий організм, укорінений у ґрунті; просторова експансія держави як процес росту живого організму. Сім законів



просторового зростання держави (“Про закони просторового росту держав”, 1931): 1) простір зростає зі зростанням культури нації; 2) зростання держави супроводжується такими аспектами розвитку, як ідеологія, торгівля, місіонерство й активність; 3) зростання держави відбувається унаслідок приєднання і поглинання малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, у якому виявляється його зростання, сила або слабкість і всі зміни в організмі держави; 5) у зростанні держава намагається ввібрати в себе найцінніші елементи фізико-географічного середовища (берегові лінії, русла рік, рівнини, райони, багаті на природні ресурси); 6) перший імпульс до територіального зростання надходить ззовні від менш розвинених держав; 7) загальна тенденція до злиття території переходить від держави до держави і набуває сили.

Ю.-Р. Челлен (1864–1922). “Держава як форма життя” (1916). Проблема сили держави. “Малі країни” і “великі країни”. Порівняння країни з людьми (країни – “мислячі” і “відчуваючі організми”). Політика держави поза мораллю; постулювання закону анархії – “економічної самодостатності держави”. Запровадження терміна геополітика – “наука про державу як географічний організм, втілений у просторі”.

#### *Ландшафтні концепції.*

*Французька школа ландшафтознавства.* П. Відаль де ля Бляш (1845–1918) – професор Сорбонни (з 1898 р. її керівник). Головний принцип географії – принцип земної єдності, безпосереднє поле досліджень – земна поверхня (*rais*). Методична основа географічних поглядів – географічний посибілізм – напрямок у географії, що виник на рубежі XIX–XX ст. як реакція на строгі положення географічного детермінізму, у вигляді географічної інтерпретації філософської концепції про волю вибору між наявними можливостями. Форма географічного знання – регіональні описи (багатий фактологічний матеріал, доступна форма викладу, однак незначна наукова глибина, головна увага на пейзажні риси місцевості).

Гуманістична спрямованість французької регіональної школи – підстава для виділення французької школи “географії людини”.

Головні праці П. Відалья де ля Бляша: “Загальний атлас географії та історії світу” (1898); “Основи географії людства” (1921), у якій закладено основи теорії поширення інновацій.

*Німецька школа ландшафтознавства.* Внесок З. Пассарге (1867–1958) у розвиток ландшафтознавства. Головна праця “Основи ландшафтознавства” (1919–1920). Головне завдання географії – вивчення природних ландшафтів – “областей, у яких орографія, геологічна

будова, клімат, води, рослинний і тваринний світ, тобто всі ті компоненти, що належать до природи території, виявляють відповідність по всіх існуючих пунктах". Неврачування ученим генетичного принципу дослідження, відсутність серед компонентів ландшафту ґрунту. Виділення трьох груп ландшафтів: природні, знищені (в англ. термінології *badland*), культурні.

О. Шлюттер (1872–1959) і розвиток культурного ландшафту як поєднання різних матеріальних, природних і людських об'єктів у вигляді поселень, транспортних потоків. Ігнорування соціально-економічних процесів формування культурних ландшафтів.

Вплив ландшафтознавства на загальну теорію географії. Самостійність географії, за А. Пенком, – у наявності власного об'єкта дослідження – "географічного індивідуума", "хори", "ландшафту" – клітин, з яких утворюється земна поверхня.

**Хорологічна концепція А. Геттнера** (1859–1941). Головна праця "Географія, її історія, суть і методи" (1927). Єдність географії у використанні просторового (хорологічного) методу дослідження. Географія – "хорологічна наука про земну поверхню, що вивчає земні простори за їхніми відмінами і просторовими взаємозв'язками". Географія – ні природнича, ні суспільна географія, а одночасно і перша, і друга. Недоліки хорологічної концепції: розрив вивчення просторових і часових аспектів явищ, що не давало змоги виявляти закони, закономірності, стійкі тенденції розвитку явищ і процесів; декларування фактологічного і заперечення узагальнювального характеру географії; твердження про країнознавчі описи як головне завдання географії; суб'єктивність виділення одиниць дослідження, заперечення їхнього об'єктивного існування. Позитиви хорологічної концепції: увага до взаємозв'язків об'єктів; використання просторового методу дослідження.

#### **Штандортні теорії.**

Й. фон Тюнен (1783–1850). Праця "Ізольована держава у відношенні до сільського господарства і національної економії" (1826) – розміщення сільського господарства за принципом найменших витрат і найбільшої вигоди. Загальний закон розміщення сільськогосподарського виробництва – закон впливу вартості землі, вартості робочої сили і транспортних витрат на характер використання землі.

Кільця Тюнена ("вільне" приміське господарство; лісове господарство; інтенсивне шестипільне землеробство і стійлове скотарство; зернове господарство і вигінне скотарство; трипільне зернове господарство; екстенсивне тваринництво – скотарство і вівчарство; натуральне господарство). Чинники трансформації кілець Тюнена.

Сучасне трактування моделі територіальної спеціалізації сільського господарства Й. фон Тюнена.

А. Вебер (1868–1958). Праця “Теорія розміщення промисловості” (1909) – концепція вибору місця для окремого промислового підприємства за принципом найменших витрат виробництва. Розвиток теорії факторів розміщення промислового підприємства (транспортний, сировинний, трудовий).

#### **Наукові географічні школи в Росії.**

Розвиток аналітичних фізико-географічних досліджень.

Розвиток геоморфології (П. Кропоткін, С. Нікітін, А. Павлов, І. Мушкетов, Л. Берг, В. Семенов-Тян-Шанський).

Розвиток гідрології та океанографії (Л. Берг, С. Макаров, Ю. Шокальський).

Розвиток кліматології (О. Воєйков (1842–1916) “Климаты земного шара” (1884).

Розвиток генетичного ґрунтознавства. Внесок у розвиток географії В. Докучаєва (1846–1903). Головні праці “Русский чернозем” (1883), “Наши степи прежде и теперь” (1892), “К учению о зонах природы” (1890). Наукові здобутки: розробка поняття про ґрунт як природно-історичне тіло та головні чинники ґрунтоутворення; розвиток поняття про природні комплекси та їхню зональність; закладено основи концепції про ландшафти на зональній основі.

Наукова школа В. Докучаєва (А. Краснов, Г. Танфільєв, Г. Морозов, Г. Висоцький).

А. Краснов (1862–1914) – керівник кафедри фізичної географії і антропогеографії Харківського університету (з 1889 р.). Внесок ученого у розвиток загального землезнавства, зокрема використання методу порівняльної геоботаніки, розробка вчення про залежність між характером ботанічних формацій та історією формування гірських порід, рельєфом, кліматом, ґрунтами; класифікація рівнинних пустель; обґрунтування геоморфологічної концепції безлісся степів (докторська дисертація “Травяные степи Северного полушария”, 1894), виділення десяти ландшафтних зон і п’яти ландшафтних областей Земної кулі (“Лекции по физической географии”, 1910); основоположник конструктивно-географічного напрямку в географії (засновник Батумського ботанічного саду).

Г. Танфільєв (1857–1928) – географ, геоботанік, ґрунтознавець, болотознавець, професор Новоросійського університету в Одесі з 1905 р. Магістерська праця “Пределы лесов на юге России” (1894) – обґрунтовано агрохімічну концепцію безлісся степів; докторська дисертація “Пределы лесов в Полярной России” (1912) – обґрун-

товано концепцію зміщення трьох природних зон з півночі на південь. Застосування методу комплексного природно-історичного великомасштабного дослідження боліт (Петербурзька губернія, Полісся, Підмосков'я, Барабинський степ). Автор першого російською мовою університетського підручника з історії географічних відкриттів і досліджень Росії.

Г. Морозов (1867–1920) – лісівник, ботанік, ґрунтознавець і географ, класик російського лісівництва, професор Петербурзького лісового університету (1901–1917), професор Таврійського університету в Сімферополі (1918–1920). Головна праця “Основы учения о лесе” (1920), у якій викладено питання біології лісових порід, біології і типів лісонасаджень; розробка вчення про ліс як біоценологічне, географічне та історичне явище, як єдиний природний комплекс. Використання карт типів лісонасаджень (прообраз сучасних ландшафтних карт).

Г. Висоцький (1865–1940) – видатний український ґрунтознавець, лісівник, геоботанік і географ, учасник Полтавської експедиції В. Докучаєва (працював у Великоанадольському лісовому масиві, 1892–1904); професор Харківського інституту сільського і лісового господарства (1926–1930), професор Кримського університету (1919–1922), професор Всесоюзного науково-дослідного інституту лісового господарства й агролісомеліорації у Харкові. Вивчення впливу лісу на гідрологічний режим. Уперше розрахував баланс вологи під лісом і полем; досліджував вплив лісу на середовище проживання людей та причини безлісся степів. Внесок у степове лісорозведення, розробив деревно-кущовий тип насаджень, з'ясував значення дуба для створення лісових насаджень у степу; запровадив поняття “глей”, “фітострома” (геосфера найбільшого зосередження рослинності). Головна праця – “Ергеня, культурно-фитологический очерк” (1915).

Розвиток теорії російської економічної географії. *Становлення ґалузево-статистичного напрямку* (В. Ден, О. Фортунатов, О. Скворцов).

*Становлення районного напрямку*. П. Семенов-Тян-Шанський (1827–1914). Головні праці: “Географическо-статистический словарь Российской империи” (1863–1885), “Заселённость Европейской России в зависимости от причин, обуславливающих распределение населения империи” (1871), “Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России” (1880); “Россия. Полное географическое описание нашего Отечества” (одинадцять томів до 1914 р.).

Поділ Російської імперії на 19 економічних районів: 1) Крайній Північний; 2) Приозерний; 3) Прибалтійський; 4) Московський

промисловий; 5) Центральний землеробський; 6) Приуральський; 7) Поволзький; 8) Малоросійський; 9) Новоросійський; 10) Південно-Західний; 11) Білоруський; 12) Литовський; 13) Західний Сибір; 14) Середній Сибір; 15) Східний Сибір; 16) Далекий Схід; 17) Киргизький край; 18) Туркестан; 19) Кавказький край.

Внесок *Д. Менделєєва* (1834–1907) у розвиток економічної географії. Головні праці: “Будущая сила, покоящаяся на берегах Донца” (1888), “Уральская железная промышленность в 1899 г.” (1899), “Фабрично-заводская промышленность и торговля в России” (1893). Розгляд проблеми територіальної організації промисловості та її спеціалізації по економічних районах країни (14 “економічних країв”), конструктивні пропозиції про розвиток їхнього господарства.

Становлення *антропогеографії* (*Д. Анучин, О. Воейков, В. Семенов-Тян-Шанський*). Головні праці: *О. Воейков* “Распределение населения Земли в зависимости от природных условий и деятельности человека” (1911), “Людность селений Европейской России и Западной Сибири” (1909), *В. Семенов-Тян-Шанський* “Город и деревня в Европейской России. Очерк по экономической географии” (1910).

*Розвиток комерційної географії* (*В. Безобразов, В. Чеславський, В. Семенов-Тян-Шанський*).

## Тема 7

### ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ У ХХ ст.

**Ключові слова:** бігевіористична географія, Гартленд, географія природокористування, геоecологія, геополітика, гуманістична географія, модельна парадигма, радикальна географія, системна парадигма, тематичне картографування, теоретична географія, теорія серцевинної країни.

Географія у Німеччині після Першої світової війни. Геополітичні концепції у працях *К. Гаусгофера* (1869–1946). *К. Гаусгофер* – засновник Німецького інституту геополітики (1922), засновник і головний редактор журналу “*Geopolitik*” (1924–1944). Головне поняття геополітичної концепції – “життєвий простір”; твердження про необхідність економічної самодостатності (автаркії), культурної експансії та поглинання невеликих держав, які не здатні здійснювати самостійну зовнішню політику і дестабілізують міжнародні відносини. *К. Гаусгофер* – автор військово-політичної доктрини

“Континентального блоку (союзу)” (“Вісь Берлін–Москва–Токіо”), який мав об’єднати держави Євразії (Іспанія, Італія, Франція, Німеччина, Росія, Японія), будучи Східною протиположністю й альтернативою Західному англосаксонському світові – Британській імперії та США (стаття “Континентальний блок Берлін–Москва–Токіо”. Ч. 2, 1941).

Штандортні ідеї *А. Льоша* (1906–1945). Головна праця “Географічне розміщення господарства” (1940), у якій запропоновано теорію розміщення виробництва в умовах ринкової економіки, де головну роль відведено не зниженню витрат (сировинних, транспортних), а максимізації прибутку. А. Льош створив концепцію економічного ландшафту, у якому визначальним чинником є збутові зони підприємств різного рівня, що утворюють мережу економічних районів із вузлами у містах. Ідеальна форма мережі – шестикутні стільники (у реальності економічні осередки мають форму трикутників або чотирикутників). На відміну від побудов В. Кристаллера, модель А. Льоша була моделлю ринкової рівноваги, територіальної самоорганізації суспільства і його економічного життя, а не плановим приписом.

Теорія “центральных місць” *В. Кристаллера* (1893–1969). В. Кристаллер і праця “Центральні місця Південної Німеччини” (1933) – розміщення населення, сфери послуг Південної Німеччини у вигляді гексагональних ґраток різного ієрархічного рівня, центри яких і виконують функції центральных місць. Значення теорії для удосконалення адміністративно-територіального поділу.

Географія у США (кінець ХІХ–середина ХХ ст.). Теоретичні погляди *Е. Гантінгтона* (1876–1947). Е. Гантінгтон – професор Єльського університету (1917–1947). Головні праці “Цивілізація і клімат” (1915), “Русійні сили цивілізації” (1945). Прихильник ідей кліматичного детермінізму та геополітики, обґрунтовував панівне положення країн європейської культури і білої раси природними (головно кліматичними) умовами. *Е.-Ч. Семпл* та її праця “Вплив географічного середовища” (1911), головна думка якої – “людина – продукт земної поверхні”.

“Кількісна революція” 1950–1960-х років і формалізація географічного пізнання. Концепція “теоретичної географії” *В. Бунге*. “Теоретична географія” В. Бунге – як прикладний напрямок економічної географії, її геометро-аналітична концепція, що посилює пізнавальну здатність дослідження, однак не вичерпує гносеологічні можливості сучасної географії. Позитивізм, соціальна фізика – методологічна основа теоретичної географії. Топологія, теорія гра-

фів, теорія груп – математичний апарат “теоретичної географії” (В. Бунге). Теорія переміщень, теорія центральних місць, теорія міграцій, теорія просторових взаємозв’язків, теорія зміщень як формалізовані розрахунки просторових зв’язків. Методологічна неспроможність “теоретичної географії”, необхідність поєднання формальних і змістових методів дослідження. Провідна роль змістових методів у науковому пізнанні.

Модельна і системна парадигми в географії. Позитивізм, логічний позитивізм, теоретизм – методологічна основа модельної та системної парадигм. Модельна парадигма (П. Гаттем, Р. Дж. Чорлі) та її значення у системі методів сучасної географії. Системна парадигма (Д. Гарвей) та її місце у географічному пізнанні.

*Радикальна географія.* Загострення економічної, політичної та екологічної кризи в 1970-х роках, теоретична неспроможність економічної та соціальної географії – об’єктивні причини виникнення радикальної географії (Р. Піт, В. Бунге, Д. Гарвей, Д. Массей, Д. Слейтер). Вульгарний матеріалізм і анархізм – методологічна засада радикальної географії. Критика представниками радикальної географії теорій класичної географії та “кількісної революції”. Еклектизм і радикалізм поглядів. Огляд статей журналу “Антипод” (США), збірника “Радикальна географія: альтернативні погляди на сучасні соціальні проблеми” (США, 1977).

*Бігевіористична географія.* Завдання бігевіористичної географії – побудова географічної теорії на засадах постулатів, що визначають поведінку людей; зосереджує увагу на соціальних і психологічних механізмах, що мають яскраво виражену просторову складову і впливають на просторову структуру. Теорія ухвалення рішень (Г. Саймон) – методична основа географії поведінки (Г. Вайт, Р. Кейтс, Дж. Гоулд, А. Пред, А. Баттімер, Д. Волперт, Т. Герстранд). Методи бігевіористичних досліджень (ментальні карти, матриця поведінки тощо).

*Географія культури. Гуманістична географія* (К. Зауер, Дж. Райт). Гуманістична географія – наука, що вивчає геопростір на філософських засадах феноменалізму, екзистенціалізму.

Головні положення: обмеженість строго наукових методів пізнання в географії, перенесення уваги на уявлення та інтуїцію, однозначність наукових і ненаукових знань, зосередженість уваги на суб’єктивних, особистісних аспектах, антропоцентричне трактування предмета географії, абстрактно-ліберальне трактування людини.

Головні напрямки: ландшафт і міф (політичне і соціальне трактування, усталена символіка ландшафтів), аналіз просторових ме-

тафор, постмодерністський ландшафт (особливості сучасних інновацій у вигляд міст і сільських територій), зв'язок ландшафту з художньою літературою і мистецтвом, геофемінізм (сприйняття довкілля жінками).

Спеціально-наукові методи досліджень: когнітивний (метод географічної уяви та її інтерпретації), гештальт-підхід, геософійний, компаративістський, наративний, ментально-картографічний (образно-картографічний).

Прикладні напрямки досліджень: геополітика, культурно-образне країнознавство (географічна іконографія), регіональна політика, маркетинг територій, брендинг і ребрендинг територій (PR територій), туризмологія, моделювання гуманітарно-географічних образів міст.

## Тема 8 ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ. ТЕОРЕТИЧНІ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКИХ ГЕОГРАФІВ

*Ключові слова: антеїзм, давньогрецький геокультурний круг, давньоримський геокультурний круг, демогеографічні дослідження, дохристиянське світобачення, економіко-географічні дослідження, етногеографічні дослідження, інституційна інфраструктура, кордологізм, літописання, методи систематизації географічного знання (художній, символічний, науковий), парадигма, країнознавчі дослідження, політико-географічні дослідження, трипільська цивілізація, фундатор української наукової географії.*

Географічні уявлення осілих племен. Аналіз епіграфічної пам'ятки "Межиріцька картосхема". Межиріч-карта – рисунок на уламку бивня мамонта, знайденого на березі річки Росава, біля села Межиріч Канівського району Черкаської області на місці стоянки мисливців на мамонтів доби пізнього палеоліту (вік – приблизно 17 тис. років). На ньому зображена місцевість із виділенням річки, рослинності, жител. Це найдавніша пам'ятка картографії на території України і найвідоміша серед картографічних зображень первісних часів, знайдених на території України.

Трипільська культура на території України (географічні аспекти).

Україна у давньогрецькому геопросторовому колі. Опис країни кіммерійців у поемах Гомера "Одіссея" та "Гіада" (IX–VIII ст. до Р. Х.). "Землепис" Гекатея Мілетського (550–480 рр. до Р. Х.) про



територію Північного Причорномор'я. Північне Причорномор'я в “Географії” Страбона.

Світобачення скіфського мислителя Анахарсія. Грецькі колонії Північного Причорномор'я. Взаємовпливи еллінської та скіфської геокультур.

Опис Скіфії Геродотом. Геродот як предтеча географічного українознавства (усталення просторового образу України; природничо-географічне, політико-географічне, демогеографічне, етногенетичне й етногеографічне виділення Скіфії з навколишнього світу).

Україна у давньоримській геокультурі. Аналіз карти, складеної за Клавдієм Птолемеєм і виданої А. Ортелієм 1590 р., із зображенням території Північного Причорномор'я.

Людність і природа України у контексті Біблії.

Заселення території українських земель і формування державних утворень. Давня Русь як могутнє державне утворення у Європі.

Географічні відомості арабів про Київську державу. Україна у візантійських хроніках Прокопія Кесарійського (друга половина VI ст.), патріарха Фотія (891), Костянтина VII Порфірородного (905–959), Лева Диякона з Калої в Малій Азії (бл. 950 – бл. 1000).

“Ходіння” київського ігумена Данила Мниха до Єрусалима (1113–1115) та його географічний світ.

Вплив перекладної літератури на формування давньоруських географічних уявлень (“Шестиднев”, “Фізіолог”, “Християнська топографія” Козьми Індикоплова).

Літописи як початок української науки. “Повість минулих літ” – важлива історико-географічна пам'ятка давньоруського часу.

Соціально-економічні передумови розвитку географічних уявлень в Україні за період від занепаду Галицько-Волинського князівства (XIV ст.) до національно-культурного відродження у XIX ст.

Періодизація історії України XIV–XVIII ст.

Розвиток науки у період литовсько-польської доби та формування козащини (друга половина XIII–XVI ст.). Виникнення братств, заснування єзуїтських академій, створення Острозької академії (1576–1636), Києво-Могилянської академії (1632–1817) розвиток друкарства.

Географічні уявлення про Україну у першій половині XVII ст. (період посилення збройної боротьби українців проти національного та релігійного гніту), у другій половині XVII ст. (період відродження української державності) та у XVIII ст. (ліквідація Гетьманщини і Запорозької Січі; перебування Правобережної України під Польщею; унія як національний чинник у Західній Україні).

Прилучення українських територій до Московської держави та колонізація краю. Топографічне знімання території українських земель для картографічного забезпечення військових і господарських потреб. Ревізії населення з метою оподаткування. Початки вивчення та освоєння багатств Донбасу, Кривбасу, українських степів.

Значення академічних експедицій XVIII ст. у Російській імперії для географічного вивчення України.

Опис природи і людності України за вітчизняними писемними джерелами XIV–XVIII ст. (літописи, паломницька література, поетичні твори, картографічні праці тощо). “Густинський літопис” (історія від часів Київської Русі до кінця XVI ст., переписаний 1670 р.), “Літопис Волині і України”, чи “Київський літопис” (історія від 1240 р. до 60-х років XVI ст.). Козацькі літописи XVIII ст.: “Літопис Самовидця” (події від 1648 до 1702 рр.), “Літопис Григорія Грабянки” (події 1648–1708 рр.), “Сказання о войне козацкой с поляками чрез Б. Хмельницького” С. Величка (чотири томи, події 1648–1700 рр.).

Країнознавча діяльність Ю. Котермака (Дрогобича). Праця Ю. Дрогобича “*Indicium prenosticon Magistri Georgi Drohobich de Russia*” (1483).

Поема “Роксоланія” С.-Ф. Кльоновича (1550–1602) і географічний опис українських земель (1584).

“Странствованіє” В. Григоровича-Барського і розвиток країнознавства (1819). Картографічні праці О.-А. Тарасевича.

Відображення географічних реалій України XIV–XVIII ст. у західноєвропейській культурі.

Європейські хроніки XV–XVI ст. про українські землі (Ж. де Лянуа, Д. Барбадо, А. Кампензе, З. Герберштайн, М. Меховський (Меховіта), М. Литвин, Е. Лясота, Б. де Віженер, С. Мінстер, М. Кромер, М. Стрийковський та ін.).

Опис України Г. Левассера де Боплана (1650). Г. Левассер де Боплан і картографування України.

Вивчення географічної номенклатури і термінології на підставі “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” (у 2 т. – К., 1977; 1978) та “Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.” (Вип. 1–16. – Львів, 1994–2013).

Генеza українського відродження XIX ст. Українське відродження та формування напрямків наукових досліджень. Діяльність Кирило-Методіївського товариства і становлення українських геополітичних ідей. Історико-географічні та геополітичні ідеї М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського.

Інтенсивний розвиток етногеографічних досліджень (П. Чубинський, Ф. Вовк, В. Гнатюк, З. Кузеля, В. Пассек, В. Антонович, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Васильєв, О. Кольбер, В. Шухевич, М. Кордуба, О. Шафонський та ін.).

Вплив ідей українських економістів ХІХ ст. на розвиток економіко-географічного напрямку (В. Рубан, Д. Журавський, Я. Маркович, М. Яснопольський, В. Навроцький, О. Русов, І. Миклашевський, С. Подолінський, М. Зібер, М. Туган-Барановський та ін.).

Культурно-освітні й наукові організації та їхня роль у розвитку науки і культури. Товариства дослідників природи (Київське, Харківське, Одеське, імені Коперника у Львові, Подільське, Кримське, Волинське) та їхня роль у становленні географії в Україні. Наукове товариство імені Шевченка – перша українська академія наук. Розвиток географії в НТШ.

Роль Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у розвитку української географії (1873–1876).

Суспільна зумовленість розвитку української географії на початку ХХ ст.

Внесок академіка С. Рудницького (1877–1937) у розвиток української географії (див. тему 9).

Загальногеографічні погляди академіка П. Тутковського (1858–1930) та їхній вплив на становлення української географії. Значення праць П. Тутковського для розвитку українських загальноземлезнавчих поглядів.

Внесок професора В. Кубійовича (1900–1985) у розвиток української антропогеографії, демографії, картографії. Значення “Атласу України й сумежних країв” (1937) та “Географії українських і сумежних земель” (1938) для розвитку географічного українознавства. Науково-організаційна діяльність В. Кубійовича: В. Кубійович і НТШ; В. Кубійович і “Енциклопедія Українознавства”.

Соціально-економічна географія у підросійській Україні (К. Воблий, А. Синявський, В. Садовський, Й. Шимонович, М. Птуха, І. Феценко-Чопівський та ін.).

## Тема 9

### РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЇ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

**Ключові слова:** довоєнний період; кафедра природничої історії, географії і агрокультури; наукова школа, наукові напрямки, післявоєнний період, університет.

Географія у Львівському університеті до заснування кафедри у 1882 р.

*Б. Гакет (Аке)* (1739–1815) – австрійський мандрівник, природодослідник, геолог, географ, лікар, педагог, учений-енциклопедист, піонер альпінізму, піонер дослідження природи Карпат. У 1787–1805 рр. – професор природничого відділу Львівського університету.

*Довоєнний період* (1882–1939). Кафедра географії Львівського університету – найдавніша географічна інституція на теренах Східної Європи, рік заснування 1882 (Московський університет – 1884, Петербурзький університет – 1887, Харківський університет – 1889, Новоросійський (Одеський) університет – 1890, Київський університет – 1891). Рекомендація Ф. Ріхтгофеном на посаду керівника кафедри професора А. Ремана.

*А. Реман* (1840–1917) – визначний польський учений (ботанік, географ, мандрівник), керівник кафедри географії протягом 1882–1910 рр. Головна праця “Землі давньої Польщі і сусідніх слов’янських країн, описані з погляду фізико-географічного”. Ч. 1. Карпати, 1895; Ч. 2. Низів’я, 1904.

Наукова школа А. Ремана (Г. Величко, Е. Ромер, С. Рудницький).

*Г. Величко* (1863–1932?) – перший українець доктор філософії у галузі географії (1893). У 1883–1889 рр. навчався у Львівському університеті. Головні праці: “*Plastyka ziem polsko-ruskich ze szczególnym uwzględnieniem Karpat*” (1889) – природничо-географічний твір з культурно-географічними елементами; “Народописна карта українсько-руського народу” (1896) – перша етнічна карта України українського автора, що знаменувала собою розвиток української етнокартографії.

*Е. Ромер* (1871–1954) – керівник кафедри географії у 1911–1934 рр. Внесок ученого у розвиток кліматології, гідрології, геоморфології, регіональної географії та картографії. Е. Ромер і атласне картографування (“Географічно-статистичний атлас Польщі”, 1916; “Атлас конгресовий”, 1921).

Суспільно-географічні погляди Е. Ромера (методологічна засада – географічний детермінізм).

*С. Рудницький* (1877–1937) – фундатор української наукової географії. У 1895–1899 рр. навчався у Львівському університеті, 1901 р. – доктор філософії в галузі географії (“Про плями на Сонцю”); 1908–1913 рр. – приват-доцент з викладанням загальної географії українською мовою. Становлення теорії географічної науки (“Нинішня географія”, 1905), географічного українознавства (“Коротка географія України, Ч. 1. Фізична географія”, 1910; “Антропогеографія України”, 1914), картографії, географічної термінології, політичної географії та геополітики, військової географії. Науково-

організаційна діяльність (організатор і керівник Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, 1926–1933 рр.).

Наукова школа С. Рудницького (М. Дольницький, В. Гериневич, Ю. Полянський, С. Пашкевич, О. Степанів, В. Огоновський, М. Іваничук).

Роль львівських географів у розвитку географічних центрів Польщі у післявоєнний період (А. Ціргоффер – Познань, А. Маліцький, Ф. Угорчак, А. Халубінська – Люблін, А. Ян, Ю. Чижевський, Ю. Вонсович, О. Косіба – Вроцлав).

Наукові напрямки львівської географії довоєнного періоду:

- фізіографічний (геоморфологія, морфогенез Українських Карпат, Подністер’я, Поділля; леси, яркова мережа; кліматологія; гідрографія);
- антропогеографічний (антропогеографія України, етногеографія українських земель, обґрунтування меж української національної території, західної межі України);
- закладення основ української національної картографії.

*Післявоєнний (1944–1991) і сучасний (з 1991 р.) періоди. Наукові школи і провідні вчені.*

Наукова школа геопросторової організації суспільства, заснована на кафедрі економічної (тепер економічної і соціальної) географії у 1945–1950 рр. д-ром геогр. наук, проф. О. Ващенком. Представники школи, випускники кафедри: професори Ф. Заставний, Б. Яремчишин, М. Пістун, О. Шаблій, О. Топчів, С. Писаренко, С. Іщук, О. Заставецька, М. Мальський, В. Нагірна, Л. Шевчук, І. Ровенчак, М. Дністрянський, М. Мальська.

Наукова школа інженерної, екологічної та регіональної геоморфології, заснована у 1950 р. на базі кафедри геоморфології д-ром геогр. наук, проф. П. Цись. Представники школи: професори Я. Кравчук, І. Ковальчук, А. Богуцький, М. Сивий, В. Вишневський, Л. Царик, Л. Дубіс.

Наукова школа ландшафтознавства заснована д-ром геогр. наук, проф. К. Геренчуком у 1954 р. на базі кафедри фізичної географії. Представники школи: професори Г. Міллер, С. Кукурудза, В. Петлін, А. Мельник, Є. Іванов.

Наукова школа генетичного ґрунтознавства заснована 1993 р. на базі кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів д-ром геогр. наук, проф. С. Позняком. Представники школи: В. Михайлюк, А. Кривульченко, З. Гамкало, В. Гаськевич, З. Паньків, М. Кіт, А. Кирильчук.

Наукова школа природоохоронних досліджень заснована 1988 р. на базі кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи (професори С. Кукурудза, І. Волошин, М. Назарук, П. Штойко).

Наукова школа туризму та рекреації, заснована 2003 р. на базі кафедри туризму (д-р геогр. наук, проф. М. Мальська).

Перспективні наукові напрямки львівської географії: політико-географічні та геополітичні дослідження, географія культури, етногеографія, географічне українознавство, геоінформаційно-картографічне моделювання природних і суспільних систем, конструктивно-географічні дослідження.

### 1.3. Система оцінювання роботи студентів

#### Методи контролю з курсу “Історія географії”

Поточна перевірка підготовки до семінарських занять: максимальна оцінка – 4 бали (для студентів денної форми навчання).

Виконання індивідуального навчально-дослідного завдання за узгодженою темою: максимальна оцінка – 20 балів (для студентів денної форми навчання).

Перевірку виконання завдань самостійної роботи студентів здійснюють під час усного опитування чи письмового виконання практичних робіт та під час письмового (модульного) опитування.

Письмове опитування студентів за змістовими модулями: максимальна оцінка – 15 балів (для студентів денної форми навчання).

Протягом вивчення навчальної дисципліни студент має змогу отримати певну кількість балів згідно зі шкалою оцінювання (табл. 1.4, 1.5).

Таблиця 1.4

Шкала оцінювання: вузу, національна та ECTS

Оцінка ECTS	Оцінка в балах	За національною шкалою
		Залік
A	90–100	Зараховано
B	81–89	
C	71–80	
D	61–70	
E	51–60	
FX	0–50	Не зараховано
F	0–50	

Таблиця 1.5

Оцінювання знань студентів за видами робіт

Структура курсу		Вид навчальної діяльності, максимальна кількість балів		Сума балів
		участь у семінарському занятті	письмове опитування	
Змістовий модуль 1	Тема 1	4	15	30
	Тема 2	4		
	Тема 3	4		
	Тема 4	3		
Змістовий модуль 2	Тема 5	3	15	30
	Тема 6	3		
	Тема 7	3		
	Тема 8	3		
	Тема 9	3		
Індивідуальна навчально-дослідна робота				20
Залік				20
Сума балів				100

## 1.4. Список рекомендованої літератури

### Основна література



1. Атлас географических открытий / [пер. с англ. ; предисл. Дж. Хемминга]. – М. : БММ АО, 1998. – 248 с.
2. Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак. – Львів : НВФ “Карти і атласи”, 2013. – 128 с.
3. Богучарсков В. Т. История географии: учеб. пособ. для вузов / В. Т. Богучарсков [под ред. Ю. П. Хрусталева]. – М. : Академический Проект, 2006. – 560 с.
4. Влах М. Р. Історія географії : навч. посібник / М. Р. Влах. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. — 330 с.
5. Грегори К. География и географы. Физическая география / К. Грегори [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – 384 с.
6. Джеймс П. Все возможные миры. История географических идей / П. Джеймс, Дж. Мартин [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – 762 с.
7. Джонстон Р. Дж. География и географы : очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 г. / Р. Дж. Джонстон [пер. с англ. ; под ред. Э. Б. Алаева]. – М. : Прогресс, 1987. – 368 с.

8. *Жупанський Я. І.* Історія географії в Україні : навч. посібник / Я. І. Жупанський. – [2-ге вид., допов.]. – К. : Шлях, 2006. – 275 с.
9. *Исаченко А. Г.* Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1971. – 416 с.
10. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / [кер. проекту і авт.-упор. Ю. Лоза]. – К. : Мапа, 2010. – 300 с.
11. *Мукиданов Н. К.* От Страбона до наших дней : эволюция географических представлений и идей / Н. К. Мукиданов. – М. : Мысль, 1985. – 237 с.
12. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / [упор. та авт. біогр. статей проф. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 1008 с.
13. *Паркер Дж.* Атлас “Історія світу” / Дж. Паркер [пер. с англ.]. – К. : ДНВП “Картографія”, 2008. – 192 с.
14. *Поросенков Ю. В.* История и методология географии / Ю. В. Поросенков, Н. И. Поросенкова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – 224 с.
15. *Саушкин Ю. Г.* История и методология географической науки : курс лекций / Ю. Г. Саушкин. – М. : Изд-во МГУ, 1976. – 424 с.
16. *Саушкин Ю. Г.* Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем / Ю. Г. Саушкин. – М. : Просвещение, 1980. – 269 с.
17. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 444 с.
18. *Шаблій О. І.* Основи суспільної географії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Шаблій. – [2-ге вид.]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 296 с.
19. *Шаблій О.* Суспільна географія : у 2-х кн. / О. Шаблій. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. — Кн. 1. — 814 с. ; Кн. 2. — 706 с.
20. *Шаблій О. І.* Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.
21. *Шуйский Ю. Д.* Географическая наука в античном мире и в период Средневековья / Ю. Д. Шуйский. – Одесса : ВМВ, 2008. – 180 с.



### Додаткова література

1. Академік Степан Рудницький / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 408 с.
2. *Багров М. В.* Землезнаство / М. В. Багров, В. О. Боков, І. Г. Черваньов. – К. : Либідь, 2000. – 464 с.

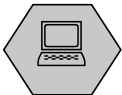


3. *Баттимер А.* Путь в географию / А. Баттимер [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1990. – 425 с.
4. *Бейкер Дж.* История географических открытий и исследований / Дж. Бейкер [пер. с англ.]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1950. – 648 с.
5. *Берг Л. С.* История великих русских географических открытий / Л. С. Берг [сост., ил., коммент. А. Жемерова ; отв. ред. М. Терешина]. – М. : Эксмо, 2011. – 640 с.
6. *Боплан і Україна* : зб. наук. праць. – Львів, 1998. – 318 с.
7. *Боплан Г.* Спеціальна карта України / Г. Боплан. – К. ; Львів, 2000. – 82 с. + 8 арк. мап.
8. *Бунге В.* Теоретическая география / В. Бунге [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1967. – 267 с.
9. *Видатні вітчизняні географи, мандрівники та мореплавці* : в 4-х вип. / [за ред. О. Т. Діброви]. – К. : Рад. шк., 1951–1957.
10. *Галицький В. І.* Географічні відкриття : дослідження і дослідники : календар-довідник / В. І. Галицький, Н. Ф. Галицька. – К. : Рад. шк., 1988. – 238 с.
11. *Геттнер А.* География, ее история, сущность и методы / А. Геттнер. – Л. ; М. : Гос. изд-во, 1930. – 416 с.
12. *Дитмар А. Б.* География в античное время : очерки развития физико-географических идей / А. Б. Дитмар. – М. : Мысль, 1980. – 148 с.
13. *Доктор географії Мирон Дольницький* / [упор. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 324 с.
14. *Доктор географії Олена Степанів* / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 302 с.
15. *Доктор географії Григорій Величко* / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 342 с.
16. *Доктор географії Володимир Огоновський* / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 396 с.
17. *Енциклопедія Українознавства* : Словникова частина. Репринтне видання 1955–1995 років. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові / [гол. ред. проф. д-р В. Кубійович]. – Львів, 1993–2000, 2003. – Т. 1–11.
18. *Кисельов Ю. О.* Основи геософії : проблеми теорії та методології : монографія / Ю. О. Кисельов. – Луганськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.
19. *Кос А. І.* З-під знаку Стрільця : Олена Степанів-Дашкевич у світликах, документах та спогадах / А. І. Кос. – Львів ГО “Ін-т нац. пам’яті”, 2012. – 120 с.
20. *Краснопольский А. В.* Отечественные географы (1917–1992) : биобиблиогр. справ. : в 3 т. / [под ред. С. Б. Лаврова]. – СПб., 1993–1995.

21. Круль В. П. Ретроспективна географія з основами етнографії : навч. посібник / В. П. Круль. — Чернівці : Родовід, 2014. — 296 с.
22. Леш А. Географическое размещение хозяйства / А. Леш. — М. : Изд-во иностр. лит., 1959. — 455 с.
23. Львів. Комплексний атлас / О. Шаблій, С. Матковський, О. Вісьтак [та ін.] — К. : ДНВП "Картографія", 2012. — 192 с.
24. Людина і довкілля. Антологія : у 2 кн. / [упор., авт. вступ. розд., біогр. довід. та комент. В. С. Крисаченко]. — К. : Заповіт, 1995. — Кн. 1. — 432 с. ; Кн. 2. — 432 с.
25. Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий : в 5 т. / И. П. Магидович, В. И. Магидович. — М. : Просвещение, 1983–1986.
26. Максаковский В. П. Историческая география мира : учеб. пособ. для вузов / В. П. Максаковский. — М. : Экопрос, 1997. — 584 с.
27. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / [упор. Г. Сварник, А. Фелонюк ; Львів. відділ. ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ]. — Львів : Піраміда, 2009. — 632 с.
28. Олійник Я. Географічна наука в Україні : становлення і розвиток / Я. Олійник. — К. : Ніка-Центр, 2007. — 148 с.
29. Пістун М. Д. Розвиток суспільної географії в Україні у ХХ – на початку ХХІ сторіччя : монографія / М. Д. Пістун. — К., 2009. — 112 с.
30. Преображенский В. С. Материалы к истории отечественной географии ХХ века. Важнейшие события десятилетий (1890–1989 годы) / В. С. Преображенский, Т. Д. Александрова. — М. : ИГ РАН, 1994. — 92 с.
31. Преображенский В. С. География в меняющемся мире. Век ХХ. Побуждение к размышлению / В. С. Преображенский, Т. Д. Александрова, Л. В. Максимова. — М. : ИГ РАН, 1997. — 273 с.
32. Професор Антін Синявський / [упор. В. Руденко]. — Чернівці : Рута, 2003. — 240 с.
33. Професор Валентин Садовський / [упор. О. Шаблій]. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. — 306 с.
34. Професор Володимир Геринович / [за ред. проф. О. Шаблія]. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — 366 с.
35. Професор Володимир Кубійович / [упор. О. Шаблій]. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — 378 с.
36. Професор Іван Тесля / [упор. О. Шаблій]. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. — 272 с.
37. Професор Каленик Геренчук / [упор. С. Кукурудза]. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. — 343 с.

38. Професор Опанас (Афанасій) Вашенко / [упор. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 233 с.
39. Професор Петро Цись / [упор. І. Ковальчук]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 433 с.
40. Професор Юрій Полянський / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 378 с.
41. *Рудницький С.* Історія землезнання України / С. Рудницький. – Ч. 1. Старі віки. – Київ; Прага, 1925. – 131 с.
42. *Рудницький С.* Політична географія України / С. Рудницький [упор., передм. П. Штойка]. – [Б. М.] : Гердан, 1998. – 279 с.
43. *Салищев К. А.* Основы картоведения. История картографии и картографические источники / К. А. Салищев. – М. : Геодиздат, 1962. – 183 с.
44. *Сосса Р. І.* Історія картографування території України : короткий нарис : від найдавніших часів до 1920 р. / Р. І. Сосса. – К., 2000. – 247 с.
45. *Сосса Р. І.* Картографування території України : історія, перспективи, наукові основи / Р. І. Сосса. – К. : Наук. думка, 2005. – 292 с.
46. *Сосса Р. І.* Історія картографування території України : підручник / Р. І. Сосса. – К. : Либідь, 2007. – 336 с.
47. *Фрадкин Н. Г.* Географические открытия и научное познание Земли / Н. Г. Фрадкин. – М. : Мысль, 1972. – 132 с.
48. *Хаггет П.* География : синтез современных знаний / П. Хаггет [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1979. – 684 с.
49. *Хаггет П.* Пространственный анализ в экономической географии / П. Хаггет [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1968. – 392 с.
50. *Харвей Д.* Научное объяснение в географии / Д. Харвей [сокр., пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1974. – 502 с.
51. *Черванев И. Г.* Землеведение : история, методология, учение о географической оболочке : учеб. пособие / И. Г. Черванев, В. А. Боков. – Харьков : Изд-во Харьков. ун-та, 1993. – 131 с.
52. *Шаблій О.* Академік С. Рудницький – фундатор української географії / О. Шаблій. – Львів, Мюнхен : Ред.- вид. відділ ЛДУ, 1993. – 223 с.
53. *Шаблій О. І.* Володимир Кубійович : енциклопедія життя і творення / О. І. Шаблій. – Львів : Фенікс ; Париж : [Б. в.], 1996. – 704 с.
54. *Шаблій О.* Історичні виміри української географії / О. Шаблій // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. – 2000. – Вип. 1. – С. 7–15.
55. *Шаблій О. І.* Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського націо-

- нального університету імені Івана Франка) / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 168 с.
56. Шевчук С. М. Суспільна географія в Україні (теорія та практика досліджень) : монографія / С. М. Шевчук. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – 481 с.
  57. Штойко П. Степан Рудницький (1877–1937). Життєписно-бібліографічний нарис / П. Штойко. – Львів : Вид-во НТШ, 1997. – 183 с.
  58. Штойко П. І. Теоретичні концепти становлення новітньої української географії : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.11 / П. І. Штойко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 36 с.
  59. Федюк О. М. Українська суспільна географія : друга половина ХХ – початок ХХІ століття : монографія / О. М. Федюк. – К. : ТОВ “Бланксервіс-Плюс”, 2014. – 208 с.
  60. Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка : в 2 т. – Т. I : А–К. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 716 с.
  61. Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка : в 2 т. – Т. II : Л–Я. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 764 с.
  62. Husain M. History of Geography / M. Husain. – New Delhi : Anmol Publisher, 1994. – 592 p.
  63. Keltie S. J. History of Geography / J. S. Keltie. – N. Y. : Hardpress Publishing, 2012. – 178 p.
  64. Martin G. J. All Possible Worlds: a History of Geographical Ideas / G. J. Martin. – N. Y. : Oxford University Press, 2005. – 624 p.
  65. Naidu V. History of Geography / V. Naidu. – N. Y. : Amazon Digital Services LLC, 2016. – 382 p.
  66. Sirko M. Zarys historii kartografii / M. Sirko. – Lublin, 1999. – 352 p.



### Інформаційні ресурси

1. Географія : історія, науковці, країни світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geograf.at.ua>.
2. Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uk.wikipedia.org>.
3. Українська наукова інтернет-спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nauka-online.org>.

## 2. НАБЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ РОЗДІЛ



## 2.1. Завдання семінарських і самостійних робіт змістового модуля 1 “Зміст, структура та завдання курсу. Історія географії: давні часи – епоха Великих географічних відкриттів”

### **Тема 1. АНТИЧНА НАТУРФІЛОСОФІЯ І ЗАРОДЖЕННЯ НАУКОВИХ НАПРЯМКІВ ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

- Мета:** розкрити сутність античної натурфілософії; висвітлити особливості та методологічні засади географічних ідей античних натурфілософів; розкрити античні корені сучасних географічних науково-теоретичних ідей і концепцій; показати місце України в античному геокультурному колі.
- Знати:** наукові праці античних натурфілософів (Гекатей Мілетський, Геродот, Ератосфен, Аристотель, Страбон, Клавдій Птолемей) як першоджерела вивчення античної географії.
- Уміти:** користуватися літературними, картографічними та інтернет-джерелами для вивчення географії античного світу.

***Головні терміни і поняття:** Анакумена, антична космологія, антична (грецька) натурфілософія, античність, антропоцентризм, буддизм, геліоцентризм, географічний бігевіоризм, географічний детермінізм, географічний посибілізм, географія, геософія, геоцентризм, грецизми, гуманізм, еллінізм, землеопис, історична географія, історичне джерелознавство, історіографія, історіософія, історія географії, класична географія, космографія, латинізми, натурфілософія, некласична географія, Ойкумена, перипли, періогези, постнекласична географія, телеологізм, теорія водних цивілізацій, теорія природних (натуральних) місць, фізіоцентризм, хора, хорологія, християнство, цивілізація.*

### План семінарського заняття



1. Суть натурфілософських уявлень античного світу.
2. Історичні корені давньогрецької натурфілософії.
3. Особливості поглядів на Землю мілетської та піфагорійської шкіл давньогрецької натурфілософії.
4. Геродот і опис Скіфії.
5. Загальноземлезнавчі погляди Аристотеля. Аристотель і диференціація географічної науки.
6. Математико-географічні ідеї античних учених (Піфагор, Клавдій Птолемей, Ератосфен).
7. Проблема взаємодії природи та суспільства в античній натурфілософії. Географічний матеріалізм античних учених і його оцінка.
8. Співвідношення гуманітарного та природничо-наукового аспектів у працях античних учених (Платон, Страбон).

### Література



1. Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак. – Львів : НВФ “Карти і атласи”, 2013. – 128 с.
2. Ашерсон Н. Черное море. Колыбель цивилизации и варварства / Н. Ашерсон [пер. с англ.]. – М. : Corpus, 2017. – 480 с.
3. Боднарский М. С. Античная география : кн. для чтения / М. С. Боднарский. – М. : Географгиз, 1953. – 374 с.
4. Влах М. Р. Історія географії : навч. посібник / М. Р. Влах. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 330 с.
5. Галицький В. І. Географічні відкриття : дослідження і дослідники : календар-довідник / В. І. Галицький, Н. Ф. Галицька. – К. : Рад. шк., 1988. – 238 с.
6. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот [пер., передм. та прим. А. О. Білецького]. – К. : Наук. думка, 1993. – 576 с.
7. Джеймс П. Все возможные миры. История географических идей / П. Джеймс, Дж. Мартин [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – 672 с.
8. Дитмар А. Б. География в античное время: очерки развития физико-географических идей / А. Б. Дитмар. – М. : Мысль, 1980. – 148 с.

9. *Дитмар А. Б.* Рубежи Ойкумены. Эволюция представлений античных ученых об обитаемой земле и природной широтной зональности / А. Б. Дитмар. – М. : Мысль, 1973. – 135 с.
10. *Ельницкий Л. А.* Знания древних о северных странах / Л. А. Ельницкий. – М. : Гос. изд-во геогр. лит., 1961. – 224 с.
11. *Исаченко А. Г.* Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1971. – 416 с.
12. *Лукрецій Тит Кар.* Про природу речей : поема / Тит Кар Лукрецій [пер., передм. та прим. А. Содомори]. – К. : Дніпро, 1988. – 191 с.
13. *Лурье С. Я.* Геродот / С. Я. Лурье. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 326 с.
14. *Максаковский В. П.* Историческая география мира : учеб. пособ. для вузов / В. П. Максаковский. – М. : Экопрос, 1997. – 594 с.
15. *Мукитанов Н. К.* От Страбона до наших дней / Н. К. Мукитанов. – М. : Мысль, 1985. – 237 с.
16. *Поросенков Ю. В.* История и методология географии / Ю. В. Поросенков, Н. И. Поросенкова. – Воронеж : Изд-во Воронеж ун-та, 1991. – 224 с.
17. *Рудницький С.* Історія землезнання України / С. Рудницький. – Ч. 1. Старі віки. – Київ; Прага, 1925. – 131 с.
18. *Рудницький С.* Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання / С. Рудницький // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1927. – Кн. 13–14.
19. *Саушкин Ю. Г.* История и методология географической науки : курс лекций / Ю. Г. Саушкин. – М. : Изд-во МГУ, 1976. – 424 с.
20. *Снисаренко А. Б.* Властители античных морей / А. Б. Снисаренко. – М. : Мысль, 1986. – 239 с.
21. *Страбон.* География в 17 кн. / Страбон [пер., ст. и коммент. Г. А. Стратановского]. – М. : Ладомир, 1994. – 944 с.
22. *Томсон Дж. О.* История древней географии / Дж. О. Томсон [пер. с англ.]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1953. – 592 с.
23. *Філософський енциклопедичний словник* [гол. редкол. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
24. *Шаблій О. І.* Основи суспільної географії / підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Шаблій. – [2-ге вид.]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 296 с.
25. *Шаблій О. І.* Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.
26. *Шуйский Ю. Д.* Географическая наука в античном мире и в период Средневековья / Ю. Д. Шуйский. – Одесса : ВМВ, 2008. – 180 с.



## Завдання для самостійної роботи



1. Проаналізувати епічні поеми “Іліада”<sup>1</sup> і “Одіссея”<sup>2</sup> та підтвердити слова Страбона, що Гомер (VIII ст. до Р. Х.) був єдиним із поетів давнини, хто знав майже все про Ойкумену, про народи, що її заселяють, їхнє походження, спосіб життя і культуру.

2. З використанням літературних, картографічних та інтернет-джерел, розкрити вплив фінікійців на становлення географічного світогляду давніх греків.

3. Проаналізувати статтю С. Рудницького “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання” [18] і розкрити його внесок у становлення української історичної географії.

4. Ознайомитись із методикою, структурою і термінологією праці Страбона “Географія в 17 книгах” [21].

5. З використанням додатків вивчити головні напрямки просторової активності європейців античного часу, зокрема, проаналізувати маршрути плавань Піфея і Ганнона.

*Ганнон* – карфагенський мореплавець V ст. до Р. Х., який з метою заснування фінікійських колоній здійснив плавання вздовж західного узбережжя Африки до Гвінейської затоки (можливо, до вулкана Камерун). Згадка про це є в рукописі X ст. під назвою “Перипл Ганнона”. “Диких” людей на одному з відкритих островів Ганнон назвав горилами (у 1947 р. американський місіонер Т. Севідж назвав горилами відкритий ним в Африці вид людиноподібних мавп).

*Піфей* (380–310 рр. до Р. Х.) – давньогрецький купець, мандрівник, географ, що народився у західносередземноморській колонії Массалія (сучасний Марсель). Піфей близько 325 р. до Р. Х. здійснив подорож уздовж берегів Північної Європи, Британії, по Балтійському морю. Перший грек, який описав полярний день, полярне сяйво і багаторічні льодовики. Суперечки навколо згаданого ним острова Туле, що розміщений за Полярним колом (полярний день там триває цілий місяць), не стихали багато сторіч. Книга Піфея “Про океан” з описом подорожі не збереглась, однак на неї посилаються Страбон, Пліній Старший, Полібій та інші автори, часто щоб спростувати його дані.

<sup>1</sup> Гомер. Іліада / Гомер [пер. зі старогрец. Б. Тена]. – К. : Дніпро, 1978 – 431 с.

<sup>2</sup> Гомер. Одіссея / Гомер [пер. зі старогрец. Б. Тена]. – К. : Дніпро, 1978 – 414 с..

6. Вивчити географію “східних” походів Александра Македонського (356–323 рр. до Р. Х.) і розкрити їхній вплив на розвиток античної географії.

7. Проаналізувати територіальне охоплення і масштаб карти Північного Причорномор’я, складеної Клавдієм Птолемеєм і виданої А. Ортелієм 1590 р.

8. Доповнити та проаналізувати словник географічних термінів, запроваджених у науковий ужиток давніми греками (грецизми) і римлянами (латинізми) (табл. 2.1). Проаналізувати метафоричність географічних грецизмів і латинізмів.

Таблиця 2.1

## Географічні грецизми і латинізми

Номер з/п	Термін	Значення
1	2	3
1	<i>Аборигени</i>	від лат. <i>aborigines; ab origine</i> – від початку
2	<i>Агломерація</i>	від лат. <i>agglomerare</i> – приєднувати, нагромаджувати
3	<i>Адміністративний центр</i>	від лат. <i>administratio</i> – керування, управління, та <i>centrum</i> – осередок
4	<i>Акваторія</i>	від лат. <i>aqua territorium</i> – водна поверхня
5	<i>Альbedo</i>	від пізньолат. <i>albedo</i> – білизна, від лат. <i>albus</i> – білий
6	<i>Аномалія</i>	від грец. <i>ανωμαλια</i> – ненормальність, неправильність, відхилення від норми
7	<i>Антропогенез</i>	від грец. <i>ανθρωπος</i> – людина, та <i>γενεσις</i> – виникнення, походження
8	<i>Апоастр</i>	від грец. <i>από</i> – з, від, і грец. <i>αστρον</i> – зоря (віддалена зірка)
9	<i>Апогей</i>	від грец. <i>απογειος</i> – далекий від Землі
10	<i>Астероїд</i>	від давньогрец. <i>αστεροειδης</i> – зіркоподібний, <i>αστρον</i> – зірка, та <i>ειδος</i> – вигляд, зовнішність, якість
11	<i>Астрономія</i>	від грец. <i>αστρον</i> – зірка, і <i>νομος</i> – закон
12	<i>Атмосфера</i>	від грец. <i>ατμος</i> – пара, і <i>σφαιρα</i> – куля
13	<i>Афелій</i>	від грец. <i>αφ</i> , від <i>απο</i> – вдалині, та <i>ηλιος</i> – Сонце
14	<i>Біосфера</i>	від давньогрец. <i>βιος</i> – життя, та <i>σφαιρα</i> – сфера, замкнена поверхня
15	<i>Вертекс</i>	від лат. <i>vertex</i> – центр обертання неба
16	<i>Вертикаль</i>	від лат. <i>verticalis</i> – прямовисний
17	<i>Географічна паралель</i>	від грец. <i>παράλληλος</i> – уздовж одне одного, рівнобіжник
18	<i>Географічний полюс</i>	від грец. <i>πόλος</i> – вісь, бігун
19	<i>Географія</i>	від грец. <i>γεωγραφία</i> – землеопис, опис Землі; <i>γεια</i> – Земля, і <i>γραφειν</i> – писати, описувати

Продовження табл. 2.1

1	2	3
20	Геодезія	від грец. <i>γεωδαισια, γη</i> – Земля, <i>δαιω</i> – поділяю
21	Гномон	від грец. <i>γνώμων</i> – той, хто знає; знавець
22	Гумус	від лат. <i>humus</i> – земля
23	Глобус	від лат. <i>globus</i> – куля
24	Гравітація	від лат. <i>gravis</i> – важкий
25	Демогеографія	від давньогрец. <i>δήμος</i> – народ; від лат. <i>graphie</i> – письмо, описання
26	Демос	від давньогрец. <i>δήμος</i> – народ
27	Депопуляція	від лат. <i>depopulatio</i> – спустошення, руйнування
28	Депортація	від лат. <i>deportatio</i> – вигнання, висипання
29	Діаспора	від грец. <i>διασπορά</i> – розсіяння
30	Екватор	від лат. <i>aequetar</i> – рівноденний, <i>aequo</i> – рівняю (зрівнювач дня і ночі)
31	Екліптика	від грец. <i>έκλειψις</i> – затьмарення, затемнення
32	Епоха	від грец. <i>έποχή</i> , лат. <i>epocha</i> – зупинка, затримка, вихідний момент, визначений час, через посередництво
33	Етнос, етнікос	від грец. <i>εθνικός</i> – племінний, народний
34	Зона	від грец. <i>ζώνη</i> – пояс
35	Імміграція	від лат. <i>immigro</i> – вселяюся, в'їжджаю
36	Іррадіація	від лат. <i>irradio</i> – випромінюю
37	Календар	від лат. <i>calendarium</i> – боргова книжка
38	Канал	від лат. <i>canalis</i> – труба, жолоб, водовід
39	Картографія	від лат. <i>charta</i> – папір, лист, та грец. <i>γράφω</i> – пишу
40	Квадратура	від лат. <i>quadratura</i> – надання форми
41	Клімат	від давньогрец. <i>κλίμα</i> – нахил
42	Колімація	від лат. <i>collimeo</i> – націлююся
43	Комета	від грец. <i>κόσμος</i> – волохатий
44	Континент	від лат. <i>continens terra</i> – неперервна земля
45	Координата	від лат. <i>co</i> – об'єднання, спільність, сумісність, та <i>ordinatus</i> – упорядкований
46	Космогонія	від грец. <i>κοσμογονία</i> , від грец. <i>κόσμος</i> – світ, Всесвіт, і грец. <i>γονή</i> – народження
47	Космографія	від давньогрец. <i>κοσμογραφία</i> , лат. <i>cosmographia</i> – опис Всесвіту, від давньогрец. <i>κόσμος</i> – світ, Всесвіт, та грец. <i>γράφω</i> – пишу
48	Космос	від грец. <i>κοσμος</i> – устрій, порядок
49	Літосфера	від грец. <i>λίθος</i> – камінь, мінерал, і <i>σφαίρα</i> – куля
50	Метеорит	від грец. <i>μετέωρος</i> – підвішений у повітрі; той, що у повітрі
51	Меридіан	від лат. <i>meridias</i> – полуденник, південник
52	Мініута	від лат. <i>minutus</i> – маленький, дрібний
53	Нація	від лат. <i>natio</i> – плем'я, народ, рід, раса
54	Оазис	від пізньолат. <i>oasis</i> , від грец. <i>ωασις</i> – назва кількох населених місць у Лівійській пустелі

Закінчення табл. 2.1

1	2	3
55	Ойкумена, екумена	від давньогрец. <i>οἰκουμένη</i> , від давньогрец. <i>οἰκέω</i> – наслідую, проживаю – освоєна людством частина світу
56	Океан	від давньогрец. <i>Ὠκεανός</i> – так називали греки найбільшу річку в світі, що оточувала, за їхніми уявленнями, землю і море; водночас вони вважали Океан живою істотою, сином Урана і Геї, старшим із титанів, чоловіком Тефіси, від якої він породив усі ріки і джерела
57	Орбіта	від лат. <i>orbita</i> – колія, дорога, шлях
58	Паралакса	від грец. <i>παράλλξις</i> – відхилення
59	Перигей	від грец. <i>περίγειος</i> – букв. навколосемний – навколосемля
60	Перигелій	від грец. <i>περί</i> – біля, та <i>ηλιος</i> – Сонце – навколо, кругом Сонця
61	Періастр	від грец. <i>περί</i> – біля, і грец. <i>αστρον</i> – зоря – найближча зірка
62	Популяція	від лат. <i>populus</i> – народ
63	Проекція	від лат. <i>projectio</i> – кидання вперед, викидання
64	Радіан	від лат. <i>radians</i> – той, що випромінює
65	Регіон	від лат. <i>regio</i> – країна, область
66	Рельєф	франц. <i>relief</i> , від лат. <i>relevo</i> – піднімаю
67	Секунда	від лат. <i>secunda</i> – друга, наступна
68	Сфера	від грец. <i>σφαίρα</i> – замкнута поверхня, куля
69	Сфероїд	від грец. <i>σφαιροειδής</i> – кулястий
70	Телескоп	від грец. <i>τηλεσκοπος</i> – далекоглядний, заст. далекогляд
71	Територія	від лат. <i>territorium</i> – область, територія, від <i>terra</i> – земля
72	Терра інкогніта	від лат. <i>terra incognita</i> – невідома, незвідана земля
73	Тропік	від давньогрец. <i>τροπικός κύκλος</i> – поворотний круг
74	Фокус	від лат. <i>focus</i> – вогнище, осередок
75	Християнство	від лат. <i>Χριστός</i> – Помазаник Божий, Месія

9. Доповнити і проаналізувати словник топонімів на основі давньогрецької і латинської мов (табл. 2.2). У ході укладання словника звернути особливу увагу на псевдокласичну топоніміку півдня України, особливо Криму, що відійшов до Російської імперії після 1783 р. унаслідок російсько-турецької війни.

Таблиця 2.2

Топоніми на основі грецької і латинської мови

Номер з/п	Топонім	Значення
1	2	3
1	Австралія	від лат. <i>Terra Australis incognita</i> – Невідома Південна Земля
2	Айгульське море	від грец. святий і тюрк. озеро (на півночі Криму)

Закінчення табл. 2.2

1	2	3
3	<i>Ай-Петрі</i>	від грец. святий і Петро – гора святого Петра (вершина Кримських гір)
4	<i>Алупка</i>	від грец. лисина на голові, у розумінні гола місцевість
5	<i>Алушта (Алусту)</i>	від грец. невмите
6	<i>Антарктика</i>	від грец. <i>анти</i> – проти, <i>арктикос</i> – північний, протилежний Арктиці
7	<i>Артек</i>	від давньогрец. втіха серця
8	<i>Арктика</i>	від грец. <i>арктос</i> – ведмедиця, <i>арктикос</i> – що розміщений під сузір'ям Великої Ведмедиці, північний
9	<i>Африка</i>	від лат. <i>aprica</i> – сонячний, від грец. <i>aphrike</i> – без холоду, лат. <i>Africa terra</i> – земля Афри, походження <i>Afer</i> може бути пов'язане з фінікійським <i>`afar</i> – пилюка
10	<i>Батилиман</i>	від грец. глибока затока (затока Чорного моря)
11	<i>Гаспра</i>	від грец. білий (селище в Криму)
12	<i>Євпаторія</i>	від давньогрец. благородний
13	<i>Європа</i>	від грец. <i>Euroa</i> – захід
14	<i>Кремасто-Неро</i>	від грец. висяча вода (водоспад)
15	<i>Каламітська затока</i>	від грец. прекрасна гавань
16	<i>Кілія</i>	від давньогрец. вовча печера
17	<i>Лівадія</i>	від грец. луки
18	<i>Маріуполь</i>	від грец. місто Марії
19	<i>Март'ян</i>	від грец. імені Март'ян
20	<i>Меганом</i>	від грец. велике житло (мис на півдні Кримського півострова)
21	<i>Мелітополь</i>	від давньогрец. Медове місто
22	<i>Місхор</i>	від грец. половина міста, невелике місто (кліматичний приморський курорт у Криму)
23	<i>Неаполь</i>	від грец. нове місто
24	<i>Нікополь</i>	від грец. місто Богині перемоги Ніки
25	<i>Одеса</i>	від давньогрец. колонії Одесос (іст. назви Коцюбії, Качибей, Коцюбеїв, Кочубей у складі Великого Князівства Литовського; Ходжибей, Хаджибей, Гаджибей у складі Оттоманської імперії)
26	<i>Ольвія</i>	від давньогрец. щаслива
27	<i>Ореанда</i>	від грец. гірське відгалуження
28	<i>Севастополь</i>	від грец. величний, царський (тюрк. назва – Ак-Яр-Херсонес)
29	<i>Сімферополь</i>	від давньогрец. сімофера – збирати разом, з'єднувати (тюрк. назва – Акмесужит-Ак-Мечеть – Біла Мечеть)
30	<i>Тирасполь</i>	від давньогрец. Тіра – Дністер і місто
31	<i>Феодосія</i>	від давньогрец. Богом дана
32	<i>Форос</i>	від грец. маяк
33	<i>Фул</i>	від грец. гніздо (печера у Кримських горах)
34	<i>Херсон</i>	від давньогрец. півострів, берег
35	<i>Ялта</i>	від давньогрец. ялос – берег

10. Проаналізувати назви провінцій – адміністративних одиниць Давньоримської держави, виконати їхню сучасну ідентифікацію, розкрити внесок давніх римлян в історичну топонімію, історичне та сучасне країнознавство.

*Римські провінції 117 р.:* Азія, Аквітанія, Аравія Петреа, Ассирія, Африка, Ахея, Балеари, Белгіка, Бетика, Британія, Верхня Германія, Віфінія, Галатія, Дакія, Далмація, Єгипет, Італія, Юдея, Каппадокія, Кіпр, Кілікія, Комагена, Корсика й Сардинія, Котські Альпи, Крит і Киренаїка, Лікаонія, Лікія, Лугдунська Галлія, Лузитанія, Мавританія, Македонія, Мала Вірменія, Мезія, Нарбонська Галлія, Нижня Германія, Норик, Нумідія, Осроена, Памфілія, Паннонія, Пеннінські Альпи, Приморські Альпи, Пісидія, Понт, Реція, Сирія, Сицилія, Софена, Тарраконська Іспанія, Фракія, Епір.

Північне Причорномор'я не входило до складу Римської імперії, однак античні держави (Тіра, Ольвія, Херсонес, Боспорське царство) були її опорними центрами.

Матеріальним підтвердженням перебування України у Давньоримському цивілізаційному крузі є залишки давніх оборонних споруд, будівництво яких пов'язують з діяльністю римського імператора Марка Ульпія Траяна (53–117), відомого обширними завоюваннями. Оборонні споруди, що сягають подекуди до 8 м, збереглися на території сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької областей України, а також у Молдові та Румунії. Їхнє будівництво розпочали римляни у I–II ст., коли просувалися на північний схід. У III–IV ст. місцеві слов'янські племена продовжили їхнє спорудження і використовували для захисту своїх земель від ворожих нападів. Частину Траянових валів добудували згодом анти. У Середньому Придніпров'ї подібні споруди мають назву Змієвих валів.

11. Проаналізувати політико-географічну диференціацію світу на початку нової ери, зокрема, співвідношення таких політико-географічних утворень, як Римська держава і Барбарікум (лат. *barbaricum*), або Варварська Європа – Європа поза територіальними межами Римської імперії.

Термін “варвари” (лат. *barbari*, від грец. *βάρβαροι* – чужоземці) зазнав у науковій і побутовій свідомості певної еволюції. Варварами греки називали всі інші народи. У часи Римської держави, що провадила обширну колонізаторську політику, насамперед у Європі (завоювання Іберії, Галлії, Іллірії, Фракії, Британії), варварами називали народи, що не приєдналися до античної культури або активно протидіяли їй. У переносному значенні варвари – жорстокі, грубі люди, руйнівники культурних цінностей.

Барбарікум римляни сприймали як певну етнокультурну спільність, оскільки римський світ належав до типу культури античного поліса, а варварський – до типу культури скотарів-кочівників. Соціально-політичні зміни у Європі, насамперед прийняття християнства, зумовили зникнення поняття Барбарікум.

### Питання для самоперевірки



1. Що розуміють під поняттям “антична натурфілософія”?
2. У чому полягає суть античної натурфілософії та її відмінність від натурфілософії пізніших часів?
3. З іменами яких античних учених пов’язаний розвиток країнознавства – історично початкової форми географічного знання?
4. Античні витоки вчення про зональні процеси на Землі.
5. Як теорія пізнання Аристотеля вплинула на його загально-землезнавчі погляди?
6. Розкрити подібність і відмінність географічно-детерміністських поглядів Гіппократа, Геродота і Страбона.
7. Як вплинули військові операції і територіальні завоювання Давнього Риму на географічний світогляд античних учених?
8. Яким був внесок греків за походженням у розвиток географічної науки в Римську епоху? Роль Страбона і Клавдія Птолемея у цьому процесі.
9. Географічні уявлення й узагальнення римських авторів Тита Лукреція Кара, Помпонія Мели, Плінія Старшого та ін.
10. Навести матеріальні та духовні докази перебування України в давньогрецькому і давньоримському геокультурному крузі.
11. Чому давні греки у V ст. до Р. Х. змінили назву Понту Аксейнського (грец. *Πόντος Ἄξεινος* – Негостинне море, назване через труднощі в навігації і дикі племена, що заселяли його узбережжя) на Понт Евксейнський (грец. *Πόντος Εὐξείνους* – Гостинне море), а деякі античні автори (Теокрит, Сенека, Лукіан) називали це море Скіфським? Пояснити походження інших етнічних назв Чорного моря – Таврійське, Сурозьке, Грецьке, Руське. Які сучасні версії етимології назви Чорне море? Чи відомі вам міфологічні уявлення східних народів про кольористику сторін світу, зокрема, все, що розміщене на південь, – біле і червоне, а на північ – чорне, наприклад, турецькою мовою Чорне море – *Karadeniz* (Чорне море), Середземне море – *Akdeniz* (Біле море)?

12. Чому в античні часи Керченську протоку називали Кіммерійським Боспором (грец. *Κιμμέριος Βόσπορος*; від *Βός* – віл і *πορός* – шлях назад, буквально “коров’ячий брід”)? Вона розділяла Боспорське царство на дві частини: столицею європейської частини був Пантікапей, азійської – Фанагорія.

13. “Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора” внесені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (2013). Крім самого давньогрецького міста-держави, було також внесено хору – сільськогосподарський округ навколо нього. Херсонес Таврійський, заснований вихідцями з Гераклеї Понтійської та острова Делос у 528–527 рр. до Р. Х., проіснував майже дві тисячі років. Він був великим політичним, економічним, культурним центром регіону і відігравав значну роль у розвитку багатьох стародавніх народів. Нове життя Херсонеса відроджують з 1827 р., коли розпочато перші археологічні розкопки. До російської окупації тут функціонував великий науково-дослідний центр Національний заповідник “Херсонес Таврійський”.

14. Які давньогрецькі міста-держави існували на території Північного Причорномор’я? Яку роль вони відігравали у політичному, економічному і культурному житті регіону?



### Словник термінів і понять

*Анакумена* (від старогрец. *άν* – ні, без і *οίκουμένη* – залюднений світ) – антонім терміна Ойкумена; не заселена постійно і не використовувана господарсько людиною частина Землі. До Анакумени належать пустельні, полярні простори, найвищі гірські пасма.

*Антична (грецька) натурфілософія* – система найзагальніших законів природознавства античного часу (VIII ст. до Р. Х. – V ст. після Р. Х.), у якій головну увагу приділяли космогонії та космології; заклала основу для майбутнього розвитку точних наук.

*Античність* (від лат. *antiquitas* – стародавній) – період історії від VIII ст. до Р. Х. до V ст. після Р. Х. у регіоні Середземного моря. Відрізняється від попередніх і наступних періодів спільними та сталими культурними традиціями, а з початку I ст. унаслідок розширення Римської імперії також політичною та культурною цілісністю.

У вузькому розумінні античність вважають історію стародавньої (архаїчної) та класичної Греції, еллінізму і Римської імперії (однак лише доби республіки, принципату й домінації).



У ширшому розумінні античність охоплює також історію Єгипту, Межиріччя, Сирії, Персії та Малої Азії, починаючи із виникнення писемності (близько 3500 р. до Р. Х.).

*Антропоцентризм* – тип наукового світогляду, згідно з яким людина і Земля як місце перебування людини перебувають у центрі наукового пізнання (Давня Греція, Римська держава, Середньовіччя, часи гуманізму, друга половина ХХ–початок ХХІ ст.).

*Буддизм* (франц. *bouddhisme* < *Boudha* – Будда < санскр. – просвітлений) – одна зі світових релігій, що виникла у VI ст. до Р. Х. в Індії. Названа на честь засновника Гаутама (згодом отримав ім'я *Будда*). Поширена в Китаї, Японії, М'янмі та інших країнах Сходу.

*Географічний бігевіоризм* (англ. *behaviour* – поведінка) – напрямок в американській соціології ХХ ст., основою якого є розуміння поведінки людини як сукупності реакцій на вплив довкілля (природного і суспільного).

*Географічний детермінізм* (лат. *determinare* – визначати) – філософська концепція, згідно з якою провідним чинником розвитку суспільства є безпосередній вплив особливостей географічного середовища. Ідеї географічного детермінізму сформулювали Ш.-Л. Монтеск'є, К. Ріттер, Е. Реклю, Л. Мечников, Ф. Ратцель. В англомовній літературі його називають також *енвайронменталізмом*.

*Географічний посибілізм* (лат. *possibilis* – можливий) – філософська концепція, яка розглядає географічне середовище як чинник, що обмежує і змінює діяльність суспільства, проте вибір того чи іншого шляху суспільного розвитку залежить від традицій та способу життя людей.

*Географія* (від грец. *γεωγραφία*) – термін, використаний Ератосфеном для опису Землі (275–195 рр. до Р. Х.).

*Геософія* – напрямок суспільно-географічних досліджень, що вивчає людський геопростір як продукт ландшафтно-етнічної взаємодії, викликаной духовними чинниками (Ю. Кисельов, 2011).

*Геоцентризм, Геоцентрична система світу* (від грец. *Γῆ, Γαῖα* – Земля) – уявлення про світобудову, згідно з яким центральне положення у Всесвіті займає Земля, а навколо неї обертаються Сонце, Місяць, планети, зірки. Альтернатива – геліоцентризм.

Землю здавна вважали центром світобудови. Її утримувала якась міфічна тварина – черепаха, слон, кит. Перший давньогрецький філософ Фалес Мілетський уважав, що Земля плаває у Світовому океані. Анаксимандр Мілетський припустив, що Всесвіт центрально-симетричний і що в ньому

немає домінуючого напрямку. А в центрі цього космосу перебуває Земля. Учень Анаксимандра Анаксимен доводив, що Землю утримує від падіння стиснуте повітря. Так само думав і Анаксагор. Погляд Анаксимандра поділяли піфагорійці, Парменід і Клавдій Птолемей. Демокріт підтримував то Анаксимандра, то Анаксимена.

Анаксимандр уявляв Землю у формі низького циліндра. Анаксимен, Анаксагор, Левкіппи уважали її плоскою як стіл. Тільки Піфагор припустив, що Земля має форму кулі. Його наслідували піфагорійці, Парменід, Платон, Аристотель. Так виникла канонічна форма геоцентричної системи, яку активно розробляли давньогрецькі астрономи: Земна куля перебуває в центрі сферичного Всесвіту, а видимий добовий рух небесних тіл є відображенням обертання космосу навколо світової осі.

Щодо світил, то Анаксимандр уважав, що зорі найближчі до Землі, далі розташовані Місяць і Сонце. Анаксимен уперше висловив припущення, що зірки найвіддаленіші від Землі. Цю ідею поділяли вчені пізніших часів (за винятком Емпедокла, який підтримував Анаксимандра). Виникла думка, що чим більший період обертання світила, тим далі розміщена сфера, на якій воно перебуває. Отже, порядок розташування світил уявлявся таким: Місяць, Сонце, Марс, Юпітер, Сатурн, зірки. Щодо Меркурія і Венери, то у греків не було єдиної думки про їхнє розташування: Аристотель і Платон поміщали їх за Сонцем, Клавдій Птолемей – між Місяцем і Сонцем. Аристотель уважав, що вище сфери зірок немає нічого, навіть простору, натомість стоїки переконували, що світ занурений у нескінченний порожній простір; атомісти вслід за Демокрітом доводили, що за нашим світом, який обмежений сферою зірок, є інші подібні світи. Цю думку підтримували епікурійці. Її яскраво зобразив Тит Лукрецій Кар у поемі “Про природу речей”.

Наукова революція XVII ст. виявила, що геоцентризм несумісний з астрономічними фактами і суперечить фізиці; поступово усталилася геліоцентрична система світу, піонером у створенні якої був М. Коперник. Телескопічні відкриття Г. Галілея, відкриття законів Й. Кеплера і створення класичної механіки та відкриття закону всесвітнього тяжіння І. Ньютоном повністю підтвердили геліоцентричну систему.

*Геліоцентризм, або Геліоцентрична система світу* (від грец. *ηλιος* – Сонце, і лат. *centrum* – осердя, центр) – учення в астрономії та філософії, яке ставить Сонце у центр Всесвіту, а навколо нього (точніше, навколо спільного центра мас усієї його системи) обертаються всі тіла, у тім числі планети, зокрема, Земля. Протилежне вчення – геоцентризм.

Окрім висловлювання на користь цієї системи є у давньогрецького мислителя Аристарха Самоського, середньовічного французького природознавця М. Орезма, німецького філософа, кардинала пізнього Середньовіччя М. Кузанського та ін.

Однак справжнім творцем геліоцентричної картини Світу є М. Коперник, який на початку XVI ст. у праці “Про обертання небесних сфер”

(лат. *“De revolutionibus orbium coelestium”*) 1543 р. математично обґрунтував ідею про рух Землі й інших планет навколо Сонця, визначив послідовність розташування планет, обчислив їхню відносну віддаленість від Сонця тощо.

Учення М. Коперника мало важливе значення в розвитку природознавства. Його ідеї розвинуті згодом у працях Дж. Бруно, Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона та ін. Зокрема, коперниківську систему уточнено: Сонце розташоване в центрі не всього Всесвіту, а лише Сонячної системи.

Боротьба учених за перемогу геліоцентризму, на противагу ідеї геоцентризму в панівній за Середньовіччя теології, означала прогрес науки Нового часу загалом, зумовила її подальший розвиток.

*Грецизми* – різновид запозичень, слово, його окреме значення, вислів, морфема тощо, запозичені з давньогрецької мови або утворені за її зразком.

Грецизми розпізнають: 1) за звуками *a, e, φ* на початку слова; 2) за поєднанням приголосних *кс, ис, ми, мв*; 3) за кореневими морфемами *авто* (грец. “сам”), *аеро* (грец. “повітря”), *агро* (грец. “поле”), *гео* (грец. “земля”), *біо* (грец. “життя”), *гідро* (грец. “вода”), *філ* (грец. “друг”); 4) за суфіксами *-іст, -ад, -изм, -ит*; 5) у складних словах, одна частина яких – грецького походження, наприклад, *гетеро-, гіпо-, гомо-*.

*Гуманізм* (лат. *humanus* – людський, людяний) – система ідей і поглядів на людину як на найвищу цінність суспільства. Поняття гуманізму, запроваджене Цицероном (II ст. до Р. Х.), містило уявлення про цінність і значущість людини, про можливість досягнення гуманістичного ідеалу завдяки вихованню (система шкільного виховання “*Humanioria*”). Розуміння гуманізму поглиблене в епоху Ренесансу (А. Данте, Ф. Петрарка) – як вираження “цілісності людського духу”, свідчення “повноти та неподільності природи людини”. Розрізняють теологічні й атеїстичні версії гуманізму. Світський гуманізм поділяють на натуралістичний і соціально-культурний різновиди.

Для сучасного періоду характерне “перевідкриття” гуманізму. Основні ідеї “оновленого гуманізму” – людський вимір економіки і політики, екологічна етика, етика та мораль ненасильства, діалог і толерантність як імперативи людських взаємин, “активізм” як принцип ставлення до несприятливих умов буття (“позитивний екзистенціалізм”), соціальний прагматизм, орієнтація на реальні потреби й турботи людини.

*Еллінізм* – період в історії Середземномор’я, передусім східного, що тривав від часу смерті Александра Македонського (323 р. до Р. Х.) до остаточного запровадження римського панування на цих територіях, що звично датують падінням птолемейського Єгипту (30 р. до Р. Х.). Термін спочатку означав правильне вживання грецької мови, особливо не греками, однак після опублікування праці Й. Г. Дройзена “Історія еллінізму” (1836–1843) поняття ввійшло в історичну науку.

Особливістю елліністичного періоду було поширення грецької мови і культури на територіях, що ввійшли до складу держав діадохів (воєначальників Александра Македонського, які розділили після його смерті імперію на декілька самостійних частин), і взаємопроникнення грецької та східних (насамперед, перської) культур, а також виникнення класичного рабства.

*Землепис* (περιοδος γεω) – термін, уперше використаний Гекатеєм Мілетським у назві його праці, змістом якої була систематизація периплів і переїзів.

*Історична географія* – галузь знань на стику історії та географії; географія окремої території на певному етапі її історичного розвитку. В історичній науці історії географії звичайно відводять роль допоміжної дисципліни, у географічній науці історичну географію зараховують до суміжних дисциплін.

*Історичне джерелознавство* – галузь історичної науки, яка вивчає походження історичних джерел, теорію та практику їхнього використання в історичних дослідженнях, структуру та функції джерельної бази.

Завдання джерелознавства: вироблення головних принципів дослідження джерельної бази, принципів і методів наукового дослідження історичних джерел і використання джерельної інформації; опрацювання теоретичних проблем джерелознавства, окремих історичних галузей чи дисциплін; аналітико-інформаційне вивчення, критичний аналіз окремих джерел і їхніх комплексів; систематизація та опис джерел і груп джерел; розробка методів пошуку нових джерел; забезпечення історичних досліджень вірогідною джерельною базою; складання на підставі джерельної бази комплексу наукових фактів.

Види джерел: писемні, усні, матеріальні.

У зв'язку з розвитком інформаційних технологій важливим джерелом історичних досліджень стають засоби масової комунікації – інтернет-технології, тому джерелознавство перетворюється на сукупність засобів отримання інформації.

*Історіографія* (від давньогрец. *ιστορία* – розповідь про минуле, та *γραφω* – пишу). Поняття історіографія застосовують у трьох значеннях: 1) як спеціальна галузь історичної науки, що вивчає її теорію, процес нагромадження і розвитку історичних знань; 2) як сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні; 3) як науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду, конкретної дати.

Українська історіографія – спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку історичних знань, української історичної думки, діяльність наукових осередків і центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, а й зі світової історії.

*Історіософія* – сукупність філософських тлумачень історичного процесу, кожне з яких розглядає у ньому втілення тих чи інших аксіологічних принципів: *органічності* (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі); *волі до життя* (В. Дільтей, Ф. Ніцше); *всеедності й боголюдства* (В. Соловйов і російська релігійна філософія XIX ст.); *естетичного начала* (К. Леонтьєв); *прагнення до утвердження духовної свободи* (М. Бердяєв); *конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій* (М. Грушевський) та ін.

*Історія географії* – історія наукових географічних знань, становлення географічної науки як цілісної системи природничо- і суспільно-географічних знань.

*Класична географія* – географічна наука на етапі її історичного розвитку (до XVIII ст.), для якої характерні об'єктний стиль мислення, бажання пізнати предмет сам по собі, безвідносно до умов його вивчення суб'єктом; у разі опису й теоретичного пояснення відкидають усе, що стосується суб'єктивних способів, прийомів і операцій діяльності людини. Головна парадигма – механістична, сумативістська, тобто нове знання виникає на засадах попереднього. Картину Світу будують за принципом жорсткого (лапласівського) детермінізму.

*Космографія* (від грец. *κόσμος* – світ, Всесвіт, і *γραφή* – пишу) – наукова і навчальна дисципліна, що вивчає будову Всесвіту загалом. Існувала до початку XX ст. Термін космографія запровадив Клавдій Птолемей (I ст.). Під космографією розуміли дисципліну, що охоплює предметні ділянки астрономії та наук про Землю. У процесі спеціалізації науки космографія розділилася на окремі наукові дисципліни, перестала бути самостійною наукою і стала навчальною дисципліною.

У вузькому розумінні космографією можна називати опис і картографування небесної сфери та небесних тіл (описова астрономія). Інший вузький зміст терміна існував до XVII ст.: космографією називали географію, особливо описову географію у тісному зв'язку з картографією, зокрема, опис країн і народів.

У широкому розумінні тепер космографією називають традиційну (фольклорну, міфологічну, релігійну) чи художню (наприклад, науково-фантастичну) картину Світу. У цьому випадку синонімом терміна може бути термін “космологія”.

Космографи і праці з космографії: Козьма Індікоплов “Християнська топографія” (VI ст.); Равенський Анонім “Космографія” (кінець VII ст.); Закарія Ібн Мухаммад аль-Казвіні “Космографія”, “Чудеса створеного і диковинки існуючого”, у двох томах (1263); Леонардо да Вінчі; М. Бегайм; Й. Блеу “Космографія”; П. Апіан (Біневіц) “Космографія”; В. Корвін “Космографія” (можливо, Базель, 1496); М. Вальдземюллер “Вступ до космографії” (1507); С. Франк “Космографія” (1533); С. Мінстер (1544) – 26 карт, досить точні карти Куби та інших нововідкритих земель, що супроводжувалися розповід-

дю про першу зустріч моряків Х. Колумба з “дикунами”, серед 500 гравюр були зображення мешканців Нового Світу; “Чеська космографія” (1554); Г. Меркатор; В. М. Коронеллі; П. Лафіт “Лекції з космографії” (1853).

*Космологія антична* (від грец. *κόσμος* – космос, лат. *logos* – думка, учення) – розділ астрономії, що вивчає властивості й еволюцію Всесвіту. Основу цієї дисципліни становлять математика, фізика й астрономія. Ранні форми космології – це містичні та релігійні міфи про створення (космогонія) і знищення (есхатологія) світу.

Більшість давньогрецьких учених підтримувала геоцентричну систему світу, згідно з якою, у центрі Всесвіту перебуває нерухома кулеподібна Земля, а навколо неї обертаються п’ять планет, Сонце і Місяць. Запропонована Аристархом Самоським геліоцентрична система світу не здобула підтримки більшості давньогрецьких астрономів.

Світ уважали обмеженим сферою нерухомих зірок. Інколи додавали ще одну сферу, що відповідала за прецесію. Предметом суперечок було питання про те, що перебуває поза межами світу: перипетикі вслід за Аристотелем уважали, що поза світом немає нічого (ні матерії, ні простору), стоїки доводили, що там лежить безмежний порожній простір, атомісти (Левкіпп, Демокріт, Метродор Хіоський, Епікур, Тит Лукрецій Кар) переконували, що поза межами нашого світу містяться інші світи. Окремо виділяють погляди Геракліта Понтійського, згідно з яким, зірки є далекими світами, що охоплюють землю і повітря. Атомісти і Геракліт уважали Всесвіт безмежним. Наприкінці античності з’явилося релігійно-містичне вчення *герметизм*, згідно з яким, поза світом перебуває інший світ, населений нематеріальними істотами – духами.

Більшість досократиків доводила, що рухом світил керує гігантський вихор, який дав початок Всесвіту. Однак після Аристотеля більшість античних астрономів уважала, що переміщення планет під час їхнього руху відбувається за допомогою матеріальних сфер, які складаються з особливого небесного елемента – ефіру. Властивості ефіру, на їхню думку, не мають нічого спільного з елементами землі, води, повітря і вогню, які становлять “підмісячний світ”. Була поширена думка про божественну природу небесних сфер і світил, їхню одухотвореність.

*Латинізм* (від лат. *Latinus* – латинський, римський) – різновид запозичень, слово, його окреме значення, вислів, морфема тощо, запозичені з латинської мови або утворені за її зразком.

Серед латинізмів української мови вирізняють латинські за походженням засоби словотворення: 1) префікси *де-, екс-, ім-, ін-, інтер-, ре-, ультра-*; 2) суфікси *-аль(ний), -ат, -ація, -ент, -тор, -тура, -ум, -ус*.

*Натурфілософія* – історичний термін, який позначає (приблизно до XVIII ст.) філософію природи, що розуміють як цілісну систему найзагальніших законів природознавства. Уперше термін *philosophia naturalis* використав Сенека (4 р. до Р. Х. – 65 р.).

*Некласична географія* – географічна наука на етапі її історичного розвитку (XIX–середина XX ст.), для якої характерне включення вченого в процес дослідження та позиціонування його одночасно як об’єкт і суб’єкт дослідження. Перехід від класичної до некласичної географії спричинений методологічною кризою класичного раціоналізму, переходом від лінійного до нелінійного сприйняття Світу. З некласичною географією пов’язана парадигма відносності, дискретності, квантування. Для переходу від класичної до некласичної географії характерна інтенсивна диференціація наукового географічного пізнання, він супроводжується відмовою від наукового послуговування латинською мовою і використанням національних мов, формуванням національних географічних шкіл, національної географічної термінології.

*Ойкумена* – освоєна людством частина світу. Термін запроваджений давньогрецьким географом Гекатеєм Мілетським для позначення відомої грекам частини Землі з центром у Елладі.

*Перієзиси* – різновид давньогрецької літератури, у якій описують внутрішні (континентальні) частини Ойкумени.

*Перипли* – різновид давньогрецької літератури, у якій описують морські подорожі та плавання вздовж берегів. Сучасна наука виділяє два різновиди периплів: 1) власне опис далеких подорожей; 2) твори, що мають на меті дати практичне керівництво мореплавцю.

*Постнекласична географія* – географічна наука на етапі її історичного розвитку (з 80–90-х років XX ст.), коли наукові знання про об’єкт залежать не тільки від особливостей засобів і операцій діяльності вченого, а й від її ціннісно-цільової орієнтації. Для постнекласичної географії найбільш характерні парадигма становлення і самоорганізації, принцип синергетики.

У разі виділення історичних етапів розвитку географічної науки діє “закон субординації”, тобто кожна попередня стадія входить у перетвореному, модернізованому вигляді в наступну.

*Телеологізм* (від грец. *τέλεσμα* – результат) – принцип, згідно з яким усі явища і процеси на земній поверхні мають мету свого існування, своє найвище покликання, дане Провидінням.

*Теорія водних цивілізацій* – теорія, згідно з якою давні міста спроможні були контролювати зрошуване землеробство у великих запліччях, а також забезпечувати там політичну владу. Зокрема, це стосується єгипетської цивілізації долини Нілу, азійських цивілізацій долин Хуанхе і Янцзи, Інду і Гангу, Тігру та Євфрату.

*Теорія природних (натуральних) місць* – теорія, розроблена Аристотелем для пояснення причини “природного руху”, не пов’язаного з рухом небесних тіл. Згідно з цією теорією, кожному роду тіл властиве його “природне місце”: для важких тіл – це Земля, для легких – вогонь, тобто розташована над повітрям вогненна сфера. Якщо яке-небудь тіло перемістити з його “природного місця”, то воно намагатиметься повернутися назад, роблячи прямолінійний рух. Теорія природних (натуральних) місць – прообраз сучасної концепції географічної оболонки.

*Фізіоцентризм* – тип наукового світогляду, згідно з яким земля й усе земне належать до природи (III, II, I ст. до Р. Х., початок XX ст.). Екологізація матеріального та духовного життя суспільства стала засобом синтезу *антропоцентризму* і *фізіоцентризму* як двох типів людського науково-географічного світогляду.

*Хора* (від давньогрец. *χώρα* – місце, простір). У знаменитій присязі громадян Херсонеса хорою назвали територію (землю, область, округу), якою володіли мешканці поліса.

*Хорологія* (хорологічна концепція) – науковий напрямок у географії, об’єктом дослідження якого є простір, заповнений предметами і явищами, між якими існують причинно-наслідкові зв’язки. Евклід (365–300 рр. до Р. Х.) – давньогрецький математик, автор найдавніших, які дійшли до нас, теоретичних трактатів з математики, увів поняття хорографії і хорології. Головна праця Евкліда “Начала” (латинізована назва “Елементи”) охоплює п’ять книжок, у яких міститься систематизований виклад геометрії, а також деяких питань теорії чисел.

Причинно-наслідкові зв’язки між окремими географічними явищами на тій чи іншій території розглянуто ще в працях античних і середньовічних учених, однак як наукова концепція хорологія (“просторова наука”, “наука про простори”) виникла у середині XIX ст. і пов’язана з іменами А. Гумбольдта і К. Ріттера. Новим етапом у розвитку хорологічної концепції стали наукові погляди А. Геттнера, який уважав об’єктом вивчення географії земний простір, заповнений предметами і явищами, у тім числі й людським суспільством, що взаємодіють між собою. Окремі унікальні поєднання тих чи інших об’єктів і явищ на певній території зумовлюють появу географічних країн (хоросів, просторів), які є об’єктом вивчення країнознавства.

На початку XX ст. внаслідок диференціації географії на галузеві наукові напрямки хорологічна концепція припинила існування. Наукові ідеї хорологічної концепції розвивають класичне ландшафтознавство, географія поведінки і школа просторового аналізу.



*Християнство* (від грец. *Χριστός* – букв. Помазаник Божий) – одна з трьох світових релігій (поряд з *ісламом* та *буддизмом*), що охоплює три основні гілки – католицизм, православ'я і протестантизм, об'єднані вірою в Ісуса Христа. Виникло в умовах загальної кризи античної цивілізації в другій половині I ст. у східній частині Римської імперії як ідеологія нечисленної і гнаної палестинської секти. Позадержавний і позаетнічний характер християнства, проголошені ним ідеї рівності всіх перед Богом та посмертної віддаки за добродієсне життя викликали симпатії рабів і бідняків, пригноблених і знедолених. Правителі Римської імперії спочатку ставилися до християнства вкрай вороже, проте згодом дійшли висновку про доцільність перетворення його в державну релігію (IV ст.). Значною мірою цьому сприяло проголошення як одного з постулатів християнства тези про те, що будь-яка влада – від Бога.

У центрі віровчення християнства – ідея триєдності (віра в єдиного Бога-Творця в трьох іпостасях – Бога-Отця, Бога-Сина й Бога-Святого Духа); віра у друге пришествя на Землю Ісуса Христа для суду над живими і мертвими; принципи любові та ін.

Для сучасного християнства характерні складні й суперечливі тенденції: відокремлення, диференціація (виникненням нових релігійних напрямків, національних церков тощо), з одного боку, та об'єднання, інтеграція, що найвиразніше виявляються в екуменічному русі, – з іншого. В Україні християнство побутує у формах православ'я, католицизму, уніатства, протестантизму, релігійних груп, що відокремилися від цих напрямків, та деяких неохристиянських течій.

*Цивілізація* (від франц. *civilisation*, від лат. *civilis* – гідний, вихований) – форма спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної і соціально-політичної структури, відносин на засадах пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей, ідеалів і життєвих сенсів. Поняття цивілізації увійшло в термінологію багатьох наук, оскільки воно має широкий полісемантичний зміст, який у різних теоретичних контекстах сприймають як етап, стадію, цикл, віху, рівень розвитку історії чи суспільства; якісний перехід від “передісторії” (варварства) до історії; локальна культура чи локально-історичний тип; у зіставленні з культурою – як тотожність, самоусвідомлення культури, її заперечення, вища, практично втілена культура; соціалізація світових релігій (християнська цивілізація, ісламська цивілізація); якісна різноспрямованість, “роза вітрів” світу (Захід–Схід, Північ–Південь); технологічно вищий етап виробництва; норма, норматив і етикет поведінки та ін.

## Тема 2. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ І ГЕОГРАФІЧНА КАРТА СВІТУ (XV–XVIII СТ.)

- Мета:** розкрити вплив Великих географічних відкриттів (XV–XVIII ст.) на розвиток природничо- і суспільно-географічної науки, розширення знань про Ойкумену.
- Знати:** суспільно-географічні та науково-теоретичні передумови Великих географічних відкриттів (XV–XVIII ст.); історію організації та здійснення територіальних відкриттів XV–XVIII ст.; наукові, соціально-економічні та політико-географічні наслідки Великих географічних відкриттів.
- Уміти:** визначати джерельну базу вивчення історії Великих географічних відкриттів; виявляти зв'язок географічної номенклатури з історією територіальних відкриттів XV–XVIII ст., зокрема, з іменами мандрівників і дослідників; наносити на контурну карту світу схеми маршрутів головних експедицій XV–XVIII ст., а також географічні об'єкти, названі на честь першовідкривачів.

**Головні терміни і поняття:** аліада, астролябія, Велике переселення народів, Великий Шовковий шлях, галеон, географічні відкриття, гномон, ганзейські міста, дескриптивний підхід, епоха Великих географічних відкриттів, ідеографічний підхід, ітинерарій, капери (корсари, приватири), каравела, квадрант, колонізація, колонія, конкістадори, космологія Середньовіччя, креоли, магдебурзьке право, мальтузіанство, Новий Світ, номотетичний підхід, паломництво, пасіонарій, пасіонарний поштовх, пасіонарність, Північно-Західний прохід, Північно-Східний прохід (Північний морський шлях), подорож, портолан (портулан), релігійний туризм, Середньовіччя, Старий Світ, територіальні відкриття, ходіння, "Шлях із Варяг у Греки", тарра тунді.

## План семінарського заняття



1. Розширення уявлень про Ойкумену у працях арабських учених.
2. Норманські відкриття у Північній Європі й Америці. Рунічні тексти як джерело історико-географічних знань.
3. Подорожі М. Поло (1271–1275, 1275–1292).
4. Китайські морські військово-торговельні експедиції адмірала Чжен Хе (1405–1433).
5. Політичні, соціально-економічні та науково-теоретичні передумови Великих географічних відкриттів.
6. Головні географічні відкриття і дослідження XV–XVIII ст.
  - 6.1. Відкриття португальськими мореплавцями західних берегів Африки і мису Доброї Надії (Б. Діаш). В. да Гама і відкриття морського шляху до Індії.
  - 6.2. Експедиції Х. Колумба.
  - 6.3. Відкриття португальцями Бразилії (1500). А. Веспуччі та походження назви “Америка”.
  - 6.4. Англійські експедиції Дж. Кабота і С. Кабота (1497–1498).
  - 6.5. Відкриття Мексики і тихоокеанського узбережжя Центральної Америки. Дослідження В. Н. де Бальбоа, Е. Кортеса (1519–1521).
  - 6.6. Перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана (1519–1522).
  - 6.7. Завоювання Ф. Пісарро імперії інків (1532–1536).
  - 6.8. Іспанські та французькі дослідження Північної Америки. Плавання Ж. Картьє (1534; 1535–1536; 1541–1542).
  - 6.9. Колонізація Сибіру Росією.
7. Дослідження Північного Льодовитого океану. Відкриття в Західній Арктиці (Дж. Девіс, Г. Гудзон, В. Баффін, Р. Байлот). Пошуки північно-східного шляху в Азію (В. Баренц, Г. Гудзон).
8. Наслідки Великих географічних відкриттів.

**Завдання:** на контурну карту світу нанести схеми маршрутів головних експедицій і походів XV–XVIII ст. та географічні об’єкти, названі на честь першовідкривачів.

## Література



1. Атлас географических открытий / [пер. с англ. ; предисл. Дж. Хемминга]. – М. : БММ АО, 1998. – 248 с.
2. Бізлі Ч. Р. Принц Енріке Мореплавець / Ч. Р. Бізлі. – К. : Темпора, 2015. – 236 с.
3. Влах М. Р. Історія географії : навч. посібник / М. Р. Влах. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. — 330 с.
4. Джеймс П. Все возможные миры. История географических идей / П. Джеймс, Дж. Мартин [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – 672 с.

5. Доу Дж. Ф. История работорговли. Странствия невольничьих кораблей в Атлантике / Дж. Ф. Доу [пер. с англ.]. – М. : Центрполиграф, 2013. – 405 с.
6. Клиф Н. В поисках христиан и пряностей. Эпические плавания Васко да Гамы и столкновение цивилизаций / Н. Клиф [пер. с англ.]. – М. : АСТ, 2014. – 512 с.
7. Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий: в 5 т. / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М. : Просвещение, 1983. – Т. 2.
8. Максаковский В. П. Историческая география мира : учеб. пособ. для вузов / В. П. Максаковский. – М. : Экопрос, 1997. – 584 с.
9. Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов. Исследования средневековой науки и традиции в Западной Европе / Дж. К. Райт. – М. : Наука, 1988. – 480 с.
10. Франкопан П. Шелковый путь. Дорога тканей, рабов, идей и религий / П. Франкопан [пер. с англ.]. – М. : Эксмо, 2017. – 590 с.



### Завдання для самостійної роботи

1. На основі історичних та історико-географічних джерел обґрунтувати правомірність використання понять “відкриття Європи”, “відкривання Європи”. На користь поняття “відкривання” як тривалого історичного процесу географічного пізнання материка можуть свідчити факти неолітичної експансії індоєвропейської людності до Європи (приблизно 10 тис. років тому); арабського впливу, особливо за часів Емірату і Кордовського Халіфату (711–1492); монгольського впливу в часи Золотої Орди (1240–1480); турецької експансії часів Османської імперії (1359–1913); норманських завоювань Західної та Південної Європи з VIII по XI ст. (Англії, 1066; Південної Італії і Сицилії, 1130). Обґрунтувати думку: індоєвропейці – першовідкривачі та завойовники Європи. Пояснити, як “Захід став успішним” (Н. Фергюсон<sup>1</sup>).

2. На підставі літературних, картографічних та інтернет-джерел розкрити вплив Великих географічних відкриттів на формування політичної карти світу XIX–першої половини XX ст., зокрема на контурній карті світу позначити іспанські, португальські, французькі, голландські колонії та залежні території, а також опорні центри їхньої колонізації.

3. Обґрунтувати, чому Іспанська імперія, що існувала з XV ст. до отримання її африканськими володіннями незалежності наприкінці XX ст., – це перша глобальна імперія.

<sup>1</sup> Фергюсон Н. Цивілізація : як Захід став успішним / Н. Фергюсон [пер. з англ.]. – К. : Наш формат, 2017. – 488 с.

4. Розкрити зв'язок між сучасним іспанськомовним світом (22 держави, у яких іспанська мова є офіційною, – Іспанія, Мексика, Аргентина, Болівія, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Домініканська Республіка, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сальвадор, Уругвай, Чилі, Еквадор, Західна Сахара, Екваторіальна Гвінея, Філіппіни, а також штат Нью-Мексико (США) і Вільно асоційована держава Пуерто-Ріко) та іспанською експансією епохи Великих географічних відкриттів.

5. Проаналізувати феномен територіальних і аквальних відкриттів у контексті формування колоніальних систем держав світу, підтвердити тенденцію неминучості їхнього розпаду (табл. 2.3, рис. 2.1).

Таблиця 2.3

Імперії у найширших межах<sup>1</sup>

Імперія (рік)	Площа, млн км <sup>2</sup>
Британська (1920)	34
Монгольська (1309)	24
Російська (1905)	23
Друга французька колоніальна імперія (1920)	15
Династія Манчу-Цін, Китай (1800)	15
Іспанська (1800)	14
Халіфат Омеядів (720)	11
Династія Юань, Китай (1320)	11
Аббасидський халіфат (750)	11
Португальська (1815)	10
Ахеменідів, Персія (480 р. до Р. Х.)	8
Римська (117)	6,5

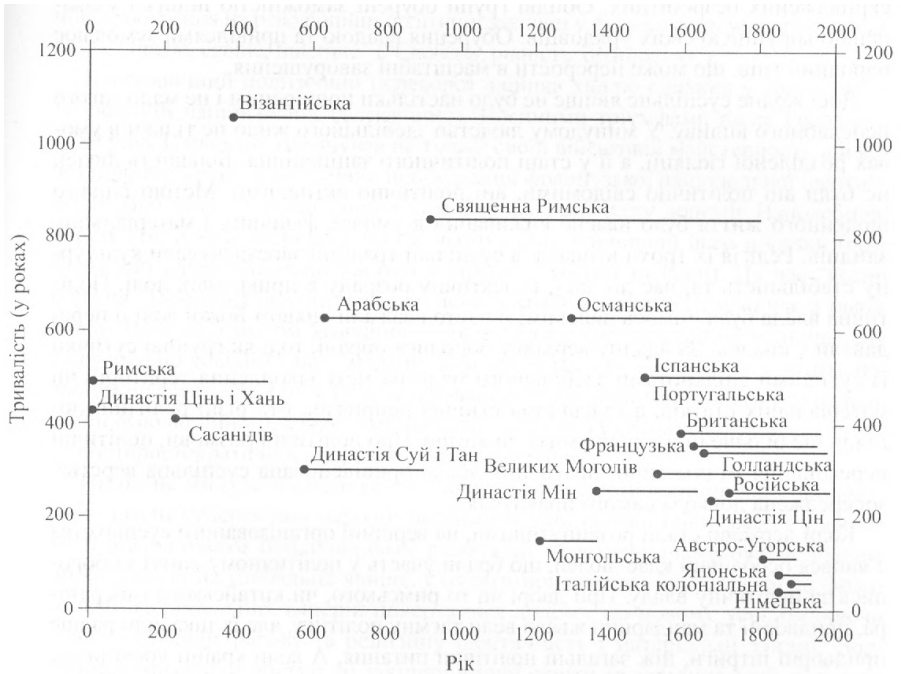
6. Португальські територіальні відкриття і формування Португальської колоніальної імперії (1415–1975). Розкрити зв'язок між сучасним португальськомовним світом (Португалія, Бразилія, Ангола, Мозамбік, Кабо-Верде, Гвінея-Бісау, Сан-Томе і Прінсіпі, Східний Тимор, Макао (Аоминь)) і португальськими територіальними завоюваннями.

7. Схарактеризувати роль піратів (каперів, корсарів) у Великих географічних відкриттях.

8. На підставі літературних та інтернет-джерел обґрунтувати власну версію етимології назви материка Америка, щодо яких, за словами австрійського письменника С. Цвейга, розігрувалася “комедія помилок”.

Як відомо ще з курсу шкільної географії, відкрита 1492 р. Х. Колумбом Вест-Індія отримала назву Америка на честь її дослідника флорентійського мореплавця Америго Веспуччі (лат. Америкус Веспучціус), який розповів про свої відкриття у двох листах 1507 р.

<sup>1</sup> Бжезінський З. Стратегічне бачення : Америка і криза глобальної влади / З. Бжезінський [пер. з англ. Г. Лелів]. – Львів : Літопис, 2012. – С. 15.

Рис. 2.1. Скорочення періоду існування імперій<sup>1</sup>

під заголовком "*Quatuor navigationes*", заявивши, що висадився на Південний материк 1497 р., за рік до Х. Колумба. У цих листах він називав відкриті ним землі не Індією, а Новим Світом. Власне від А. Веспуччі пішов звичай називати відкриті землі в Західній півкулі Новим Світом, а Східну півкулю – Старим Світом.

Контраргументи "веспуччівської" версії походження назви материка:

- за тогочасною традицією нововідкриті землі називали першими іменами тільки коронованих осіб (за цією версією, материк повинен називатися Веспуччія). На заперечення цього можна навести такі міркування: в імені Америго поєднано два готські слова: "ама-ла" ("працьовитий", "старанний", "що працює на благо інших") і "рейці" ("сильний", "потужний", "владний", "цар");
- іспанці до кінця XVII ст. не погоджувалися перейменувати Західну Індію в Америку (до того часу Південноамериканський континент називали "Перу", або "Бенкеті" – "Країна Золота";

<sup>1</sup> Бжезінський З. Стратегічне бачення : Америка і криза глобальної влади / З. Бжезінський [пер. з англ. Г. Лелів]. – Львів : Літопис, 2012. – С. 27.

назву дав іспанський конкістадор В. Н. де Бальбоа, який відкрив Південне море – Тихий океан).

Автохтонну версію етимології назви материка обґрунтовували бразильські історики; вони вважали, що назва походить від слова “Марока” (верховне божество у давніх мешканців Бразилії); француз Ж. Марку, який виводив походження слова від назви тубільних мешканців (*los Ameriques*), що ще наприкінці XIX ст. проживали на нікарагуанському узбережжі (“москітне узбережжя”, якого 1502 р. досягнув Х. Колумб); під час торговельних обмінів з іспанцями індіанці показували на захід і говорили “америкос”, маючи на увазі тих, хто продавав їм золото; французько-американський учений Ламбер де Сен-Брі, який стверджував, що найменування “Амарака”, “Амеріокапана”, “Амеракапана” траплялися ще до Х. Колумба (наприклад, мореплавці А. де Охеда і А. Веспуччі знайшли 1499 р. на березі нинішньої Венесуели порт Маракіпан, що його англійський мореплавець В. Релі 1584 р. назвав Амеріокапана).

9. Скласти таблицю назв географічних об’єктів по материках і океанах на основі імен мореплавців і дослідників (антропонімів), зокрема *гідронімів* (моря, острови, півострови, затоки, протоки, озера), *оронімів* (хребти, гори), *ойконімів* (поселення), *політонімів* (країни, штати, округи) (табл. 2.4)<sup>1</sup>. Пояснити причини появи на географічній карті Нового Світу *агіотопонімів* (назв священних місць).

Таблиця 2.4

Антропоніми на основі імен мореплавців і дослідників

Материки, океани	Гідроніми	Ороніми	Ойконіми	Політоніми
Євразія	море Лаптевих	хребет Черського		
Північна Америка			округ Колумбія	
Південна Америка				держава Колумбія
Африка				
Австралія і Океанія				
Антарктида				
Атлантичний океан				
Тихий океан				
Північний Льодовитий океан				
Індійський океан				

<sup>1</sup> Європейські назви географічних об’єктів Нового Світу інколи критикують. Наприклад, президент Болівії Ево Моралес факт відкриття Америки європейцями 1492 р. вважає вторгненням, а Х. Колумба називає окупантом [www.1news.az/world/2].

10. Пояснити феномен карти адмірала військового флоту Османської імперії та картографа Пірі Рейса (Хаджі Мухіддін Пірі ібн Хаджі Мехмед), що потрапила йому в руки на початку XV ст. під час війни з португальцями і віднайдена 1929 р. у бібліотеці візантійських імператорів у палаці османських султанів Топкапи. На карті, датованій 1513 р., відомій ще під назвою карти “невірного Колумбо” і поміщеній в атласі “Китаб-і-бахріє” (“Книга морів”), з точністю зображене не тільки узбережжя Південної і Північної Америки, обриси берегів Антарктиди, Фолклендські острови, а й внутрішні райони Південноамериканського материка (Анди, ріки), підльодовиковий рельєф Антарктиди. Ваша версія того факту, що манускрипт, створений ще до відкриття законів сферичної тригонометрії (XVIII ст.), накладається на сучасну карту світу з градусною сіткою.



### *Питання для самоперевірки*

1. Що розуміють під епохою Великих географічних відкриттів?
2. Які науково-теоретичні передумови Великих географічних відкриттів?
3. Норманські морські та сухопутні відкриття.
4. Оцінити роль арабів у розвитку географії.
5. Який внесок португальських мореплавців у розвиток уявлень про будову поверхні Землі?
6. Договір у Тордесільясі та його вплив на географічні відкриття.
7. Як розширилось уявлення про Землю завдяки іспанським мореплавцям?
8. Які науково-теоретичні наслідки першої навколосвітньої подорожі?
9. Чому Америку назвали “Америкою”, а не “Колумбією”?
10. Французькі мореплавці та пізнання світу.
11. Яку імперію в часи її Золотого віку (1521–1643) називали Імперією, над якою ніколи не заходить Сонце?
12. Вплив німецьких і голландських географів та картографів на узагальнення і систематизацію інформації, отриманої в епоху Великих географічних відкриттів (М. Вальдземюллер, С. Мінстер, А. Ортелій, Г. Меркатор).
13. Яка португальська колонія останньою отримала незалежність у 1999 р.?



## Словник термінів і понять



*Алідада* (від араб. *al-idada* – лінійка) – навігаційний інструмент для визначення географічної широти, на якій перебуває корабель. Це хрещатий перетин двох стрижнів і бруса із нанесеними на боці поділками. Один із перехресних стрижнів спрямовували на Сонце або Полярну зірку. Поділки на довгому дерев'яному стрижні вказували кут між горизонтом і Сонцем або Полярною зіркою, за яким можна було визначити географічну широту. У 1595 р. капітан Дж. Девіс винайшов “обернену” алідаду, у якій використовували дзеркала і тінь, щоб не псувати зір.

*Астролябія* (грец. *ἀστρολάβιον*, від *ἄστρον* – зоря, і *ναβη* – схоплювання) – навігаційний прилад, за допомогою якого можна було визначити, наскільки далеко на південь або на північ від екватора перебуває корабель (тобто географічну широту). Метод визначення полягав у вимірюванні висоти Полярної зірки або полуденного Сонця відносно корабля.

*Велике переселення народів* – у вузькому сенсі в сучасній історіографії рух племен і народів Європи у IV–VI ст. у різних напрямках, що розпочався з вторгнення племен гунів у північну частину Римської імперії (*Imperium Romanum*) у 357 р.

Від нижнього Дунаю і території сучасної Західної України цей процес захоплення земель започаткували германські племена, які поширили свій вплив у напрямі Західної та Південної Європи. Безпосереднім наслідком цього процесу вважають розпад Римської імперії.

У широкому сенсі Велике переселення народів, як свідчать давні китайські та єгипетські джерела, розпочалося з кінця III тисячоліття до Р. Х. Серед його причин – зростання кількості населення, нестача вільної землі, зміна клімату тощо. Наслідком Великого переселення племен стало виникнення на теренах Європи нових народів і нових держав.

*Великий Шовковий шлях* – трансконтинентальна торговельна дорога, яка у давнину й Середньовіччя з'єднувала Китай із країнами Середземномор'я (протяжністю близько 12 тис. км, із яких 4 тис. км припадали на Китай). До наукового вжитку назву “Шовковий шлях” запровадив відомий німецький географ і геолог Ф. Ріхтгофен у праці “Китай” (*F. von Richthofen. China. – Berlin, 1877*).

Шовковий шлях почав функціонувати у II ст. до Р. Х. за панування династії Хань. Він проходив від міста Лоянг на р. Хуанхе (за іншими джерелами, від столиці династії Хань міста Сіань) у західному напрямку з північного боку Тибетського нагір'я. Далі маршрут проходив уздовж північного краю пустелі Такла Макан, через Самарканд, Бухару і Ташкент до Каспійського моря, далі через Туреччину до Чорного моря. Існувала

також південна дорога уздовж південного краю пустелі Такла Макан, Памір, Бактрію, Індію, Сирію до портів на Середземному морі (Тір, Антіохія).

Він утратив своє значення у VIII ст. через експансію турків у Середню Азію. Функціонував, однак, до XVII ст., коли торгівлю з Китаєм почали вести морським шляхом до Африки й Індії. Шовковим шляхом прибув до Китаю Марко Поло наприкінці XIII ст., а перед тим (1245–1246) частиною шляху пройшла мандрівка Джованні Плано Карпіні, якого послав до володаря монголів Папа Інокентій IV. У мандрівці взяв участь Бенедикт Поляк – францисканець із Вроцлава. Обоє учасників зробили опис цієї подорожі.

З кінця II ст. до Р. Х. цим шляхом Китай вивозив у західні країни Шовкові тканини, а також папір, лакові й інші вироби ремесел, увозив золото (ювелірні вироби), парфуми, сільськогосподарські продукти. Завдяки Шовковому шляхові багато китайських винаходів потрапило до Європи, а до Китаю прийшло християнство.

Великий Шовковий шлях відіграв важливу роль у поширенні наукових і технічних досягнень народів Китаю, Середньої Азії, Середземномор'я.

*Галеон* – великий багатопалубний вітрильний корабель XVI–XVIII ст. з достатньо потужним артилерійським озброєнням, що використовували для воєнних і торговельних цілей. Часто був оздоблений галіоном (носова прикраса). Цей найдосконаліший тип вітрильних суден, призначений для далеких океанських подорожей, виник унаслідок еволюції каравел і карак. Порівняно з попередниками галеон мав нижчу бокову надбудову та більше видовжений корпус, що забезпечувало хорошу стійкість і зменшувало опір хвиль. Водотоннажність галеона становила приблизно 500 т (манільського галеона – до 2 000 т).

*Географічні відкриття* – відшукування нових географічних об'єктів або закономірностей. На різних етапах розвитку географії переважали відкриття, пов'язані з новими географічними об'єктами (територіальні, аквальні відкриття). Для територіальних відкриттів обов'язковими є писемні пам'ятки. З розвитком географії як науки дедалі більшого значення набувають відкриття теоретичних географічних закономірностей, концепцій, теорій.

*Гномон* (від грец. *γνώμων* – той, хто знає) – давній астрономічний інструмент для вимірювання часу, елементом якого є вертикальна жердина, що відкидає тінь на горизонтальний майданчик; вказівник або стрілка сонячного годинника. Гномон дає змогу визначити: астрономічний полудень – момент, коли довжина його тіні найменша; напрям на північ – за напрямом тіні в астрономічний полудень; широту місця – за довжиною тіні в астрономічний полудень.

Нині гномон як астрономічний інструмент уже не використовують, проте сонячний годинник за принципом дії якраз і є гномоном.

*Ганзейські міста* – торговельно-політичний союз північнонімецьких міст на чолі з Любеком, які з XI ст. провадили посередницьку морську торгівлю між різними частинами Європи.

*Дескриптивний підхід* (від лат. *descriptio* – опис) – описовий, фактологічний підхід, виявом якого є боротьба між так званою загальною і регіональною географією.

*Епоха Великих географічних відкриттів* – період в історії людства, що розпочався у XV ст. і тривав до XVII ст., під час якого європейці відкривали нові землі та морські маршрути до Африки, Америки, Азії й Океанії в пошуках нових торговельних партнерів і джерел товарів.

*Ідеографічний підхід* (від грец. *Ιδιος* – своєрідний, і *ὑράφω* – пишу) – підхід, який стосується унікального; вид опису, що ґрунтується на розкритті змісту, поглядів, наукової теорії; пошук індивідуальних особливостей людини чи якого-небудь іншого об'єкта (наприклад, цивілізації, конкретного суспільства, що еволюціонує).

*Інвазія* (лат. *invasio* – нашествя, напад) – масова і раптова імміграція, що відбувається всупереч волі населення, яке проживає на певній території.

*Іслам* (араб. *islām*, інфінітив *salama* – букв. покірність, відданість волі Аллаха) – одна з трьох найпоширеніших світових релігій (поряд з *буддизмом* і *християнством*). За кількістю послідовників посідає друге (після християнства) місце у світі. Виник у VII ст. в Аравії. Поширений у більш ніж 120 країнах світу. Проголошений державною релігією в Алжирі, Афганістані, Бангладеш, Бахреїні, Джибуті, Єгипті, Ємені, Західній Сахарі, Йорданії, Іраку, Ірані, Катарі, Коморських Островах, Кувейті, Лівії, Мавританії, Малайзії, Мальдівах, Марокко, ОАЕ, Омані, Саудівській Аравії, Сенегалі, Сомалі, Тунісі. Головні правила ісламу: сповідання віри та визнання пророчої ролі Мухаммеда, п'ятиразова щоденна молитва, піст, податок на користь бідних, паломництво. Важливим є вчення про *джихад* – боротьбу за панування ісламу, його захист та поширення.

Найголовніші напрямки ісламу – *сунізм* (90 % послідовників) та *шиїзм*. Протягом часу існування ісламу створене його широке юридичне та правове підґрунтя – *шаріат* (детальний кодекс, який містить норми мусульманського права, поведінки, стандарти моралі, життя) і *фікх* (юридичні та правові норми).

На ісламі ґрунтуються концепції особливостей “ісламського шляху” розвитку, “ісламської держави”, які передбачають проголошення ісламу державною релігією, у політичній сфері – контроль за відповідністю законів, актів державних органів настановам ісламу, проведення “взаємних консультацій громадськості та влади”; впровадження засад “ісламської економіки”, яка ґрунтується на “добровільному самообмеженні” завдяки податку на користь бідних, забороні лихварства; шаріатський суд, релігійний контроль над освітою, культурним життям тощо.

*Итинерарій* (від лат. *itinerarium*) – путівний щоденник. У Римській імперії опис подорожей із зазначенням доріг, відстаней, місць відпочинку. В часи пізньої античності для християн-паломників складали описи “святих місць”.

*Капери* (*корсари, приватери*) (нім. *kapfer*, франц. *corsaire*, англ. *privateer*) – приватні особи, які з дозволу верховної влади держави, що воює, використовували озброєне судно для захоплення купецьких кораблів противника, а в окремих випадках – і нейтральних держав.

*Каравела* (італ. *caravella* від португ. *caravo* – корабель) – швидкий легкий вітрильник, який винайшли португальці в XV ст. Каравела мала три щогли з прямими та косими вітрилами, що давало змогу рухатися за будь-якого вітру і здійснювати далекі плавання.

*Квадрант* (від лат. *quadrans* (*quadrantis*) – четверта частина) – навігаційний прилад для вимірювання кута між горизонтом і Сонцем або Полярною зіркою, що давало змогу визначити географічну широту. Використовували під час штилю: одну ручку наводили на горизонт, а другу обертали доти, доки вона не вказувала на потрібний кут.

*Колонізація* (від лат. *colonia* – поселення) – заселення незайманих земель або захоплення чужих територій з подальшим їхнім заселенням. Розрізняють *внутрішню колонізацію* – заселення і господарське освоєння вільних земель на кордонах власної країни, що деколи використовували для придушення етнічних меншин, винищення корінного населення (наприклад, колонізація Сибіру Росією), а також *зовнішню колонізацію* – створення поселень (переважно сільськогосподарських за межами своєї країни, що часто поєднувалося з підкоренням і винищенням корінного населення).

*Колонія* (від лат. *colonia* – поселення) – 1) поселення громадян поза межами їхньої країни; 2) територія чи країна, що позбавлена незалежності й перебуває під владою іншої держави (метрополії); 3) сукупність осіб певної національності, що проживають в іншій країні чи чужоземному місті.

*Конкістадори* (від ісп. *conquistador* – завойовник) – іспанські та португальські завойовники, що заходили відразу після відкриття Нового Світу в Центральну і значну частину Південної Америки та з нечуваною жорстокістю винищували й поневолювали корінне населення. Ця епоха завоювання отримала назву Конкіста. У її процесі прийнято виділяти два етапи. На першому етапі (1493–1518) європейці заволоділи невеликими прибережними ділянками на островах Карибського моря, а також захопили вузькі берегові смуги Північної й Південної Америки, що омивають води Атлантичного океану і Мексиканської затоки. Для другого етапу (1518–1594) характерне завоювання двох гігантських імперій ацтеків та інків, а також міст-держав майя, походи по внутрішніх районах обох

континентів і вихід до Тихоокеанського узбережжя. Учасники Конквісти за короткий проміжок часу обстежили нові землі, що, відповідно, позитивно позначилося на поширенні знань у середньовічній Європі, культурному обміні та певною мірою збільшило інтерес до подорожей.

*Космологія Середньовіччя* – у середні віки в астрономії та філософії християнських та мусульманських країн домінувала космологія Аристотеля, доповнена птолемейською теорією руху планет, разом з уявленнями про матеріальні небесні сфери. Деякі філософи XIII–XIV ст. уважали, що безмежно всемогутній Бог міг створити, крім нашого, ще й інші світи; однак ця ймовірність була суто гіпотетичною: хоча Бог міг створити інші світи, він не зробив цього. Деякі філософи (наприклад, Т. Брадвардин і М. Орем) переконували, що поза межами нашого світу лежить безмежний простір, який слугує місцем перебування Бога (модифікація космології герметистів, які також відносили позасвітний простір до духовної сфери).

Новаторський характер має космологія епохи Відродження, зокрема М. Кузанського, викладена у трактаті “Про вчене незнання”. Учений передбачав матеріальну єдність Всесвіту і вважав Землю одною з планет, що також рухається; небесні тіла заселені, як і наша Земля, причому кожен спостерігач у Всесвіті однаковою мірою може вважати себе нерухомим. На його думку, Всесвіт безмежний, однак скінченний, оскільки безконечність може бути властива тільки самому Богові. Водночас у М. Кузанського збереглося багато елементів середньовічної космології, у т. ч. віра в існування небесних сфер, включаючи зовнішню з них – сферу нерухомих зірок. Однак ці “сфери” не є абсолютно круглими, їхній рух нерівномірний, осі обертання не займають фіксованого положення у просторі. Унаслідок цього світ не має абсолютного центра і чітких меж.

У першій половині XVI ст. з’явилася нова геліоцентрична система світу М. Коперника. У центрі світу М. Коперник помістив Сонце, навколо якого оберталися планети (серед яких і Земля, що рухалася ще й навколо своєї осі). Всесвіт М. Коперник уважав обмеженим сферою нерухомих зірок.

Модифікацією системи М. Коперника була система Т. Дігеса, у якій зірки розміщені не на одній сфері, а на різних відстанях від Землі до безмежності. Деякі філософи (Ф. Патріці) запозичили тільки один елемент учення М. Коперника – рух Землі навколо осі, також вважаючи зірки розкиданими у Всесвіті до безмежності. Погляди цих мислителів мають вплив герметизму, оскільки Всесвіт поза межами Сонячної системи вони вважали нематеріальним світом, місцем перебування Бога й ангелів.

Італійський філософ Дж. Бруно зробив рішучий крок від геліоцентризму до безмежного Всесвіту, рівномірно заповненого зірками. Згідно з Дж. Бруно, у разі спостереження зі всіх точок Всесвіт має виглядати приблизно однаково. Зі всіх мислителів нового часу він першим передбачив, що зірки – це далекі сонця, і що фізичні закони у всьому безмежному і безконечному просторі однакові. Наприкінці XVI ст. безкінечність Всесвіту обґрунтував і В. Гілберт. У середині–другій половині XVII ст. ці погляди підтримував Р. Декарт, О. Герікс, Х. Гюйгенс.

*Креоли* (франц. *creole*, ісп. *criollo*) – нащадки перших колонізаторів у Латинській Америці, переважно іспанського походження, що утворюють там ядро привілейованих класів; нащадки від змішаних шлюбів з алеутами, ескімосами та індіанцями на Алеутських островах та Алясці.

*Магдебурзьке право* – одне з найвідоміших міських прав епохи пізнього Середньовіччя, яке виникло на рубежі XII–XIII ст. у німецькому місті Магдебург і надавало містам широку автономію (1356 р. магдебурзьке право надане Львову, 1497 р. – Києву).

*Мальтузіанство* – сукупність концепцій, що розглядають необмежене зростання кількості населення як головну причину соціальних негараздів, політичних потрясінь та економічних катастроф.

Поява концепцій пов'язана з виходом праці Т.-Р. Мальтуса “Дослід про закон народонаселення та його вплив на поліпшення суспільного добробуту” (1798). Головний зміст концепції Т.-Р. Мальтуса: розмноження населення, яке розглядають як незалежну змінну величину, що коректована лише дією соціальних чинників (“руйнівних” – у вигляді воєн, епідемій тощо, і “попереджувальних” – у формі безшлюбності, малодітності шлюбів), є основною причиною соціальних дисгармоній. Для обґрунтування тверджень, що приріст населення має тенденцію перевищувати приріст засобів для його існування, Т.-Р. Мальтус висував надумане співвідношення геометричної (приріст населення) і арифметичної (приріст засобів існування) прогресій.

Мальтузіанська “пастка” – гіпотеза про те, що зростання населення, з одного боку, і обмеженість можливостей виробництва продуктів харчування, – з іншого, призводять до того, що люди перебувають на межі голоду.

Неомальтузіанство – оновлений варіант мальтузіанства; теорія, що пропагує обмеження зростання кількості населення внаслідок “морального стримування”, застосування різних способів контрацепції тощо, ігноруючи значення соціально-економічних умов життя людей.

*Новий Світ* – термін, запропонований наприкінці XV ст. невдовзі після відкриття Америки, нової для європейців. Назва Новий Світ не стосується єдиної частини (або континенту) Землі. Це частина суходолу Землі, окрім Євразії та Африки, тобто перш за все Америка й Австралія.

*Номотетичний підхід* (від грец. νόμος – порядок, закон) – підхід, який стосується абстрактного, універсального чи загального; спрямований на виявлення закономірностей функціонування й еволюції різних систем (природних, соціальних, семіотичних та ін.).

*Паломництво* – 1) відвідування релігійних святинь для молитовного спілкування, праці та пожертв на відновлення і розвиток монастиря чи храму. На Русі це називали прощєю, а паломництвом уважали подорожі на Святу Землю для поклоніння Гробу Господньому. За релігійними канонами така подорож має тривати не менше десяти днів і найчастіше

збігатися з релігійними святами; 2) різновид релігійного туризму, здійснюваний вірними різних конфесій по святих місцях для поклоніння святому місцю, храму й іншим релігійним реліквіям, учинення релігійного обряду або участі в ньому, духовного удосконалення, отримання благодаті, зцілення духовного і фізичного, виконання обітничі, спокутування гріха тощо.

*Пасіонарій* (від лат. *passio* – пристрасть) – людина, у якої імпульс пасіонарності перевищує імпульс інстинкту самозбереження (Л. Гумільов, 1979).

*Пасіонарний поштовх* – мікромутація (найдрібніші зміни), що зумовлює в популяції підвищену адсорбцію біохімічної енергії з довкілля й приводить до появи нових етносів (Л. Гумільов, 1979).

*Пасіонарність* (від лат. *passio* – пристрасть) – 1) надлишок біохімічної енергії живої речовини, зворотний до вектора інстинкту самозбереження, що визначає здатність до наднапруження; 2) ефект надлишку біохімічної енергії живої речовини, що відбувається в характері поведінки людей, породжуючи жертвовність. Термін запровадив російський історик і географ Л. Гумільов у праці “Етногенез і біосфера Землі” (1979).

*Північно-Західний прохід* – морський шлях через Північний Льодовитий океан уздовж північного берега Північної Америки через Канадський Арктичний архіпелаг. Прохід сполучає Атлантичний і Тихий океани, точніше, різні острови архіпелагу, відокремлені один від одного і від канадського узбережжя групою арктичних водних шляхів, які мають збірну назву Північно-Західних шляхів.

Північно-Західний прохід уперше досліджений Р. Амундсенем у 1903–1906 рр. У вересні 2007 р. європейське космічне агентство заявило, що область арктичного морського льоду зменшилася до мінімального рівня за 30 років супутникових спостережень, і це зробило прохід судноплавним.

*Північно-Східний прохід* (з початку ХХ ст. Північний морський шлях) – головна судноплавна магістраль в Арктиці вздовж Євразії. Проходить по морях Північного Льодовитого океану, з'єднує європейські та далекосхідні порти. Довжина (від Карських Воріт до бухти Провидіння) – 5 600 км. Цей шлях обслуговує порти Арктики і великих річок (увезення пального, устаткування, продовольства, вивезення лісу та ін.). Тривалість навігації – два–чотири місяці (на окремих ділянках триваліше – за допомогою криголамів). Північний морський шлях уперше пройдений із заходу на схід (з одною зимівлею в дорозі) у 1878–1879 рр. шведською експедицією А. Норденшельда. Уперше за одну навігацію пройдений у 1932 р. експедицією О. Шмідта на судні “Сибіряков”, 1932 р. створено Головне управління Північного морського шляху (Головпівнічморшлях), 1971 р. – його Адміністрацію при Міністерстві морського флоту СРСР.

*Подорож* – поїздка або пересування пішки зазвичай по далеких країнах, місцевостях. Одне з найдавніших занять або захоплень людини, здавна набуло поширення в європейських країнах. Метою такого переміщення

ставало загальне ознайомлення з відвідуваними місцями, іноді збирання якихось відомостей про них. Подорож прийнято відрізняти від цільових експедицій і відряджень, фінансованих зазвичай державою, відповідними товариствами або організаціями. Подорож можна розглядати певною мірою як різновид або прообраз сучасного туризму, який існував уже в стародавньому світі, Середньовіччі, в епоху Великих географічних відкриттів.

*Портолан (портулан)* – морська навігаційна (компасна, локсодромічна) карта епохи Відродження з кінця XIII до XVI ст., на якій показана акваторія Середземного і Чорного морів, а також узбережжя Атлантичного океану за Гібралтаром: на північ – від Піренейського півострова до Фландрії, включаючи південний берег Ірландії та Британії, на південь – марокканський берег.

Розрізняють портолани двох типів – “італійський” і “каталанський”. На “італійському” портолані внутрішню територію суходолу не показують зовсім; на “каталанському” – наявні схематичні зображення деяких гірських хребтів, рік та інших внутрішніх географічних об’єктів. Портолани мали на поверхні своєрідну сітку, що складалася з кількох “роз вітрів” і “вітрових променів” (румбів), зазвичай, для 16 головних напрямків, за якими визначали курс морського судна. Точки на карті, з яких розходяться промені, позначали уявне місцеположення компаса. Портолани були накреслені, здебільшого, на пергаменті. Вершина середньовічної картографії – “Каталанський атлас” 1375 р., що досить точно передавав обриси Європи.

*Релігійний туризм* – один із найдавніших видів туризму, передбачає пересування людей до “святих місць” для відвідування храмів і монастирів у дні релігійних свят або для замолювання гріхів. Водночас це вид туризму, за якого головна мотивація подорожі пов’язана з бажанням огляду, ознайомлення з головними пам’ятками релігійної культури. У релігійному туризмі розрізняють три головні форми: паломництво, екскурсійні тури з релігійною тематикою, а також спеціалізовані тури, у яких об’єднуються прочани й екскурсанти. Цей туристичний напрямок активно і практично безперервно розвивається в Європі. Утвердження тут християнства супроводжувалося походами паломників до Єрусалима й інших місць уже в період давньої історії. У Середньовіччі паломництво було одним із головних видів подорожі. Об’єктами загальноєвропейського або світового значення можна вважати Ватикан, гору Афон та ін.

*Середньовіччя* – період європейської історії від V ст. (падіння Римської імперії і Велике переселення народів) до епохи Відродження та Реформації (кінець XV–початок XVI ст.). За усталеною періодизацією раннє Середньовіччя швидше почалося у Західній Європі, аніж у Східній (близько IX–XI ст.).

Середньовіччя як загальноосвітній період в історичному розвитку країн Азії, Північної Африки, Америки є дискусійним питанням. Нині панує думка, що Середньовіччя як явище є суто регіональним, проте цим словом часто користуються для опису подій, що сталися 500–1500 років тому незалежно від регіону та специфіки.



*Старий Світ* – культурна Ойкумена Землі, відома європейцям до відкриття Америки у 1492 р.; охоплює материки Євразію і Африку (Афроевразія).

*Територіальні відкриття* – відкриття, які пов'язані з новими географічними об'єктами і підтверджені писемними пам'ятками.

*Ходіння* – назва подорожніх записок на Русі. Найбільш відомі “Ходіння” київського ігумена Данила, “Ходіння за три моря” А. Нікітіна.

“Ходіння” ігумена Данила – пам'ятка паломницької літератури Руси-України XII ст., присвячена мандрівці до Палестини ігумена Данила між 1106 і 1108 рр. (повний друкований український переклад у книзі: Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 373–392). У центрі уваги твору – опис християнських святинь. Змальовано також побут місцевого населення – мусульман і християн, є розповіді про землеробство, скотарство, садівництво, рибалство. Чимала кількість економіко-географічних даних вигідно відрізняє “Ходіння” від інших описів Палестини. Цю пам'ятку можна розглядати як перший історико-літературний твір, де відображене уявлення освічених людей Давньокіївської держави про економічну географію інших країн.

Подорожні записки “Ходіння за три моря” тверського купця, мандрівника, письменника А. Нікітіна присвячені подорожі до Персії, Індії й Туреччини у 1468–1474 рр. (датування Л. Семенова) або у 1466–1472 рр. (датування І. Срезневського). Описано політичний устрій, економіку та культуру цих країн.

“Шлях із Варяг у Греки” – система водних шляхів у Стародавній Русі, що пов'язували Чорне море з Балтійським. Основна магістраль шляху проходила через Неву, Ладозьке озеро, Волхов, оз. Ільмень, Ловать, Ламський волок, Дніпро, Чорне море. Жвава торгівля сприяла зростанню розташованих на цій трасі міст – Ладоги, Новгород, Смоленська, Любека, Києва та ін. Утратив значення в XI–XII ст., коли унаслідок хрестових походів прокладено нові торговельні шляхи у Середземному морі.

*Марра mundi* (від лат. “карта світу”) – загальна назва географічних карт європейського Середньовіччя. Їхня особливість полягала в тому, що були призначені не для практичного використання, наприклад, для навігації (на відміну від пізніших портоланів), а для ілюстрації християнської карти світобудови.

Найпоширенішими були *Марра mundi*, складені за принципом Т і О: “Т–О”-подібні карти з Єрусалимом у центрі. Верхня половина кола – Азія. Умовна літера “Т” у верхній частині утворена річками та морями. Вертикальна лінія літери – Середземне море – розділяє Європу й Африку.

## 2.2. Тестові завдання змістового модуля 1 “Зміст, структура та завдання курсу. Історія географії: давні часи – епоха Великих географічних відкриттів”

### Тема 1. Зміст, структура і завдання курсу

1. Який змістовий рівень географічного відображення характерний для давнього періоду:  
а) науковий; в) побутовий.  
б) суспільної свідомості та культури;
2. Автори поділу історії землезнавства на етап донанукових уявлень, етап натурфілософських уявлень, Відродження, новітній час, космічну еру:  
а) І. Черваньов, В. Боков; в) А. Ісаченко;  
б) П. Джеймс, Дж. Мартін; г) О. Шаблій.
3. Автори періодизації географічної науки на класичний (від античних часів до кінця XVIII ст.), новий (від початку XIX до 60-х років XX ст.), новітній (від 60-х років XX ст.) періоди:  
а) І. Черваньов, В. Боков; в) А. Ісаченко;  
б) П. Джеймс, Дж. Мартін; г) О. Шаблій.
4. Періодизацію історії української географії на стародавні часи, період Київської Русі, середньовічний період (до кінця XVII ст.), новий час (до початку XX ст.), новітній час розробив:  
а) С. Рудницький; в) Я. Жупанський;  
б) О. Шаблій; г) М. Пістун.
5. Періодизацію історії української географії на старі часи (до XVIII ст.), нові часи (після XVIII ст.) запропонував:  
а) С. Рудницький; в) Я. Жупанський;  
б) О. Шаблій; г) М. Пістун.
6. Автор такої періодизації історії української географії: стихійно-описовий (від античних часів до середини XVII ст.), цілеспрямовано-описовий (середина XVII–XIX ст.), власне науково-географічний (кінець XIX–початок XX ст. і до сьогодні):  
а) С. Рудницький; в) М. Пістун;  
б) Я. Жупанський; г) О. Шаблій.
7. Автор такої періодизації історії української географії: класичний (від стародавніх часів до кінця XVIII ст.), новий (з кінця XVIII до кінця XIX ст.), новітній (модерний) (перша половина XX ст.), сучасний (з другої половини XX ст.):  
а) С. Рудницький; в) М. Пістун;  
б) Я. Жупанський; г) О. Шаблій.
8. Періодизація історії географічної науки Ю. Саушкіним розроблена на підставі:  
а) формаційного підходу; в) інтерналістського підходу;  
б) цивілізаційного підходу; г) класичного підходу.

9. Періодизація історії географічної науки А. Ісаченком розроблена на підставі:

- а) формаційного підходу;                      в) інтерналістського підходу;  
б) цивілізаційного підходу;                г) класичного підходу.

10. Періодизація історії територіальних відкриттів розроблена І. Магидовичем на підставі:

- а) формаційного підходу;                      в) інтерналістського підходу;  
б) цивілізаційного підходу;                г) класичного підходу.

11. Періодизацію історії географічної науки на стихійно-описовий, цілеспрямовано-описовий, власне науково-географічний етапи розробив:

- а) С. Рудницький;                              в) Я. Жупанський;  
б) О. Шаблій;                                    г) М. Пістун.

12. Періодизація історико-географічної науки на класичний, неklasичний, постнеklasичний періоди стосується розуміння:

- а) об'єкта наукового дослідження;      в) прагматичності дослідження;  
б) предмета наукового дослідження;    г) об'єкт-суб'єктних відношень.

13. Географічні особливості попередніх історичних епох вивчає:

- а) історична географія;                      в) палеогеографія;  
б) історія географії;                        г) історія географічних відкриттів.

14. Фундатором української історичної географії є:

- а) С. Рудницький;                              в) І. Ковальчук;  
б) Я. Жупанський;                              г) О. Шаблій.

15. Історія географії як відображення науки на її родовід, генезу з'являється на етапі:

- а) зародження науки;                        в) достатнього розвитку науки;  
б) становлення науки;                        г) диференціації географічного пізнання.

16. На сучасному етапі розвитку історія географії в науково-теоретичному плані зближається з:

- а) філософією;                                    в) загальною суспільною географією;  
б) загальним землезнавством;            г) наукознавством.

17. Історія територіальних відкриттів започаткована:

- а) винаходом писемності;                    в) винаходом компаса;  
б) винаходом книгодрукування;        г) визначенням географічних координат.

18. Проблема взаємодії природи і суспільства належить до:

- а) головних методологічних проблем історії географії;      в) головних прагматичних проблем історії географії;  
б) головних методичних проблем історії географії;      г) головних пізнавальних проблем історії географії.

19. У рамках якої наукової концепції розглядали філософську проблему взаємодії людини і природи на ранніх етапах історичного розвитку:

- а) географічного детермінізму;            в) географічного індетермінізму;  
б) географічного посибілізму;            г) географічного пробабілізму.

20. У рамках якої наукової концепції філософську проблему взаємодії людини і природи розглядають на сучасному етапі історичного розвитку:

- а) географічного енвіронменталізму;      в) географічного індетермінізму;  
б) географічного посибілізму;            г) географічного пробабілізму.

21. Чи правильним є твердження, що географія – хорологічна наука:  
 а) так; в) ні, оскільки не враховано зміни станів об'єктів;  
 б) ні, оскільки не враховано просторових взаємозв'язків; г) ні, оскільки не враховано змістових характеристик об'єктів, що взаємодіють.
22. Дуалізм географічної науки зумовлений вивченням протягом історичного періоду:  
 а) природи і людського суспільства; в) людського суспільства;  
 б) природи; г) людського суспільства і господарства.
23. Монізм географічної науки пов'язаний з вивченням упродовж історичного періоду:  
 а) природи; в) природи і людини;  
 б) людського суспільства; г) людського суспільства і господарства.
24. Наукові парадигми як чинники розвитку історії географії належать до:  
 а) екстерналістських; в) класичних;  
 б) інтерналістських; г) некласичних.
25. Тип наукового світогляду як чинник розвитку історії географії належить до:  
 а) екстерналістських; в) класичних;  
 б) інтерналістських; г) некласичних.
26. Рівень розвитку суспільства як чинник розвитку історії географії належить до:  
 а) екстерналістських; в) класичних;  
 б) інтерналістських; г) некласичних.
27. Логіка історії географічної науки зумовлена:  
 а) логікою історичного розвитку; в) логікою пізнавального процесу;  
 б) логікою загальнонаукового розвитку; г) практикою суспільного розвитку.
28. Історії дослідження територіальних географічних відкриттів присвячені праці:  
 а) І. Магидовича; в) А. Ісаченка;  
 б) Ю. Саушкіна; г) Я. Жупанського.
29. Історія української суспільної географії є результатом впливу:  
 а) екстерналістських чинників; в) екстерналістських та інтерналістських чинників;  
 б) інтерналістських чинників; г) чинників.
30. Тип наукового світогляду, панівні наукові парадигми належать до:  
 а) екстерналістських чинників становлення української суспільної географії; в) екстерналістських та інтерналістських чинників становлення української суспільної географії;  
 б) інтерналістських чинників становлення української суспільної географії;
31. Тип і рівень розвитку суспільного виробництва і суспільних відносин належать до:  
 а) екстерналістських чинників становлення української суспільної географії; в) екстерналістських та інтерналістських чинників становлення української суспільної географії;  
 б) інтерналістських чинників становлення української суспільної географії;

32. Для якого періоду розвитку географії характерний суб'єкт-об'єктний підхід:
- а) класичного;
  - б) некласичного;
  - в) постнекласичного.
33. Специфіка історичного розвитку України зумовила переважання в українській географії:
- а) регіональної проблематики;
  - б) загальноукраїнської проблематики.
34. Для української суспільної географії характерна:
- а) синхронність розвитку із загальноєвропейською географією;
  - б) діахронний розвиток із загальноєвропейською географією;
  - в) ізольований розвиток із загальноєвропейською географією.
35. Для розвитку української суспільної географії характерна:
- а) історична тяглість;
  - б) перервність;
  - в) історична тяглість і перервність.
36. Цілісність, нерозчленованість географічного знання, вивчення абсолютних абстрактних об'єктів характерні для:
- а) класичного періоду розвитку науки;
  - б) некласичного періоду розвитку науки;
  - в) постнекласичного періоду розвитку науки.
37. Поглиблення диференціації наукового географічного пізнання характерне для:
- а) класичного періоду розвитку науки;
  - б) нового періоду розвитку науки;
  - в) новітнього періоду розвитку науки.
38. Автор навчального посібника з історії географії в Україні:
- а) О. Шаблій;
  - б) М. Пістун;
  - в) Я. Жупанський;
  - г) Г. Денисик.
39. Який підхід відображення історико-географічного матеріалу домінує у науковій і навчальній літературі:
- а) історико-хронологічний;
  - б) попроблемний;
  - в) попроблемно-хронологічний.
40. Науковий редактор серії "Постаті українського землезнання":
- а) О. Шаблій;
  - б) М. Пістун;
  - в) Я. Жупанський;
  - г) О. Заставецька.
41. Всеукраїнський часопис "Історія української географії" видають у:
- а) Львові;
  - б) Києві;
  - в) Чернівцях;
  - г) Тернополі.
42. Важливий центр історико-географічних досліджень в Україні:
- а) Київ;
  - б) Одеса;
  - в) Харків;
  - г) Львів.
43. Важливий центр історико-географічних досліджень в Україні:
- а) Київ;
  - б) Одеса;
  - в) Харків;
  - г) Чернівці.

44. Важливий центр історико-географічних досліджень в Україні:

- а) Київ; в) Харків;  
б) Одеса; г) Тернопіль.

45. Географічне пізнання давньою людиною теренів України має:

- а) регіональний характер; в) локальний характер.  
б) загальноукраїнський характер;

46. Побутовий рівень географічної культури характерний для:

- а) трибальної географії; в) некласичної географії.  
б) класичної географії;

47. За О. Федюком, державознавчі та краєзнавчі описи, країнознавчі характеристики, науково-популярні та навчальні видання, публіцистичні твори і твори художньої літератури – це:

- а) джерела з історії української географії описового, або фактологічного характеру; в) джерела з історії української географії оцінного, або інтерпретативного характеру;  
б) спеціальні історико-географічні джерела.

48. За О. Федюком, наукові публікації, дисертації та монографії, архівні документи, джерела статистичної інформації, картографічні твори, звіти про науково-дослідну роботу – це:

- а) джерела з історії української географії описового, або фактологічного характеру; в) джерела з історії української географії оцінного, або інтерпретативного характеру;  
б) спеціальні історико-географічні джерела.

49. За О. Федюком, мемуарна література, листування учених, щоденники й автобіографічні нариси – це:

- а) джерела з історії української географії описового, або фактологічного характеру; б) джерела з історії української географії оцінного, або інтерпретативного характеру;  
в) спеціальні історико-географічні джерела.

50. Джерельну базу історії української суспільної географії становлять:

- а) археологічні пам'ятки; г) періодичні видання;  
б) літературні твори; ґ) архівні матеріали;  
в) освітні та науково-дослідні інституції; д) картографічні твори.

51. Нотатки подорожніх, писемні згадки про певні країни та регіони – джерельна основа становлення і розвитку:

- а) ментальної картографії; в) історичної картографії.  
б) класичної картографії;

## Тема 2. Географічні ідеї античного періоду

1. Хто з античних учених запровадив термін “географія”:

- а) Гекатей Мілетський; в) Страбон;  
б) Ератосфен; г) Клавдій Птолемей.

2. Хто з українських учених вивчав історію географії античного часу:
- а) В. Кубійович;
  - б) С. Рудницький;
  - в) П. Тутковський;
  - г) П. Чубинський.
3. Який античний учений уперше виміряв розміри Землі:
- а) Геродот;
  - б) Аристотель;
  - в) Страбон;
  - г) Ератосфен.
4. Кому з античних учених належить опис Скіфії:
- а) Аристотелю;
  - б) Геродоту;
  - в) Страбону;
  - г) Ератосфену.
5. Кого з античних учених можна вважати предтечею географічного українознавства:
- а) Гекатея Мілетського;
  - б) Клавдія Птолемея;
  - в) Геродота;
  - г) Аристотеля.
6. Картами якого античного вченого користувалися майже чотирнадцять століть:
- а) Геродота;
  - б) Ератосфена;
  - в) Клавдія Птолемея;
  - г) Страбона.
7. Основоположником якого наукового напрямку можна вважати Гекатея Мілетського:
- а) описово-країнознавчого;
  - б) загальноземлезнавчого;
  - в) математико-географічного;
  - г) географічно-детерміністського.
8. Основоположником якого наукового напрямку можна вважати Аристотеля:
- а) описово-країнознавчого;
  - б) загальноземлезнавчого;
  - в) математико-географічного;
  - г) географічно-детерміністського.
9. Розвиток якого наукового напрямку пов'язаний з мілетською школою давньогрецької натурфілософії:
- а) описово-країнознавчого;
  - б) загальноземлезнавчого;
  - в) математико-географічного;
  - г) географічно-детерміністського.
10. Основоположником якого наукового напрямку вважають Піфагора:
- а) описово-країнознавчого;
  - б) загальноземлезнавчого;
  - в) математико-географічного;
  - г) географічно-детерміністського.
11. Історичні передумови давньогрецької натурфілософії, за І. Магидовичем, створювали погляди:
- а) давніх єгиптян, шумерів, фінікійців;
  - б) єгиптян, давніх індійців, вавилонян;
  - в) єгиптян, шумерів, давніх китайців;
  - г) єгиптян, асирійців, індійців.
12. Основоположником мілетської натурфілософської школи є:
- а) Фалес;
  - б) Анаксимандр;
  - в) Геракліт;
  - г) Анаксимен.
13. Основоположником описового методу в географії є:
- а) Гекатей Мілетський;
  - б) Фалес;
  - в) Анаксимандр;
  - г) Анаксимен.

14. Автором першої карти з використанням масштабу вважають:  
а) Гекатея Мілетського; в) Анаксимандра;  
б) Фалеса; г) Анаксимена.
15. Ідею кулястості Землі вперше висловив:  
а) Парменід; в) Піфагор;  
б) Евдокс Кнідський; г) Платон.
16. Натурфілософські погляди Аристотеля ґрунтуються на:  
а) індуктивному методі пізнання; в) порівняльному методі пізнання;  
б) дедуктивному методі пізнання; г) історичному методі пізнання.
17. Давньогрецький учений, автор праці “Про повітря, води, місцевості”:  
а) Гіппократ; в) А. Дітмар;  
б) Аристотель; г) Аристарх Самоський.
18. Давньогрецький учений, автор праці “Політика”:  
а) Гіппократ; в) А. Дітмар;  
б) Аристотель; г) Аристарх Самоський.
19. Давньогрецький учений, автор праць “Про небо”, “Фізика”, “Метафізика”:  
а) Гіппократ; в) А. Дітмар;  
б) Аристотель; г) Аристарх Самоський.
20. Хто з давніх греків уперше подав достовірну інформацію про природу, заняття і побут мешканців сучасної Британії:  
а) Піфей; в) Ганнон;  
б) Піфагор; г) Гекатея Мілетський.
21. Античний учений, який послуговувався методом географічного районування:  
а) Страбон; в) Клавдій Птолемей;  
б) Аристотель; г) Геродот.
22. Кого з античних учених можна вважати найяскравішим представником “математичної географії”:  
а) Піфагора; в) Аристотеля;  
б) Ератосфена; г) Клавдія Птолемея.
23. Назвіть античного вченого римського походження, автора праці “Природнича історія” (37 книг):  
а) Помпоній Мела; в) Плутарх;  
б) Пліній Старший; г) Пліній Молодший.
24. Римський учений, автор поеми “Природа речей”:  
а) Тит Лукрецій Кар; в) Пліній Молодший;  
б) Пліній Старший; г) Публій Корнелій Тацит.
25. Давньогрецький учений, що запровадив географічний термін “Германія”:  
а) Тит Лукрецій Кар; в) Пліній Молодший;  
б) Пліній Старший; г) Публій Корнелій Тацит.
26. Давньогрецький учений, що запровадив географічний термін “Скандинавія”:  
а) Тит Лукрецій Кар; в) Пліній Молодший;  
б) Пліній Старший; г) Публій Корнелій Тацит.



27. Описи берегової лінії в античні часи називали:

- а) периплами;
- б) періегезами;
- в) періодами;
- г) ітинераріями.

28. Описи внутрішніх територій в античні часи називали:

- а) периплами;
- б) періегезами;
- в) періодами;
- г) ітинераріями.

29. Античний учений, автор праць “Керівництво з географії”, “Велика побудова астрономії”:

- а) Клавдій Птолемей;
- б) Страбон;
- в) Помпоній Мела;
- г) Ератосфен.

30. Прихильником якої теорії будови Всесвіту був Клавдій Птолемей:

- а) геоцентризму;
- б) геліоцентризму;
- в) космографізму;
- г) космоцентризму.

31. Прихильником яких теорій був Клавдій Птолемей:

- а) континентальної теорії будови земної поверхні;
- б) геліоцентризму;
- в) океанічної теорії будови земної поверхні;
- г) геоцентризму.

32. Географічні знання Клавдій Птолемей поділяв на:

- а) географію і хорографію;
- б) хорологію і картографію;
- в) географію і картографію;
- г) перипли і періегези.

33. Давньогрецький учений, який правильно пояснив причину утворення дельти Нілу:

- а) Геродот;
- б) Ератосфен;
- в) Аристотель;
- г) Страбон.

34. Давньогрецький учений, який описав Борисфен – найбільшу і найбагатшу, після Істру, ріку Європи:

- а) Геродот;
- б) Ератосфен;
- в) Аристотель;
- г) Страбон.

35. Зародження багатьох аналітичних природничо-географічних наукових напрямків, за А. Ісаченком, пов’язане з іменем давньогрецького ученого:

- а) Геродота;
- б) Ератосфена;
- в) Аристотеля;
- г) Страбона.

36. Географічні терміни *сфера, океан, зона, дельта, прогноз* запроваджені:

- а) у Давній Греції;
- б) у Давньому Римі;
- в) у Середньовічний період;
- г) у Новий час;
- д) у Новітній час.

37. Терміни *метеорологія, логіка, політика, діалектика, демократія* запроваджені:

- а) у Давній Греції;
- б) у Давньому Римі;
- в) у Середньовічний період;
- г) у Новий час;
- д) у Новітній час.

38. Термін *сфрагіди* запроваджений:

- а) Ератосфеном;
- б) Аристотелем;
- в) Страбоном;
- г) Клавдієм Птолемеєм.

39. Теорію натуральних місць у давньогрецькій натурфілософії розробив:  
 а) Ератосфен; в) Страбон;  
 б) Аристотель; г) Клавдій Птолемей.
40. Давньогрецький учений, який уперше використав історико-географічний метод дослідження:  
 а) Ератосфен; в) Страбон;  
 б) Геродот; г) Клавдій Птолемей.
41. Концептуальною основою географічних поглядів Гекатея Мілетського було:  
 а) описове країнознавство; в) загальне землезнавство;  
 б) порівняльне країнознавство; г) історичне країнознавство.
42. Теорія геліоцентризму започаткована у працях представників:  
 а) мілетської школи; в) епікурійської школи;  
 б) піфагорійської школи; г) езотеричної школи.
43. Теорію теплових зон, кліматичних поясів розробили представники:  
 а) мілетської школи; в) епікурійської школи;  
 б) піфагорійської школи; г) езотеричної школи.
44. Берегів легендарного Туле, де вода і повітря змішані, а море скуте, вперше досягнув:  
 а) Піфей; в) Скілак;  
 б) Аріанн; г) Ганнон.
45. Геракловими Стовпами в античні часи називали:  
 а) Гібралтарську протоку; г) острів Крит;  
 б) Каспійське море; д) острови Егейського моря.  
 в) ріку Дунай;
46. Ріка Океан омивала суходіл на картах:  
 а) стародавніх вавилонян; в) стародавніх індійців;  
 б) стародавніх єгиптян; г) стародавніх греків.
47. Увесь відомий Давньому Римові світ – від Британії на заході до Індії на сході – зображений на карті світу:  
 а) “Таблиці Певтингера” (500); в) Аль-Ідрісі (1157);  
 б) Клавдія Птолемея (II ст.); г) Ебсторфській карті (1239).

### Тема 3. Географічні ідеї середньовічного періоду (V–XV ст.)

1. Найвідоміший європейський мандрівник Середньовіччя:  
 а) М. Поло; в) Г. Левассер де Боплан;  
 б) Ейрік Рудий; г) Козьма Індикоплов.
2. Найвідоміший арабський мандрівник Середньовіччя:  
 а) Аль-Ідрісі; в) Ібн-Гордадбег;  
 б) Ібн-Баттута; г) Аль-Массуді.
3. Автором книги “Християнська топографія” є:  
 а) Аристотель; в) Страбон;  
 б) Козьма Індикоплов; г) Геродот.



17. У якій країні проведено перший перепис населення (2 р. після Р. Х.):  
а) Єгипет; в) Вавилон;  
б) Індія; г) Китай.

18. До якого типу писемних географічних джерел належать середньовічні ітинерарії:  
а) паломницька література; д) описи подорожей;  
б) історичні праці; е) власне географічні та космографічні праці.  
в) богословська література;  
г) посольська література;

19. Праця "Ходіння" київського ігумена Данила Мниха до Єрусалима (1106–1108, 1113–1115) є прикладом:  
а) паломницької літератури; д) опису подорожей;  
б) історичних праць; е) власне географічних і космографічних праць.  
в) богословської літератури;  
г) посольської літератури;

20. Праці Дж. П. Карпіні, Г. Рубрука, М. Поло є прикладом:  
а) паломницької літератури; д) описів подорожей;  
б) історичних праць; е) власне географічних і космографічних праць.  
в) богословської літератури;  
г) посольської літератури;

21. Праця римського кардинала П. д'Ейї "Зображення світу" (1410) є прикладом:  
а) географічної літератури; д) описів подорожей;  
б) історичних праць; е) власне географічних і космографічних праць.  
в) богословської літератури;  
г) посольської літератури;

22. Праця папи Пія II "Опис Європи і Азії" (середина XV ст.) є прикладом:  
а) географічної літератури; д) описів подорожей;  
б) історичних праць; е) власне географічних і космографічних праць.  
в) богословської літератури;  
г) посольської літератури;

23. Розвиток географії у європейському Середньовіччі відбувався унаслідок:  
а) розвитку натурфілософських вивлень античності; в) сакралізації наукового пізнання;  
б) заперечення натурфілософських вивлень античності й біблійного вчення.  
г) компромісу натурфілософських вивлень античності;

24. Праця Ю. Котермака (Дрогобича) "Прогностичне судження поточного 1483 р." розвиває:  
а) математико-географічний науковий напрям; в) країнознавчий науковий напрям;  
б) астрономічний науковий напрям; г) загальногеографічний науковий напрям.

25. Розширенню географічного світогляду європейців у Середньовіччі найбільше посприяли:  
а) хрестові походи; в) ознайомлення з античною літературою;  
б) посольські подорожі; г) створення університетів.

26. У 1964 р. день 9 жовтня у США проголошено Днем Лейфа на честь:
- а) першовідкривача Гренландії;
  - б) першовідкривача Баффінової Землі, півострова Лабрадор, острова Ньюфаундленд;
  - в) першовідкривача східного узбережжя США;
  - г) першовідкривача південно-східного узбережжя США.
27. Першовідкривачем Гренландії вважають:
- а) Ейріка Рудого;
  - б) Лейфа Ейріксона;
  - в) А. Фроде;
  - г) Дж. П. Карпіні.
28. Першовідкривачем Північної Америки вважають:
- а) Ейріка Рудого;
  - б) Лейфа Ейріксона;
  - в) А. Фроде;
  - г) Дж. П. Карпіні.
29. Поселення Рейк'явік засноване норманами у:
- а) VIII ст.;
  - б) IX ст.;
  - в) X ст.;
  - г) XI ст.
30. Острів Ісландія відкрили нормани у:
- а) 867 р.;
  - б) 871 р.;
  - в) 874 р.;
  - г) 878 р.
31. Середньовіччя за рівнем географічних уявлень поділяють на:
- а) два етапи;
  - б) три етапи;
  - в) чотири етапи;
  - г) не поділяють.
32. Початком середньовічного періоду в історії географічної науки вважають:
- а) прийняття християнства як офіційної релігії у Римській імперії (313);
  - б) перенесення столиці Римської імперії до Візантії (330);
  - в) припинення існування Західної Римської імперії (476);
  - г) написання праці "Християнська топографія" Козьми Індікоплова (547).

#### Тема 4. Епоха Великих географічних відкриттів і їхні науково-теоретичні наслідки (XVI–XVII ст.)

1. Який острів норвежець Ейрік Рудий назвав "Зеленою країною":
- а) Шпіцберген;
  - б) Нова Земля;
  - в) Гренландія;
  - г) Острови Канадського Арктичного архіпелагу.
2. Найважливіша праця Вареніуса:
- а) "Космографія";
  - б) "Генеральна географія";
  - в) "Землеопис";
  - г) "Географічні записки".
3. Америка відкрита:
- а) 1492 р.;
  - б) 1498 р.;
  - в) 1507 р.;
  - г) 1513 р.
4. Який російський мореплавець на вітрильнику "Три святителі" влітку 1788 р. досліджував узбережжя Аляски:
- а) В. Измайлов;
  - б) В. Візе;
  - в) В. Зуєв;
  - г) Д. Анучин.

5. Продовжіть речення “Науково-теоретичне значення праці Вареніуса “Генеральна географія” полягало в опрацюванні...”:

- а) загальноземлезнавчих поглядів;      в) положень щодо єдності  
б) практичних рекомендацій щодо      загальнонаукового і конкретно-  
судноплавства;      наукового підходів;  
г) концепції будови Всесвіту.

6. Праця Вареніуса “Генеральна географія” видана:

- а) 1650;      в) 1721;  
б) 1670;      г) 1758.

7. На честь якого мореплавця названо затоку між Євразією і Америкою:

- а) В. Беринга;      в) Г. Гудзона;  
б) В. Баренца;      г) В. Баффіна.

8. Учений, який уперше науково підтвердив геліоцентричну концепцію будови Всесвіту:

- а) Клавдій Птолемей;      в) Г. Галілей;  
б) М. Коперник;      г) Й. Кеплер.

9. Експедиція якого мореплавця спростувала твердження про існування єдиного великого Південного материка, перетнувши можливі його межі за Південним полярним колом:

- а) Х. Колумба;      в) Дж. Кука;  
б) Ф. Магеллана;      г) Ф. Беллінсгаузена і М. Лазарева.

10. Період, який називають епохою Великих географічних відкриттів:

- а) V–XV ст.;      в) XVIII ст.;  
б) XV–середина XVII ст.;      г) XX ст.

11. Португалець, який уперше досяг Індії, пропливши навколо Африки:

- а) Енріке Мореплавець;      в) Б. Діаш;  
б) В. да Гама;      г) П. Кабрал.

12. Завдяки чому було відкрито Америку:

- а) пошуку португальцями      в) пошуку західного шляху до Індії  
морського шляху до Індії;      Х. Колумбом;  
б) навколосвітній подорожі Дж. Кука;      г) експедиції А. Веспуччі.

13. Які географічні об’єкти відкрито європейцями під час першої навколосвітньої подорожі:

- а) Тихий океан;      в) Магелланова протока;  
б) Америка;      г) Австралія.

14. Материк, який у давнину називали “Невідома Південна Земля”:

- а) Африка;      в) Південна Америка;  
б) Австралія;      г) Північна Америка.

15. Материк, який відкрито голландцями у 1606 р.:

- а) Євразія;      в) Антарктида;  
б) Африка;      г) Австралія.

16. Мореплавець, який здійснив три навколосвітні подорожі:

- а) Ф. Магеллан;      в) О. Шмідт;  
б) Дж. Кук;      г) Х. Колумб.

17. Хто відкрив Антарктиду:

- а) Р. Амундсен і Р. Скотт;
- б) І. Крузенштерн і Ю. Лисянський;
- в) Р. Амундсен і Р. Пірі;
- г) Ф. Беллінсгаузен і М. Лазарев.

18. Португалець, який 1486 р. відкрив мис Доброї Надії:

- а) Енріке Мореплавець;
- б) Б. Діаш;
- в) В. да Гама;
- г) Ф. де Альмейда.

19. Португальська колоніальна імперія заснована:

- а) на початку XVI ст.;
- б) у другій половині XVI ст.;
- в) на початку XVII ст.;
- г) у другій половині XVII ст.

20. Східне узбережжя Бразилії відкрив:

- а) А. Веспуччі;
- б) Ф. де Альмейда;
- в) П. Кабрал;
- г) Ф. Піссаро.

21. Мореплавець, який 1507 р. видав збірку оповідань про подорожі до "Нової Землі":

- а) А. Веспуччі;
- б) Ф. де Альмейда;
- в) П. Кабрал;
- г) Ф. Піссаро.

22. Договір про перший розподіл Землі у Західній півкулі між Іспанією та Португалією (межа від полюса до полюса за 2 053 км на захід від островів Зеленого Мису) укладено 1494 р. у місті:

- а) Тордесільяс;
- б) Сарагоса;
- в) Александрія;
- г) Рим.

23. Договір про поділ Землі у Східній півкулі між Іспанією та Португалією (17° на схід від Молуккських островів) 1529 р. укладено в місті:

- а) Тордесільяс;
- б) Сарагоса;
- в) Александрія;
- г) Рим.

24. Півострів Малакка, Молуккські острови були колоніями:

- а) іспанськими;
- б) португальськими;
- в) французькими;
- г) англійськими.

25. Порти Аден, Ормуз, Гоа – центри:

- а) іспанської колонізації;
- б) португальської колонізації;
- в) французької колонізації;
- г) англійської колонізації.

26. Перша іспанська колонія заснована Колумбом на:

- а) о. Гаїті (Еспаньола);
- б) о. Куба;
- в) о. Трінідад;
- г) Багамських островах.

27. Центром світової торгівлі прянощами на початку XVI ст. було місто:

- а) Александрія;
- б) Венеція;
- в) Лісабон;
- г) Гоа.

28. Європеєць, який організував експедицію для пошуку Південного моря (1513):

- а) А. Веспуччі;
- б) Ф. Магеллан;
- в) Х. Колумб;
- г) В. Н. де Бальбоа.

29. Держава майя відкрита 1517 р. експедицією під керівництвом:

- а) Ф. Кордови;
- б) Х. Грихальви;
- в) Е. Кортеса;
- г) Ф. Піссаро.

30. Сучасне місто, засноване на місці столиці ацтеків Теночтітлана, яке було захоплене під час експедиції Е. Кортеса 13 серпня 1521 р.:
- а) Гавана;
  - б) Панама;
  - в) Мехіко;
  - г) Веракрус.
31. Центр світової торгівлі прянощами у XVI ст.:
- а) Венеція;
  - б) Антверпен;
  - в) Амстердам;
  - г) Лондон.
32. Головні торговельні шляхи XVI–XVII ст. проходили через:
- а) Атлантичний океан і Північне море;
  - б) Середземне море;
  - в) Індійський океан;
  - г) Чорне море.
33. Голландський мореплавець XVI ст., дослідник північно-східного морського шляху до Китаю та Індії:
- а) В. Баренц;
  - б) В. Беринг;
  - в) Г. Гудзон;
  - г) Дж. Девіс.
34. Англійський мореплавець початку XVII ст., іменем якого названі ріка і затока Північної Америки:
- а) В. Баренц;
  - б) В. Беринг;
  - в) Г. Гудзон;
  - г) Дж. Девіс.
35. Англійський мореплавець, який у 70- і 80-х роках XVI ст. здійснив кілька експедицій до берегів Північної Америки та виявив протоку між Гренландією та Американським материком, а також архіпелаг островів у Північному Льодовитому океані:
- а) В. Баренц;
  - б) В. Беринг;
  - в) Г. Гудзон;
  - г) Дж. Девіс.
36. Острови Нової Землі та о. Шпіцберген уперше відкриті:
- а) голландцями;
  - б) англійцями;
  - в) московитами;
  - г) французами.
37. До берегів Охотського моря у 30-х роках XVII ст. вийшла група красноярських козаків на чолі з:
- а) І. Москвітіним;
  - б) С. Дежневим;
  - в) В. Поярковим;
  - г) Є. Хабаровим.
38. Протоку, що відділяє азійський материк від Америки, відкрив 1648 р. сибірський козак:
- а) І. Москвітін;
  - б) С. Дежнев;
  - в) В. Поярков;
  - г) Є. Хабаров.
39. Обстежили територію Нижнього Амуру та склали карту цієї ріки землепрохідці на чолі з:
- а) І. Москвітіним;
  - б) С. Дежневим;
  - в) В. Поярковим;
  - г) Є. Хабаровим.
40. Найбільший європейський мандрівник Середньовіччя:
- а) М. Поло;
  - б) Енріке Мореплавець;
  - в) Данило Мних;
  - г) Ібн-Баттута.
41. У якому столітті відбулися мандрівки Ібн-Баттуті:
- а) XII ст.;
  - б) XIII ст.;
  - в) XIV ст.;
  - г) XV ст.



42. Що означає в перекладі з мови лаврентійських ірокезів слово “канада”:  
а) поселення; в) плем'я;  
б) країна; г) дерево.
43. Завдяки якому французькому дослідникові поширився топонім Канада:  
а) Ж. Картьє; в) Ж.-І. Кусто;  
б) Ж.-Ф. Лаперуз; г) А. Лабан.
44. Картограф XVI ст., який уперше застосував рівнокутну пряму циліндричну проекцію та пояснив її значення для мореплавців:  
а) А. Ортелій; в) Г. де Йоде;  
б) Г. Меркатор; г) Й. Блеу.
45. Голландський картограф, який для позначення збірки карт використав термін “атлас” на честь міфічного короля Лівії Атласа:  
а) А. Ортелій; в) Г. де Йоде;  
б) Г. Меркатор; г) Й. Блеу.
46. Атлас “*Theatrum Orbis Terrarum*” (з лат. “Огляд Земної кулі”), що складався з 53 карт великого формату і вміщував детальні пояснювальні географічні тексти, видано:  
а) 1570; в) 1633;  
б) 1595; г) 1648.
47. Арабський картограф XII ст., який виконав 70 регіональних прямокутних карт, кожна з яких демонструє 1/10 частину однієї зі семи кліматичних зон (об'єднуючи їх у певному порядку, можна отримати картину всього світу):  
а) Аль-Ідрісі; в) Аль-Масуді;  
б) Ібн-Гордадбег; г) Ібн-Сіна.
48. Німецький географ і мандрівник, який 1492 р. виготовив глобус “Земне яблуко”:  
а) М. Бегайм; в) С. Мінстер;  
б) М. Вальдземюллер; г) Б. Варен.
49. Про кого французький філософ Вольтер у праці “Історія Карла XII, короля шведів” писав: “Це були відважні люди, відомі подвигами, яким не вистачало тільки чесності для того, аби вважатися героїчними”:  
а) мандрівників; в) мореплавців;  
б) піратів; г) солдатів.
50. “Пірат королеви Єлизавети”, що здійснив друге навколосвітнє плавання, уперше дослідив західне узбережжя Північної Америки до 48° пн. ш., фактично командував англійським флотом під час розгрому іспанської “Непереможної армади”, а також привіз до Європи картоплю:  
а) Дж. Кук; в) Р. Гоукінс;  
б) Ф. Дрейк; г) Г. Морган.
51. Піратська республіка Ліберталія (республіка Свободи), за словами автора “Історії піратства XVIII ст.”, існувала на:  
а) о. Мадагаскар; в) о. Ямайка;  
б) о. Барбадос; г) о. Тортуга.

52. З якого століття у виданнях "Географії" Клавдія Птолемея почали використовувати термін *tabula moderna* (сучасна карта) замість *tabula antiqua* (антична карта):

а) XIV ст.;

в) XVI ст.;

б) XV ст.;

г) XVII ст.

53. Визначний представник європейської картографії початку XVI ст.:

а) М. Вальдземюллер;

в) М.-К. Радзівілл;

б) Й.-Б. Гоманн;

г) Й. Блеу.

## 2.3. Завдання семінарських і самостійних робіт змістового модуля 2 “Історія географії XVIII–XIX ст.”

### Тема 3. ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІДКРИТТЯ XIX–XX СТ.

**Мета:** розкрити вплив територіальних відкриттів XIX–XX ст. на розвиток географічної науки і розширення географічної карти світу.

**Знати:** науково-теоретичні та суспільно-географічні передумови територіальних відкриттів XIX–XX ст.; історію організації та проведення експедиційних досліджень XIX–XX ст.; наукові наслідки територіальних відкриттів XIX–XX ст.; зв'язок між великими географічними відкриттями й утворенням колоніальних імперій; англійські, данські, іспанські, нідерландські, португальські, французькі колоніальні володіння.

**Уміти:** визначати джерельну базу вивчення історії територіальних відкриттів XIX–XX ст.; пов'язувати географічну номенклатуру з історією територіальних відкриттів XIX–XX ст., зокрема з іменами дослідників; наносити на контурну карту світу схеми маршрутів головних експедицій і географічні об'єкти, названі на честь першовідкривачів.

*Головні терміни і поняття:* Антарктида, Арктика, Внутрішньоконтинентальна Африка, експедиція, Нова Гвінея, Новий період історії, полігенізм, політична арифметика, рівноденні області Нового Світу, Співдружність націй, Центральна Азія.

### План семінарського заняття



1. Навколосвітні експедиції Дж. Кука.
2. Дослідження А. Гумбольдта у Південній Америці.
3. Вивчення внутрішньої Африки. Формування політичної карти Африки колоніального періоду.
4. Територіальні відкриття в Азії у ХІХ ст. і розвиток військової географії (М. Пржевальський, П. Козлов, В. Роборовський, П. Семенов, І. Черський, В. Арсен'єв).
5. Дослідження океанів. Подорож І. Крузенштерна і Ю. Лисянського (1803–1806).
6. Антропологічні, етнографічні та гідрометеорологічні дослідження М. Миклухо-Маклая.
7. Полярні експедиції.
  - 7.1. Експедиції в Арктику (Ф. Нансен, Р. Амундсен). Підкорення Північного полюса (Р. Пірі, 1909).
  - 7.2. Відкриття Антарктиди (Ф. Беллінсгаузен, М. Лазар'єв, 1820; Дж. Баллені, 1839; Ж. Дюмон-Дюрвіль, 1838–1840; Ч. Вілкс, 1838–1842). Підкорення Південного полюса (Р. Амундсен, 1911; Р. Скотт, 1912). Наукове співробітництво в дослідженнях Антарктиди у ХХ–ХХІ ст.

**Завдання:** На контурну карту світу нанести схеми маршрутів експедицій видатних дослідників ХІХ–ХХ ст. і географічні об'єкти, названі на честь першовідкривачів.

- Наприклад, іменем Гумбольдта названо такі географічні об'єкти:
- у Північній Америці гори Гумбольдта (з двома хребтами – Західним і Східним) з річками Гумбольдта й Малою річкою Гумбольдта, єдиним у США Національним лісом Гумбольдт-Тойябе; низовина Гумбольдта з сухим озером Гумбольдта й солоне болото Гумбольдта – у штаті Невада;
  - пік Гумбольдта на хребті Сангре де Крісто на півночі штату Колорадо;
  - у США ім'я Гумбольдта мають округ із містом Гумбольдт-Гілл при затоці Гумбольдта, а також два природні парки Гумбольдт-Лагунз і Гумбольдт-Редвудз на півночі Каліфорнії;
  - округ із містом Гумбольдт у штаті Айова;
  - округ і окремо місто Гумбольдт у штаті Невада;
  - вісім міст у штатах Арізона, Іллінойс, Канзас, Міннесота, Небраска, Південна Дакота, Теннессі та Вісконсин;
  - два міські поселення у штатах Мічиган і Міннесота;
  - район Гумбольдт-парк у Чикаго;
  - хребет Гумбольдта, льодовик Гумбольдта в Антарктиді;
  - течія Гумбольдта (Перуанська) в Тихому океані;

- хребет Гумбольдта в Азії;
- гори Гумбольдта в Китаї, Австралії, Новій Гвінеї, Новій Зеландії;
- пояс рослинності в Андах називали “Гумбольдтовим царством”;
- місто Гумбольдт у провінції Саскачеван у Канаді;
- пік Гумбольдта у Венесуелі;
- національний парк імені Александра Гумбольдта на Кубі;
- Національний ліс у Перу;
- гора Гумбольдта в південній частині Північного Уралу, в осьовій смузі Уральських гір, на захід від масиву Денежкін Камінь (абсолютна висота – 1 410 м).



## Література

1. *Амундсен Р.* Моя жизнь. Южный полюс / Р. Амундсен. – М. : Эксмо, 2012. – 448 с.
2. Атлас географических открытий / [пер. с англ. ; предисл. Дж. Хемминга]. – М. : БММ АО, 1998. – 248 с.
3. *Богучарсков В. Т.* История географии / В. Т. Богучарсков : учеб. пособие для вузов / [под ред. Ю. П. Хрусталева]. – М. : Академический Проект, 2006. – С. 218–273.
4. *Галицький В. І.* Географічні відкриття : дослідження і дослідники : календар-довідник / В. І. Галицький, Н. Ф. Галицька. – К. : Рад. шк., 1988. – 308 с.
5. *Гумбольдт А.* Картины природы / А. Гумбольдт. – М. : Географгиз, 1959. – 268 с.
6. *Джеймс П.* Все возможные миры. История географических идей / П. Джеймс, Дж. Мартин [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – 672 с.
7. *Забелин И. М.* Возвращение к потомкам. Роман-исследование жизни и творчества Александра Гумбольдта / И. М. Забелин. – М. : Мысль 1988. – 331 с.
8. *Іванченко О. С.* Дорогами Маклая / О. С. Іванченко. – К. : Молодь, 1987. – 365 с.
9. *Исаченко А. Г.* Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1971. – 416 с.
10. *Костриця М.* Син України (про М. М. Миклухо-Маклая) / М. Костриця, Н. Костриця // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. – 2000. – Вип. 1. – С. 26–30.
11. *Крузенштерн И.* На парусниках “Надежда” и “Нева” в Японию. Первое кругосветное плавание российского флота / И. Крузенштерн. – М. : Алгоритм, 2017. – 620 с.

12. *Магидович И. П.* Очерки по истории географических открытий : в 5 т. / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М. : Просвещение. – Т. 4. – 1985 ; Т. 5. – 1986.
13. *Поросенков Ю. В.* История и методология географии / Ю. В. Поросенков, Н. И. Поросенкова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – 224 с.
14. *Пржевальский Н. М.* Путешествие в Уссурийском крае. 1867–1869 гг. / Н. М. Пржевальский. – М. : Географгиз, 1947. – 310 с.
15. *Путилов Б. Н.* Н. Н. Миклухо-Маклай / Б. Н. Путилов. – М. : Наука, 1981. – 214 с.
16. *Семенов-Тянь-Шанский П. П.* Путешествие в Тянь-Шань в 1856–1857 годах / П. П. Семенов-Тянь-Шанский. – М. : Географгиз, 1946. – 256 с.
17. “Человек с Луны” : дневники, письма, статьи Н. Н. Миклухо-Маклая / [сост., комент. и послесл. Б. Н. Путилов]. – М. : Молодая Гвардия, 1983. – 336 с.
18. *Шевченко В. О.* Тричі Перший (видатний мореплавець та географ Юрій Лисянський) / В. О. Шевченко. – К. : ДНВП “Картографія”, 2003. – 128 с.

### Питання для самостійної роботи



1. Опрацювати літературні джерела [5, 7], виявити залежність між головними науковими ідеями А. Гумбольдта й експедиційними дослідженнями ученого.

2. На підставі літературних джерел [8, 10, 15, 17] створити науковий портрет М. Миклухо-Маклая.

3. Розкрити зв'язок між дослідженнями внутрішньоконтинентальної Африки і колоніальною картою материка.

4. На підставі монографії В. Шевченка [18] дати відповідь на питання, чому Ю. Лисянського можна вважати тричі першим?

5. Пояснити зміст інтерв'ю М. Миклухо-Маклая кореспондентові газети “Сідней морнінг гералд” (1884):

*“Моя особа – живий приклад того, як щасливо з'єдналися три одвічно ворожі сили. Гаряча кров запорожців мирно злилася з кров'ю їхніх, здавалося б, непримиренних ворогів – гордих ляхів, яка, в свою чергу, розбавлена кров'ю холодних німців. Чого в цій суміші більше? Який із її складників у мені найзначніший, судити було б необачно й навряд чи можливо. Я дуже люблю батьківщину мого батька – Україну, але ця любов не применшує поваги до вітчизни моєї матері – Німеччини й Польщі”.*

6. Розкрити залежність між англійськими територіальними відкриттями і дослідженнями, формуванням Британської імперії та функціонуванням міжурядової організації Співдружність націй (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Країни Співдружності націй<sup>1</sup>

Європа	Америка	Африка	Азія	Австралія і Океанія
Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	Канада	Південно-Африканська Республіка	Індія	Австралія
Мальта	Ямайка	Гана	Пакистан	Нова Зеландія
	Тринідад і Тобаго	Нігерія	Шрі-Ланка	Науру
	Гаяна	Сьєрра-Леоне	Малайзія	Тонга
	Барбадос	Танзанія	Сінгапур	Самоа
	Багамські Острови	Уганда	Кіпр	Фіджі
	Гренада	Кенія	Бангладеш	Папуа-Нова Гвінея
	Домініка	Замбія	Мальдіви	Соломонові Острови
	Сент-Люсія	Камерун	Бруней	Тувалу
	Сент-Вінсент і Гренадіни	Мозамбік		Кірібаті
	Беліз	Намібія		Вануату
	Антигуа і Барбуда	Малаві		
	Сент-Кітс і Невіс	Ботсвана		
		Лесото		
		Маврикій		
		Свазіленд		
		Сейшельські Острови		
		Руанда		

**Питання для самоперевірки**

1. Які географічні об'єкти досліджував А. Гумбольдт під час подорожі в рівноденні області Нового Світу в 1799–1804 рр.?
2. Обґрунтувати твердження: А. Гумбольдт – основоположник сучасної природничої географії.

<sup>1</sup> Усі держави, крім Руанди та Мозамбіку, входили до складу Британської імперії.

3. Які головні події пов'язані з дослідженнями в Північній і Східній Африці? Яка роль у цьому Г. Барта і Г. Нахтігала, Ф. Бартона і Дж. Спіка, Д. Лівінгстона і Г. Стенлі, інших дослідників?
4. Назвати головних учасників антарктичних експедицій першої половини XIX ст. Які ділянки узбережжя материка вони відкрили?
5. Головні уявлення учених XIX ст. про навколополюсний простір. Які експедиції намагалися досягти навколополюсної "ополонки"?
6. Які наукові висновки зроблено на підставі територіальних досліджень Азії у XIX ст.?
7. Які головні напрямки географічного мислення М. Миклухо-Маклая?
8. Що нового в дослідженні Центральної Арктики зробили Д. Де-Лонг і Ф. Нансен?
9. Хто, на вашу думку, першим досяг Північного географічного полюса?
10. Які події передували підкоренню Південного географічного полюса? За яких обставин його досягли?
11. З'ясуйте залежність між Англійською колоніальною імперією, що сформувалася внаслідок територіальних відкриттів і досліджень, та сучасною англосферою, сформованою 55 країнами світу, у яких англійська мова є офіційною.
12. Яку країну після перемоги над іспанським флотом 1578 р. почали називати "Володаркою морів"?
13. Про кого англійський учений Т. Гекслі писав: *"Ви один повстали проти цілого легіону полігеністів, і я, що свято вірив у полігенізм, визнаю себе переможеним. Ваші статті з антропології та етнографії папуасів зруйнували все, що я вважав незаперечним. Гірко визнавати себе беззброєним, але хай живе істина"*?

### Словник термінів і понять



*Експедиція* – подорож зі спеціально визначеною метою – науковою чи військово-розвідувальною (як у часи Російської імперії чи нацистської Німеччини), що передбачає відповідну наукову, матеріально-технічну підготовку.

*Новий період історії* – період всесвітньої історії, що настав після періоду середніх віків. Поширенню поділу історії на давню, середню і нову сприяв твір французького вченого Ж. Бодена "Метод легкого вивчення історії" (1566).

Хронологічно, за традицією європейської історіографії, період нової історії починається на рубежі XV–XVI ст. з часу відкриття Х. Колумбом Америки (1492) чи виходу “Тез” Мартіна Лютера (1517), що стали поштовхом до церковної Реформації. У російській історіографії традиційно називають дату остаточного завоювання османами Константинополя та повалення Візантійської імперії (1453).

У радянській і пострадянській історіографії період після середніх віків прийнято розділяти на дві епохи: нову історію і новітню історію. У західній історіографії такого поділу немає, і всю історію з кінця Середньовіччя називають сучасною історією.

Критеріями визначення Нового часу, його новизни порівняно з попередньою епохою був, на погляд гуманістів, розквіт у період Ренесансу світської науки і культури, тобто не соціально-економічний, а духовно-культурний чинник. Період досить суперечливий за змістом. Високе Відродження, Реформація і гуманізм поєднувалися з ірраціоналізмом, демонологією (“полювання на відьом”) тощо.

Сенс поняття “Новий час” досить умовний, оскільки не всі народи вступили в цей період одночасно. Однак безперечне те, що в цей час відбулося виникнення нової цивілізації, нової системи стосунків “європейського світу”, “європейського дива” та експансія європейської цивілізації в інші регіони світу.

*Полігенізм* (від грец. *πολόσ* – численний, і *γένεο* – рід, походження) – теорія в антропології, згідно з якою людські раси – це різні види і навіть роди, які не мають спільного походження; обґрунтовує нерівноцінність рас, переважання білої раси над іншими; використовують для обґрунтування расизму.

*Політична арифметика* – термін у різні часи мав різні значення. Спочатку ним позначали теоретичне дослідження соціальних явищ у кількісному вираженні.

Термін належить одному з основоположників класичної політичної економії В. Петті (1628–1687), автору праці “Політична арифметика” (1683).

Політичні арифметики започаткували становлення демографії та соціальної статистики, уперше констатували наявність емпірично визначених закономірностей у явищах і процесах соціального життя й були новим кроком у розвитку соціального знання (яке переходило від простого спостереження, констатації та опису фактів до їхнього кількісного аналізу, поєднувало емпіричний і теоретичний рівні знання), створювали можливості передбачення та прогнозування соціальних явищ і процесів.

В. Петті визначив середньостатистичну тривалість життя в Англії, зробив спробу прогнозувати подвоєння кількості жителів Лондона, широко використовував порівняльний аналіз стану економічних показників в Англії, Франції, Голландії та ін.



Д. Граунт (1620–1687) уперше в історії науки виявив закономірності у співвідношенні між кількістю народжених хлопчиків і дівчаток (14:13), між кількістю померлих і новонароджених; його вважають основоположником демографії.

*Співдружність націй* (до 1947 р. Британська співдружність націй) – асоціація незалежних держав, що раніше входили до Британської імперії, які визнають британського монарха як символ вільного єднання. Не є політичним союзом. Це міжнародна організація, що налічує 53 члени (табл. 2.5).

#### **Тема 4. ІСТОРІЯ ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ**

- Мета:** вивчити історію природничо-географічного пізнання території України від найдавнішого часу до початку ХХ ст. у рамках описово-країнознавчої та конкретно-наукових географічних аналітичних парадигм.
- Знати:** літературні та картографічні праці вітчизняних і зарубіжних учених, дослідників як першоджерела для вивчення історії країнознавчо- та природничо-географічних досліджень в Україні від найдавнішого часу до початку ХХ ст.
- Уміти:** визначати джерельну базу вивчення історії природничо-географічного пізнання території України від найдавнішого часу до початку ХХ ст.; користуватися літературними і картографічними джерелами для вивчення історії країнознавчо- та природничо-географічних досліджень в Україні.

**Головні терміни і поняття:** біогеографічна парадигма, геолого-геоморфологічна парадигма, ґрунтознавча парадигма, зміна парадигм, емпіричне природознавство, землезнавство, інституційні форми географії, краєзнавство, країна, край, ландшафтна парадигма, описова парадигма, описове країнознавство, парадигма, фундатор науки.



### План семінарського заняття

1. Географічні уявлення осілих племен на теренах сучасної України. Аналіз “Межиріцької картосхеми”.
2. Географічні реалії трипільської культури.
3. Країнознавчі описи території України античними ученими (Геродот, Страбон, Клавдій Птолемей, Пліній Старший).
4. “Повість минулих літ” як географічна пам’ятка періоду Київської держави.
5. “Опис України” Г. Левассера де Боплана (1650). Трактатування України як географічної, культурної та етнічної єдності.
6. Природничо-географічне дослідження України у працях В. Докучаєва, А. Краснова, Г. Танфільєва, П. Тутковського, Г. Морозова, Г. Висоцького, Г. Величка, С. Рудницького.



### Література

1. Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак. – Львів : НВФ “Карти і атласи”, 2013. – 128 с.
2. Боплан Г. Л. де. Опис України... / Г. Л. де Боплан. – К. : Наук. думка ; Кембридж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с. – Т. 1–2 / Факс. відтвор. франц. вид. 1660 р.
3. Боплан Г. Спеціальна карта України / Г. Боплан. – К. ; Львів, 2000. – 82 с. + 8 арк. мап.
4. Боплан і Україна : зб. наук. праць. – Львів, 1998. – 318 с.
5. Велесова книга – Волховник. – [вид. 7-ме, зі змінами та допов.]. – К. : ФОП Стебеляк, ТОВ “Мандрівець”, 2015. – 512 с.
6. Геродот. Історії в дев’яти книгах / Геродот [пер., передм. та прим. А. О. Білецького]. – К. : Наук. думка, 1993. – 576 с.
7. Енциклопедія Українознавства / [гол. ред. проф., д-р В. Кубійович]. – Львів, 1993–2001, 2003. – Т. 1–11.
8. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : навч. посібник / Я. І. Жупанський. – [2-ге вид., допов.]. – К. : Шлях, 2006. – 275 с.
9. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / [кер. проекту і авт.-упор. Ю. Лоза]. – К. : Мапа, 2010. – 300 с.
10. Літопис Руський : за Іпатським списком / [пер. з давньорус. Л. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
11. Рудницький С. Коротка географія України. Фізична географія / С. Рудницький. – К. : Лан, 1910. – 152 с.

12. *Тутковський П. А.* Задачи и пределы географии: вступ. лекция, прочитанная в Университете Св. Владимира / П. А. Тутковский. – Житомир, 1914. – 15 с.
13. *Тутковський П. А.* Природня районізація України. Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів України на підставі їх еволюції / П. А. Тутковський. – К. : [Б. в.], 1922. – 79 с.
14. *Тутковський П. А.* Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю / П. А. Тутковський. – К. : Червоний шлях, 1924. – 137 с.
15. *Тутковський П. А.* Загальне землезнавство: підруч. для вищ. шкіл і для самоосвіти / П. А. Тутковський. – Х. : ДВУ, 1927. – 496 с.
16. *Шаблій О. І.* Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / О. І. Шаблій. – Львів ; Мюнхен : Ред.-вид. відділ ЛДУ, 1993. – 223 с.
18. *Шаблій О. І.* Володимир Кубійович : енциклопедія життя і творення / О. І. Шаблій. – Львів : Фенікс ; Париж : [Б. в.], 1996. – 704 с.
19. *Штойко П.* Степан Рудницький (1877–1937). Життєписно-бібліографічний нарис / П. Штойко. – Львів : Вид-во НТШ, 1997. – 183 с.

### **Питання для самостійної роботи**



1. Проаналізувати географічні аспекти трипільської цивілізації на теренах України (причини, особливості розвитку та занепаду).
2. Вивчити географічний світ фольклору і писемних пам'яток дохристиянської Русі-України [5].
3. На підставі опрацювання літературних і картографічних джерел вивчити теорії походження і розселення східнослов'янських та угро-фінських племен [10]. На контурну карту нанести головні ареали проживання східнослов'янських племен, найбільші міста Русі.

### **Питання для самоперевірки**



1. Обґрунтувати тезу: Геродот – предтеча географічного протоукраїнознавства.
2. Який античний учений займався проблемами картографування території Північного Причорномор'я?
3. Розкрити суть художнього, символічного та наукового напрямків систематизації географічної інформації у давньоруських літописах.
4. У чому полягає суть поняття Україна за Бопланом?
5. Розкрити значення експедиційних досліджень В. Докучаєва на території України: їхня організація, наукові та практичні результати.

6. Назвати засновника кафедри фізичної географії та антропогеографії Харківського університету, фундатора сучасного конструктивного землезнавства, засновника Батумського ботанічного саду.

7. На думку професора Харківського університету І. Черваньова, фундатором географії в Україні є проф. А. Краснов. Які підстави такого твердження? Порівняти напрямки наукової діяльності академіка С. Рудницького і А. Краснова.

8. Чому професори О. Маринич та П. Шищенко вважають П. Тутковського фундатором української географії? Перелічити напрямки наукових досліджень ученого.

9. Чому С. Рудницький трактував географію на початку ХХ ст. природничою наукою?

10. Назвати приклади інституційних форм української географії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст.

11. Яку географічну діяльність провадило Товариство дослідників Волині (Житомир, 1900–1917)? Роль у ньому П. Тутковського.

12. Перелічити головні наукові парадигми природничо-географічного спрямування в українській географії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст.

13. Сутність біогеографічної та ґрунтознавчої парадигми української географії початку ХХ ст. (А. Краснов, Г. Танфільєв).

14. Сутність геолого-геоморфологічної парадигми української географії початку ХХ ст. (С. Рудницький, П. Тутковський, Ю. Полянський, М. Дмитрієв).

15. Сутність ландшафтної парадигми української географії початку ХХ ст. (П. Тутковський, Г. Висоцький).



### **Словник термінів і понять**

*Емпіричне природознавство* – знання про природу, отримане завдяки експерименту, з практики, досвіду, спостережень; відображає дійсність з боку її зовнішніх зв'язків і відношень. Альтернатива – теоретичне природознавство, особливістю знання якого є те, що воно відображає глибинні, суттєві сторони і властивості досліджуваних об'єктів. Різку межу між емпіричним і теоретичним значенням проводив позитивізм, що панував у філософії науки до середини ХХ ст. Тільки емпіричне знання, істинність якого доведена спостереженням і експериментом, уважали надійним і достовірним. Теоретичне знання, на думку позитивістів, сумнівне, мінливе і виконує інструментальну функцію збільшувати кількість емпіричних

істин. До кінця ХХ ст. більшість філософів науки відмовилася від різкого розмежування емпіричного і теоретичного знання. У реальному процесі пізнання ці два рівні нерозривно пов'язані, і навіть спостереження й експеримент опираються на теоретичні передумови.

*Землезнавство* – термін, запроваджений німецьким географом К. Ріттером, який використовував його в розумінні, близькому до сучасного країнознавства. У радянській і сучасній вітчизняній науці під землезнавством розуміють загальну фізичну географію – науку про будову та функціонування географічної оболонки.

Термін інколи використовують як узагальнене поняття для дисциплін з вивчення планети Земля (геологія, географія, геофізика тощо).

Фундатори української географії С. Рудницький і П. Тутковський до предметної сфери землезнання включали також антропогеографічну проблематику (див. *антропогеографія*).

*Зміна парадигм* (англ. *paradigm shift*) – термін, уперше запропонований істориком науки Т. Куном у праці “Структура наукових революцій” (1962), для опису зміни базових послань у рамках провідної теорії науки. Термін застосовують і щодо інших сфер людського досвіду.

*Краєзнавство* – збір, накопичення і популяризація відомостей про певну територію з різного погляду: географії, геології, метеорології, рослинного і тваринного світу, населення, господарства, історії, культури тощо.

*Країна* – 1) визначена територія, що становить єдність з погляду історії, природних умов, населення (спільноти людей, які проживають на цій території) тощо; 2) те саме, що держава; 3) те саме, що край.

*Край* (від давньослов'ян. *краяти* – різати) – 1) країна, область, земля, місцевість. Спочатку – територія, розташована на кордонах володінь держави, околиця. Згодом – значна за простяганням область – географічна (наприклад, Поділля) або історична (Закарпаття). У вузькому розумінні, будь-яка місцевість, навіть незначна за площею, яка тяжіє до якого-небудь географічного об'єкта (міста, річки тощо); 2) назва адміністративно-територіальної одиниці. У Росії ХVІІІ–початку ХХ ст. офіційно застосовували для Кавказу (1882–1905) і Туркестану (1886–1917), напівфіційно – для інших великих територій, наприклад, Новоросійський край (1805–1874) з Херсонською, Катеринославською, Таврійською і Бессарабською губерніями.

*Описове країнознавство* – географічна дисципліна, яка комплексно вивчає країни, систематизує та узагальнює різноманітні дані про їхню природу, населення, господарство, культуру і соціальну структуру. Головні функції країнознавства: створення географічної картини Світу, “візитних карток”

країн і районів (наукове країнознавство); збирання, зберігання і надання можливостей використання відомостей про географію країни та її райони, створення мережі ГС (інформаційно-пошукове країнознавство).

Генетично перша форма географічного знання. Країнознавство як географічний опис зародилось у Давній Греції, що відповідало суспільним потребам (збирання інформації про Ойкумену), а також особливостям розвитку єдиної нерозчленованої натурфілософії. Вагомий внесок у розвиток країнознавства зробив римський учений Страбон (64 р. до Р. Х. – 20-ті рр. після Р. Х.). У 17-томній праці “Географія” він описав відомі країни Європи, Північної Африки, Близького та Середнього Сходу.

Наприкінці XIX–на початку XX ст. популярності набула французька країнознавчо-краєзнавча школа (П. Відаль де ля Бляш), головними особливостями якої стали мистецтво опису і гуманізм, а головним об’єктом дослідження – “спосіб життя” людини у нерозривному зв’язку з природним довкіллям.

Країнознавство було переважним напрямком у географії дореволюційної Росії, особливо в діяльності Російського географічного товариства. Значний внесок у розвиток країнознавства зробили такі відомі вчені: П. Семенов-Тян-Шанський, Д. Анучин, Л. Берг.

Однак у 30-ті роки XX ст. в СРСР цю школу вважали хибною, натомість географію населення розглядали як складову частину економічної географії, у якій людина є головною продуктивною силою суспільства.

Сьогодні загальноприйнятих означень країнознавства немає. Виділяють такі аспекти: 1) наука, що вивчає конкретні території, на відміну від галузевої географії; 2) “лабораторія”, що призначена для перевірки теорій і закономірностей, які розробляє регіональна географія; 3) наука, що вивчає весь спектр географічних явищ на конкретній території, на відміну від галузевої географії, яка вивчає певну частину географічної оболонки в масштабах усієї Землі; 4) той самий підхід, що й попередній, однак розглядають у межах тільки фізичної або тільки економічної географії; 5) комплексна синтезувальна наука (наголос на синтезі); 6) організаційна форма об’єднання різноманітної інформації про конкретну країну (район) (інформаційний аспект). Головні методи країнознавства: хорологічний, гуманістичний. Головні функції країнознавства: гносеологічна, аксіологічна (оцінкова), інформаційна.

*Парадигма* (від грец. *παράδειγμα* – приклад, зразок) – у загальному значенні – теоретико-методологічна модель; у філософії – сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, які властиві певному періодові розвитку науки, культури, цивілізації.

## **Тема 5. ІСТОРІЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ**

- Мета:** вивчити історію становлення і розвитку української суспільно-географічної науки (початок–середина ХХ ст.); з'ясувати еволюцію українських суспільно-географічних ідей і концепцій; розкрити відмінності антропогеографічних ідей у Галичині та підросійській частинах України; наголосити на піонерності суспільно-географічних ідей українських географів.
- Знати:** літературні та картографічні праці українських учених, які працювали в галузі суспільної географії (початок–середина ХХ ст.) як першоджерела для вивчення історії її становлення і розвитку; географічну інституційну інфраструктуру початку ХХ ст.
- Уміти:** користуватися літературними та картографічними джерелами для вивчення історії становлення і розвитку української суспільної географії (початок–середина ХХ ст.).

*Головні терміни і поняття:* антропогеографія, галузевостатистичний напрямок економічної географії, Гартленд, геоурбаністика, Гінтерлянд, демогеографія, історико-географічна земля, історико-етнографічна область, історико-етнографічна провінція, історико-політична земля, камеральна статистика, крайнознавство, національна (етнічна) територія, новітня історія, районний напрямок економічної географії, регіоналістика, теорія серцевинної країни, штандортні теорії.

### **План семінарського заняття**

1. Суспільно-географічні праці Г. Величка.
2. Внесок С. Рудницького у розвиток суспільної географії.
3. Формування наукової школи С. Рудницького (В. Геринович, О. Степанів, М. Дольницький, В. Огоновський та ін.).
4. Соціально-економічна географія у підросійській Україні (К. Воблий, М. Птуха, В. Садовський, Й. Шимонович та ін.).
5. Внесок В. Кубійовича у розвиток суспільної географії та картографії.
6. Розвиток суспільної географії у другій половині ХХ ст.



## Література

1. Академік Степан Рудницький / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 408 с.
2. Атлас України й сумежних країв / [за заг. ред. В. Кубійовича]. – Львів : Укр. вид. ін-т, 1937. – 113 с.
3. Географія українських і сумежних земель / [за ред. В. Кубійовича]. – Львів, 1938, 1943. – Т. 1. – [факс. перевид.]. – К. : Обереги, 2005. – 528 с.
4. Доктор географії Мирон Дольницький / [за ред. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 324 с.
5. Доктор географії Олена Степанів / [упор., авт. передм. проф. О. Шаблій, співавт. вступ. статті доц. О. Вісьтак]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 302 с.
6. *Жупанський Я. І.* Історія географії в Україні : навч. посіб. / Я. І. Жупанський. – [2-ге вид., допов.]. – К. : Шлях, 2006. – 275 с.
7. *Кубійович В.* Наукові праці. Т. 1 / В. Кубійович [упор. О. Шаблій]. – Париж ; Львів : Фенікс, 1996. – 800 с.
8. *Кубійович В.* Наукові праці. Т. 2 / В. Кубійович [упор. О. Шаблій]. – Париж ; Львів : Фенікс, 2000. – 1024 с.
9. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / [упор. та авт. біогр. статей проф. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 1008 с.
10. *Олійник Я.* Географічна наука в Україні : становлення і розвиток / Я. Олійник. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 148 с.
11. *Пістун М. Д.* Розвиток суспільної географії в Україні у ХХ – на початку ХХІ сторіччя : монографія / М. Д. Пістун. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2009. – 112 с.
12. Професор Валентин Садовський / [за ред. О. І. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 306 с.
13. Професор Володимир Геринович / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 366 с.
14. Професор Володимир Кубійович / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 377 с.
15. Професор Іван Тесля / [упор. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 272 с.
16. Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / [упор. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 233 с.



17. Рудницький С. Начерк географічної термінології / С. Рудницький // Зб. мат.-природопис.-лікар. секції НТШ. – 1908. – Т. 12. – С. 1–151.
18. Рудницький С. Політична географія України / С. Рудницький [упор., передм. П. Штойка]. – [Б. м.] : Гердан, 1998. – 279 с.
19. Рудницький С. Причинки до географічної термінології. Вступ / С. Рудницький // Зб. мат.-природопис.-лікар. секції НТШ. – 1913. – Вип. 15. – 16 с.
20. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький [перевид., за ред. О. Шаблій]. – Львів : Світ, 1994. – 416 с.
21. Федюк О. М. Українська суспільна географія : друга половина ХХ – початок ХХІ століття / О. М. Федюк. – К. : “Бланксервіс-Плюс”, 2014. – 208 с.
22. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / О. І. Шаблій. – Львів ; Мюнхен : Ред.-вид. відділ ЛДУ, 1993. – 222 с.
23. Шаблій О. І. Володимир Кубійович : енциклопедія життя і творення / О. І. Шаблій. – Львів : Фенікс ; Париж : [Б. в.], 1996. – 704 с.
24. Шевчук С. М. Суспільна географія в Україні (теорія та практика досліджень) : монографія / С. М. Шевчук. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. — 481 с.
25. Штойко П. З історії українського науково-дослідного інституту географії та картографії / П. Штойко // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. – 2000. – Вип. 3. – С. 246–256.
26. Штойко П. Степан Рудницький (1877–1937). Життєписно-бібліографічний нарис / П. Штойко. – Львів : Вид-во НТШ, 1997. – 183 с.

### **Завдання для самостійної роботи**



1. З використанням термінологічних праць С. Рудницького [17, 19] укласти словник антропогеографічних термінів української географії початку ХХ ст. У чому полягає значення історико-термінологічних досліджень?

2. Ознайомитися зі структурою “Атласу України й сумежних країв” за ред. В. Кубійовича [2]. Визначити специфіку структури “Атласу України й сумежних країв”, порівняти її з виданнями радянського часу і “Національним атласом України” (2007).

3. Опрацювати хрестоматію “Новітня українська суспільна географія” [9] як важливе джерело для засвоєння програми з історії української суспільної географії.



### *Питання для самоперевірки*

1. Розкрити суть концепції української території та національної держави в українській антропогеографії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Роль у розробці концепції С. Рудницького і В. Кубійовича.

2. Становлення країнознавчої концепції в українській антропогеографії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Значення у цьому контексті наукової діяльності К. Воблого, В. Садовського, Й. Шимоновича.

3. Назвати головних представників галузево-статистичного напрямку в українській антропогеографії початку ХХ ст. Найважливіші наукові праці.

4. Назвати головних представників районного напрямку в українській антропогеографії на початку ХХ ст. Найважливіші наукові праці.

5. Становлення регіоналістичної концепції в українській антропогеографії на початку ХХ ст. Наукові праці В. Териневича, А. Синявського, В. Кубійовича.

6. У чому полягали особливості розвитку краєзнавства в українській антропогеографії на початку ХХ ст. Значення наукових розвідок К. Дубняка, В. Огоновського, О. Степанів, М. Дольницького.

7. Перелічити головні віхи розвитку геурбаністичної концепції в українській антропогеографії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Значення наукових досліджень Г. Величка, В. Огоновського, О. Степанів, В. Кубійовича.

8. Аргументувати тезу: завдяки науковій діяльності С. Рудницького і В. Кубійовича відбулося картографічне обґрунтування України як держави.

9. У чому полягала специфіка демогеографічних досліджень передвоєнного часу в Галичині (В. Кубійович) і радянській Україні (М. Птуха)?

10. Назвати приклади наукових праць з антропогеографічного обґрунтування етнічних українських кордонів.

## Словник термінів і понять



*Антропогеографія* (від грец. *ανθρωπος* – людина, і *γεωγραφία* – географія) – буквально географія людини; науковий напрямок суспільної географії, головним об'єктом вивчення якого є зв'язок людини з природним довкіллям.

За С. Рудницьким, “антропогеографія досліджує причинні зв'язки людини до всіх головних географічних явищ твердої поверхні, вод, атмосфери, рослинного і тваринного світу”. У складі антропогеографії учений виділяв географію людини (населення), географію культури (“історичну”, або “культурну”, географію), економічну географію (а в її складі – географію виробництва, промисловості, сільського господарства, торгівлі, комунікації) і політичну географію.

Теоретичні питання антропогеографії у зв'язку з іншими галузями і в історичному аспекті висвітлені в працях “Нинішня географія” (1905), “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання” (1927), “Проблеми географії України” (1919), “Основи землезнання України” (1926); прикладні питання антропогеографії, її політичні й культурологічні аспекти у зв'язку з потребами українського суспільства – у працях “Українська справа зі становища політичної географії” (1923), “До основ українського націоналізму” (1923), “Україна – наш рідний край” (1921), а також у багатьох статтях.

У радянській географічній науці антропогеографію трактували як не-марксистську школу в економічній географії, особливо в географії населення, що визначала місце людського суспільства в комплексі географічних явищ і його взаємодію з природним середовищем переважно з позицій географічного детермінізму. Ідеї беруть початок з поглядів французьких філософів і соціологів XVIII ст. (Ж.-Л. Леклерк де Бюффон, Ш.-Л. Монтеск'є), які намагалися вивести “дух законів суспільного розвитку” з природних умов, зокрема клімату. У завершеному вигляді антропогеографія розроблена німецьким географом, етнографом і соціологом Ф. Ратцелем, який розкрив більшу складність зв'язків людини з природним довкіллям. Він пов'язував з антропогеографією і поняття політичної географії та навіть національної психології народів. Пізніше ідеї антропогеографії почали використовувати геополітики.

*Галузево-статистичний напрямок економічної географії* започаткований 1908 р. російським економіко-географом В. Деном. Методологічною основою галузево-статистичного напрямку стали теоретичні надбання камеральної статистики, а також комерційної географії.

В Україні теоретико-методологічні основи напрямку закладені відомими економістами Д. Журавським, М. Зібером, М. Туган-Барановським, О. Русовим, М. Яснопольським та іншими вченими, а також розвинені у працях К. Воблого, Й. Пасхавера, М. Птухи, В. Кістяківського, О. Остапенка, Я. Пілецького, І. Феценка-Чопівського.

Лідером наукового напрямку був К. Воблій, який у підручнику “Экономическая география Украины” (1919) визначив предмет економічної географії: “економічна географія вивчає стан окремих галузей господарського життя народу – сільського господарства, гірничо-заводської та обробної промисловості, торгівлі, шляхів сполучення і засобів зв’язку в їх географічному поширенні”<sup>1</sup>.

*Гартленд* (від англ. *heartland* – серединна земля, серцевинна земля) – масивна північно-східна частина Євразії, оточена з півдня і сходу гірськими системами, межі якої різні дослідники визначають по-різному. Головне поняття геополітичної концепції озвучив 25 січня 1904 р. британський географ, професор Оксфордського університету Г. Дж. Маккіндер у доповіді Королівському географічному товариству, а пізніше опублікував у статті “Географічна вісь історії”. Учений надавав великого політичного значення Гартленду завдяки значним запасам природних ресурсів; стверджував, що у цій “осьовій зоні” розміщена “осьова держава”, а “Колумбова епоха” домінування морських держав закінчилася. Для протизаги Гартленду країнам “внутрішнього півмісяця” треба об’єднатися, можливо, під егідою Британської імперії.

*Гінтерлянд* (від нім. *hinter* – за, поза, *land* – країна) – 1) район, що прилягає до промислового, торговельного центру, порту тощо; 2) територія, що прилягає до вже завойованої колонії, на яку претендує колоніальна держава. Термін набув найбільшого поширення в німецькій геополітиці, зокрема, у теорії життєвого простору К. Гаустофера (1869–1946).

*Історико-географічна земля* – адміністративно-територіальна одиниця, яка відтворює історичне минуле території і для якої характерні внутрішні подібність природних умов, особливості індивідуального історичного розвитку, динаміка і структура загальної кількості населення та його етнічного складу, певний соціально-економічний рівень та обов’язкова адміністративно-територіальна оформленість у минулому. За Я. Жупанським і В. Крулем, історико-географічна земля – найнижча таксономічна одиниця національного краєзнавства, яку розрізняють у системі етнічна територія–історико-географічна зона–історико-географічні краї. В Україні виділяють такі історико-географічні землі: Підляшшя, Берестейщина, Холмщина, Волинь, Пінщина, Сіверщина, Галичина, Поділля, Закарпаття, Бессарабія, Буковина, Буджак, Таврія, Кубань, Донщина, Слобідщина.

*Історико-етнографічна область* – територія, населення якої має подібні культурно-побутові особливості, що сформувалися протягом тривалого часу (наприклад, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина).

*Історико-етнографічна провінція* – територіально велика група історико-етнографічних областей, населення яких має певні спільні етнокультурні риси в господарстві, матеріальній і духовній культурі та суспільному житті.

<sup>1</sup> Воблій К. Г. Экономическая география Украины : учебник для учащихся в средней школе и для всех интересующихся изучению экономической жизни на Украине / К. Г. Воблій – К. : Тип. губ. правления, 1919. – С. 3.

*Історико-політична земля* – територіальна одиниця в межах етнічної території, на якій протягом історичного часу існували державні, політичні, військово-політичні утворення чи які входили до складу інших держав (наприклад, Ханська Україна, Запоріжжя, Гетьманщина, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Західна Україна, Закерзоння).

*Камеральна статистика* – науковий напрямок, який передбачає збирання і систематизацію даних про країни та міста (територія, населення, державний устрій, економіка, армія, традиція). Набув розвитку в Німеччині у XVI–XVIII ст.

Цей напрямок обґрунтований у працях Г. Ахенваля (1749) та А.-Ф. Бішінга (1754), який 1792 р. видав шеститомний “Новий землепис” (“*Neue Erdbeschreibung*”), де наведено комплексну характеристику країн Європи. Головним методом камеральної статистики була робота з цифровим матеріалом. Нагромаджений нею досвід і винайдені методи опрацювання цифрової інформації згодом стали надбанням нової науки – статистики, яка відійшла до економічних наук.

*Новітня історія* – термін історіографії; період історії, що починається з 1918 р. і триває досі. Радянські історики виділяли в сучасній історії, тобто історії з кінця Середньовіччя, Нову історію та Новітню історію, оскільки вважали, що після “Великої Жовтневої соціалістичної революції” розпочався новий етап в історії людства – етап побудови комунізму. Періодизація Новітньої історії: 1918–1939 (інтербелум – міжвоєнний період; від лат. *inter* – між, *bellum* – війна); 1939–1945; 1945–1991; з 1991 – наш час.

*Районний напрямок економічної географії* – напрямок економічної географії, що розвивався з середини 20-х років ХХ ст. в СРСР під керівництвом М. Баранського, пов’язаний із заходами, які проводили в ті роки з економічного районування країни. Найбільш фундаментальна праця цього напрямку – “*Экономическая география Советского Союза. Обзор по областям Госплана*” (М., 1927) М. Баранського, у якій наведено новий зміст поняття “район”, а також новий підхід до районування, пов’язаний з перетворювальним напрямком у географії. Райони, за М. Баранським, треба розглядати не як “статистичну однорідність”, а як “виробничий комплекс із певною спеціалізацією”. Економіко-географічну характеристику країни чи району, за М. Баранським, потрібно давати так, щоб вона “...ногами впиралася в “землю” – геологію, геоморфологію, кліматологію, ґрунтознавство та ін., тілом проходила через історію, а головою впиралася в політику та ідеологію”.

В Україні районний напрямок в економічній географії представляли І. Зільберман, В. Садовський, А. Синявський, П. Фомін. Наприклад, В. Садовський, розглядаючи світове господарство як об’єкт дослідження економічної географії, обґрунтував категорію економічного району. “Під економічним районом слід розуміти певну відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому, чи певна група господарських явищ зв’язана

певною закономірністю”<sup>1</sup>. В. Садовський розглядав економічний район як територіальний комплекс (систему), розробив класифікацію економічних районів з виділенням природно-історичних, економічних та мішаних. Головні завдання вивчення економічних районів, за В. Садовським: а) фіксування й опис конкретних чинників господарського життя в їхньому географічному поширенні; б) конструювання поняття світового господарства як єдиного цілого; в) визначення взаємовідносин між господарськими єдностями – економічними районами як складовими частинами єдиного цілого – національного комплексу, та їхній опис<sup>2</sup>.

*Теорія серцевинної країни (Гартленду)* – гіпотеза, запропонована британським географом Г. Дж. Маккіндером на початку ХХ ст.; згідно з нею, будь-яка політична одиниця, розташована у серцевині Євразії, може стати достатньо міцною, щоб домінувати у світі.

*Штандортні теорії* (від нім. *stehen* – стояти, і *Ort* – місце) – теорії розміщення. Уперше термін “штандорт” ужив німецький учений-економіст А. Вебер у праці “Про розміщення промисловості. Ч. 1. Чиста теорія штандорту” (1909).

Першу теорію штандорту розробив німецький учений Й. фон Тюнен у праці “Ізольована держава у її відношенні до сільського господарства і національної економіки” (1826). Вона відома як закон кілець Й. фон Тюнена. Сутність закону: на підставі врахування дії трьох чинників (вартість землі, вартість робочої сили, вартість транспортування продукції) сільське господарство розміщується у вигляді шести концентричних кілець навколо єдиного центру споживання – столичного міста “ізолюваної держави”. Черговість кілець Й. фон Тюнена: “вільне” приміське господарство (городництво, виробництво молока тощо); лісове господарство; інтенсивне шестипільне землеробство; стійлове скотарство, зернове господарство і відгінне скотарство; трипільне зернове господарство; екстенсивне тваринництво (скотарство і вівчарство).

Теорія штандорту промисловості А. Вебера розроблена з урахуванням трьох чинників, які впливають на локалізацію промислового підприємства (транспорт, робоча сила, ефект агломерації).

Теорія розміщення поселень у вигляді ґраток, що відома як теорія центральних місць, обґрунтована німецьким ученим В. Кристаллером у праці “Центральні місця Південної Німеччини” (1933). Закон ґраток В. Кристаллера характеризує гексагональну територіальну організацію розселення, сфери послуг давно освоєних регіонів. У разі регулярного розміщення підсистеми поселень мають вигляд шестикутників. Поселення у вершинах певного шестикутника тяжіють до свого центрального місця, що, відповідно, є вершиною шестикутника вищого територіального рівня, і т.д.

<sup>1</sup> Цит. за: Шаблій О. І. Валентин Садовський як український економіко-географ / О. І. Шаблій // УГЖ – 1997. – № 1. – С. 53.

<sup>2</sup> Там само.

## **Тема 6. СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ШКІЛ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

**Мета:** вивчити історію заснування кафедри географії у Львівському університеті, визначити особливості її розвитку в довоєнний (1882–1939), післявоєнний (1944–1991) і сучасний (з 1991 р.) періоди; розкрити місце львівської науково-географічної школи в загальноукраїнському та європейському вимірах.

**Знати:** особливості зародження і сучасного розвитку наукових географічних шкіл у Львівському університеті.

**Уміти:** користуватися літературними, картографічними й інтернет-джерелами для вивчення історії заснування та розвитку Львівської науково-географічної школи.

*Головні терміни і поняття: антропогеографія, генетичне ґрунтознавство, геопросторова організація суспільства, екологічна геоморфологія, інженерна геоморфологія, конструктивна географія, ландшафтознавство, наукова школа, парадигма, регіональна геоморфологія, рекреація, туризм, фізіографія, фізіоцентризм.*

### **План семінарського заняття**



1. Географічні дослідження М. Боїма, Б. Гакета.
2. Історія заснування кафедри географії у Львівському університеті.
3. Довоєнний період в історії географії Львівського університету (1882–1939).
  - 3.1. Наукова школа А. Ремана.
  - 3.2. Наукова школа Е. Ромера.
  - 3.3. Наукова школа С. Рудницького.
4. Післявоєнний період в історії географії Львівського університету (1944–1991).
5. Сучасний період історії географії Львівського університету (з 1991 р.).
  - 5.1. Кафедра фізичної географії. Напрямки наукових досліджень.

- 5.2. Кафедра економічної та соціальної географії. Напрямки наукових досліджень.
- 5.3. Кафедра геоморфології та палеогеографії. Напрямки наукових досліджень.
- 5.4. Кафедра раціонального використання природних ресурсів і охорони природи. Напрямки наукових досліджень.
- 5.5. Кафедра географії України. Напрямки наукових досліджень.
- 5.6. Кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів. Напрямки наукових досліджень.
- 5.7. Кафедра конструктивної географії та картографії. Напрямки наукових досліджень.
- 5.8. Кафедра туризму. Напрямки наукових досліджень.



## Література

1. Атлас українських історичних міст. Т. 1 : Львів / [за наук. ред. М. Капраля]. – К. : ДНВП “Картографія”, 2014. – 52 с. + карти.
2. Бальзатар Гакет – дослідник Південно-Східної і Центральної Європи : дослідження і матеріали / [упор. і наук. ред. М. Вальо, М. Криль]. – Львів, 2000. – 318 с.
3. Ващенко А. Т. Географической науке во Львовском университете – 100 лет / А. Т. Ващенко, К. И. Геренчук, Я. С. Кравчук, Г. П. Миллер // Вестн. Львов. ун-та. – Сер. геогр. – 1984. – Вып. 14. – С. 3–11.
4. Ващенко П. Т. Розвиток географії у Львівському університеті (до 300-річчя з дня заснування) / П. Т. Ващенко, К. І. Геренчук, Г. А. Зільбер, П. М. Цись // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. геогр. – 1962. – Вип. 1. – С. 3–12.
5. Географічний факультет ЛНУ ім. І. Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.lnu.edu.ua/faculty/geography](http://www.lnu.edu.ua/faculty/geography).
6. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Качмар. – Львів : ЛДУ, 1999. – 118 с.
7. Ковальчук І. Географічна наука у Львові за роки незалежності України : структура, наукові школи / І. Ковальчук // Географічна наука і практика : виклики епохи : міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю геогр. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2013. – С. 12–17.



8. *Кубійович В.* Нарис історії наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949) / В. Кубійович. – Львів : НТШ у Львові, 1991. – 53 с.
9. Львів. Комплексний атлас / О. Шаблій, С. Матковський, О. Вісьтак та ін. – К. : ДНВП “Картографія”, 2012. – 192 с.
10. Львівський державний університет ім. І. Франка // Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1420–1421.
11. Матеріали міжнародного наукового семінару “Львівська суспільно-географічна школа у національному і європейському вимірах” : до 60-річчя каф. екон. і соц. геогр. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 380 с.
12. Міхал Бойм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org>.
13. Професор Каленик Геренчук / [упор. С. Кукурудза]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 343 с.
14. Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / [упор. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 233 с.
15. Професор Петро Цись / [упор. І. Ковальчук]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 433 с.
16. *Ровенчак І. І.* Бальтазар Гакет як географ України / І. І. Ровенчак // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. – 2000. – Вип. 2. – С. 56–62.
17. *Шаблій О. І.* Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка) / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 168 с.
18. *Штойко П. І.* Теоретичні концепти становлення новітньої української географії : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.11 / П. І. Штойко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 36 с.
19. Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка : в 2 т. – Т. I : А–К. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 716 с.
20. Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка : в 2 т. – Т. II : Л–Я. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 764 с.
21. *Ernst J.* Dwie linie życia. Ja i mój Lwów / J. Ernst. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1988. – 288 s.
22. *Narasimiuk K. A.* Dzieje Instytutu Geograficznego w Uniwersytecie Lwowskim w latach 1883–1939 / K. A. Narasimiuk. – Kraków, 2012. – 446 s.
23. *Jahn A.* Z Kleparowa w świat szeroki / A. Jahn. – Wrocław, 1991. – 332 s.



### **Завдання для самостійної роботи**

1. Розкрити напрямки діяльності Географічної комісії НТШ та її вплив на розвиток української географії.
2. Ознайомитися з картографічними виданнями акціонерного товариства “*Książnica Atlas*” – найпопулярнішого поліграфічного підприємства міжвоєнної Польщі.



### **Питання для самоперевірки**

1. З іменем якого німецького ученого пов'язане заснування кафедри географії у Львівському університеті?
2. Який львівський учений зробив спробу природничо-географічного поділу Карпат?
3. Львівський географ, автор праці “Розподіл тепла на Земній кулі” (1894).
4. Напрямки і результати наукової діяльності Г. Величка – першого українця доктора філософії в галузі географії.
5. Обґрунтувати твердження: “С. Рудницький – фундатор української наукової географії”.
6. Розкрити зв'язок О. Степанів із Львівським університетом.
7. Головні напрямки наукових фізіографічних пошуків львівських географів довоєнного періоду. Назвати прізвища учених, їхні наукові праці.
8. Головні напрямки антропогеографічних досліджень львівських географів довоєнного періоду. Назвати прізвища учених, їхні наукові праці.
9. Провідні сучасні наукові школи географічного факультету Львівського університету.
10. Перспективні напрямки наукових досліджень географічного факультету Львівського університету.

## Словник термінів і понять



*Наукова школа* – “це передусім система оригінальних наукових ідей і їхніх втілень у наукові принципи, теорії та концепції, а також у конструктивні розробки групою (колективом, науковими інституціями тощо) учених, переважно однодумців, на чолі з визначною особистістю. Отже, наукова школа охоплює мінімум три складові. Це, по-перше, людська складова: наявність групи вчених-однодумців або тих, хто працює у певному напрямку та має неформального (іноді формального) лідера. По-друге, наявність організації наукових пошуків, організаційних структур (кафедри, відділи, інститути, редакції великих видань – енциклопедій, часописів тощо), які створюють “виробничу”, соціальну та організаційно-управлінську інфраструктуру наукової школи. По-третє, і це головне, наявність фундаментальних теоретичних і в цьому контексті часто практичних напрацювань, відмінних від наукових напрацювань інших шкіл [55, с. 6]. Наукові школи розрізняють за такими критеріями: прізвище лідера; місце функціонування (загальнонаціональні, регіональні); зміст (комплексні, спеціалізовані).

Приклади наукових шкіл, названих іменем її лідера: наукова школа акад. М. Паламарчука (школа міжгалузевого, у тім числі агропромислового територіального комплексування), наукова школа проф. О. Ващенка (міжгалузеві територіальні системи, атласне картографування). Суспільно-географічна школа проф. О. Ващенка об’єднує науковців принаймні трьох поколінь: перше покоління – професори С. Волос, Ф. Заставний, Р. Іванух, С. Ішук, Є. Качан, П. Луцишин, В. Нагірна, М. Петрига, С. Писаренко, М. Пістун, І. Процик, І. Пушкар, О. Топчій, О. Шаблій, Р. Язиніна, Б. Яремчишин; друге – Б. Заблоцький, О. Заставецька, М. Мальський, М. Мальська, Л. Шевчук; третє – М. Дністрянський, В. Кравців, І. Ровенчак, Л. Тарангуд, Р. Лозинський.

Щодо українських наукових географічних шкіл, виділених за функціонально-територіальною ознакою, то можна використати проведене М. Пістуном дослідження навчально-наукової суспільно-географічної діяльності з виділенням вузла, регіональних центрів, локальних центрів і пунктів (2009).

Наукова школа (і, відповідно, науково-дослідний вузол) виникла на засадах функціонування науково-дослідних і освітніх закладів Київської міської агломерації, серед яких – Інститут географії НАН України, географічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Рада з вивчення продуктивних сил (ліквідована рішенням НАНУ 15 листопада 2010 р.), Київський національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова та ін.

Регіональні наукові географічні школи формуються на базі класичних університетів з географічними факультетами – Львівського, Харківського,

Чернівецького, Одеського, Дніпропетровського, Таврійського (до окупації Криму в 2014 р.). За М. Пістуном, ознак регіональних географічних центрів набувають Тернопільський, Вінницький і Луганський педагогічні університети, а також Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

Субрегіональні наукові географічні школи виникають на базі педагогічних університетів, де є спеціальні або загальногеографічні кафедри, що готують учителів географії (15 навчальних закладів України), а також педагогічних училищ, які готують учителів з природо- і суспільствознавства (23 навчальні заклади).

В українській географії за змістом виділяють наукові школи відповідно до наукових напрямків, наприклад, ландшафтна, суспільно-географічна, геоморфологічна та інші, які теж можуть бути диверсифіковані.

Спеціалізованими науковими географічними школами є вітчизняні історико-географічні школи, які виникли й активно розвиваються після здобуття Україною незалежності 1991 р. У порядку за часом виникнення це Львівська, Чернівецька, Тернопільська, Київська, Харківська.

Особливість львівської історико-географічної наукової школи – увага до внеску окремих учених в історію вітчизняної науки, історико-картографічна тематика, проблеми періодизації історії науки, що потребує розгляду її методологічних засад, визначення фундатора тощо. Лідером наукової школи є проф. О. Шаблій. Серед наукових напрацювань – серія “Постаті українського землезнання”, у якій підготовлено 14 публікацій, присвячених українським географам (О. Ващенко, Г. Величко, К. Геренчук, В. Гериневич, М. Дольницький, В. Кубійович, В. Огоновський, Ю. Полянський, С. Рудницький, В. Садовський, А. Синявський, О. Степанів, І. Тесля, П. Цись).

Львівські науковці досліджують також інституційний розвиток української географії, зокрема, Географічною комісією НТШ (І. Ровенчак, О. Шаблій), Українським науково-дослідним інститутом географії і картографії (П. Штойко), з’їздами слов’янських географів і етнографів (чотири з’їзди, 1924–1936 рр.) (І. Ровенчак).

Чернівецька історико-географічна наукова школа сформована її лідером проф. Я. Жупанським (1934–2009), автором першого навчального посібника “Історія географії України” (1997). Для школи характерний хронологічний виклад історії становлення української географії, а також дослідження з історичної географії України (В. Круль).

Тернопільська історико-географічна наукова школа пов’язана, насамперед, з іменами Б. Заставецького (1941–2000), О. Заставецької (1953–2017) та їхніх учнів, які активно продукують і поширюють географічні знання, видаючи з 2000 р. всеукраїнський часопис “Історія української географії” (на кінець 2017 р. вийшло 36 випусків), а також організовуючи міжнародні конференції.

Київська наукова історико-географічна школа представлена, насамперед, науковими напрацюваннями О. Маринича, Я. Олійника, М. Пістуна, Л. Руденка, П. Шищенка та інших науковців, які досліджують як загальні

питання розвитку української географії, так і внесок окремих персоналій (К. Воблий, О. Діброва, Д. Журавський, П. Тутковський), а також наукових, освітніх інституцій у розвиток географічної науки.

Останніми роками активно розвивається Харківська наукова історико-географічна школа. Її лідери Ю. Кандиба, Л. Немець, І. Черваньов досліджують внесок учених у розвиток географічної науки (О. Івановський, Є. Ковалевський, А. Краснов, С. Рудницький), а також розвиток географії в Харківському університеті, Українському науково-дослідному інституті географії і картографії (1927–1933).

Формується Полтавська історико-географічна школа (С. Шевчук).

У контексті дисципліни “Історія української географії” згадаємо наукові школи з історії картографування України. Р. Сосса (2005) виділяє Львівську та Київську історико-картографічні наукові школи.

Львівська школа представлена дослідженнями Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України (С. Височенко, Н. Падюка, Т. Паславський, А. Симуґіна), Львівського національного університету імені Івана Франка (О. Ващенко, І. Ровенчак, О. Шаблій, П. Штойко), Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України (М. Вавричин, О. Голько, Я. Дашкевич), Центрального державного історичного архіву України у Львові (У. Кришталович), Наукового товариства імені Шевченка (О. Купчинський), Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича (Я. Жупанський), Українського католицького університету (М. Долинська).

Київська історико-картографічна школа сформована дослідниками Київського національного університету імені Тараса Шевченка (А. Молочко, В. Павлова, А. Харченко, В. Шевченко), Інституту географії НАН України (А. Золовський, Л. Руденко), Державного науково-виробничого підприємства “Картографія” (Р. Сосса), Інституту історії НАН України (Т. Балабушевич, Г. Боряк, О. Маркова, Л. Пономаренко, С. Хведченя), Національного університету “Кієво-Могилянська академія” (Т. Люта (Гирич)), картографічного виробництва “Мапа” (Ю. Лоза).

*Фізιοграфія* (від грец. *φύσις* – природа і *γράφω* – пишу) – 1) опис природи, природнича історія; 2) синонім фізичної географії.

*Фізιοцентризм* – природничий напрям у географії. Домінував на етапі становлення української новітньої географії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. За С. Рудницьким, географія – природнича наука, головним об’єктом вивчення якої є земна поверхня. Учений заперечував дуалізм у географії. Займаючись людиною як органічною частиною природи, географія, на його думку, мала б тим самим побудувати міст між природничими і гуманітарними науками.

## 2.4. Тестові завдання змістового модуля 2 “Історія географії XVIII–XX ст.”.

### Тема 5. Розвиток географічних ідей у XVIII–першій половині XIX ст.

1. Найвідоміший німецький географ першої половини XIX ст.:
 

а) К. Ріттер;	в) З. Пассарге;
б) А. Гумбольдт;	г) Ф. Ріхтгофен.
  
2. Хто з німецьких учених є автором праці “Космос”:
 

а) К. Ріттер;	в) З. Пассарге;
б) А. Гумбольдт;	г) Ф. Ріхтгофен.
  
3. Кому належить розробка концепції про взаємозв'язки у природі (праця “Картини природи”):
 

а) К. Ріттеру;	в) З. Пассарге;
б) А. Гумбольдту;	г) Ф. Ріхтгофену.
  
4. Кому з німецьких учених належить розробка концепції порівняльного землезнавства:
 

а) К. Ріттеру;	в) З. Пассарге;
б) А. Гумбольдту;	г) Ф. Ріхтгофену.
  
5. Антарктида відкрита у році:
 

а) 1820;	в) 1912;
б) 1909;	г) 1911.
  
6. Автор 30-томної праці “Подорож у рівноденні області Нового Світу”:
 

а) А. Гумбольдт;	г) Ч. Дарвін;
б) Е. Бонплан;	д) А. Кірхгоф.
в) К. Ріттер;	
  
7. А. Гумбольдт заклав основи:
 

а) теоретичної географії;	в) описового країнознавства;
б) описової географії;	г) природознавства.
  
8. Учений, автор терміна “порівняльне землезнавство”:
 

а) А. Гумбольдт;	г) Ч. Дарвін;
б) Е. Бонплан;	д) А. Кірхгоф.
в) К. Ріттер;	
  
9. Німецький учений, прихильник районної концепції в географії:
 

а) А. Гумбольдт;	г) Ч. Дарвін;
б) Е. Бонплан;	д) А. Кірхгоф.
в) К. Ріттер;	

10. Німецький учений, прихильник наукової концепції єдності різноманіття:

- а) А. Гумбольдт; г) Ч. Дарвін;  
б) Е. Бонплан; д) А. Кірхгоф.  
в) К. Ріттер;

11. Автором якої праці є Й. фон Тюнен:

- а) "Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії"; б) "Космос, досвід фізичного світоопису";  
в) "Землезнавство";  
г) "Географія: її сутність, історія та методи".

12. Автором якої праці є А. Гумбольдт:

- а) "Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії"; б) "Космос, досвід фізичного світоопису";  
в) "Землезнавство";  
г) "Географія: її сутність, історія та методи".

13. Автором якої праці є К. Ріттер:

- а) "Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії"; б) "Космос, досвід фізичного світоопису";  
в) "Землезнавство";  
г) "Географія: її сутність, історія та методи".

14. Який німецький учений уважав землезнавство "центральною ланкою між природничо-науковими та історичними науками":

- а) А. Гумбольдт; г) Ч. Дарвін;  
б) Е. Бонплан; д) А. Кірхгоф.  
в) К. Ріттер;

15. Автор праці "Подорож до *Terra Australia*":

- а) М. Фліндерс; в) Д. Еванс;  
б) Е. Ейр; г) Г. Блексленд.

16. Якого російського вченого можна вважати автором першої порайонної економічної географії:

- а) К. Арсеньєв; в) К. Герман;  
б) Є. Зябловський; г) М. Ломоносов.

17. Автор праці "Статистичні нариси Росії" (1848):

- а) М. Северцов; в) О. Воєйков;  
б) К. Арсеньєв; г) Д. Анучин.

18. З іменем якого вченого пов'язаний розвиток районного напрямку в російській економічній географії:

- а) М. Северцов; в) О. Воєйков;  
б) К. Арсеньєв; г) Д. Анучин.

19. Фундатор екологічного напрямку в зоогеографії:  
 а) М. Северцов; в) О. Воейков;  
 б) К. Арсеньєв; г) К. Рульє.
20. Хто з російських учених виділив зоологічні області Східної Азії?  
 а) М. Северцов; в) О. Воейков;  
 б) К. Арсеньєв; г) К. Рульє.
21. Автор терміна *дарвінізм*:  
 а) Т. Гекслі; в) Ф. Ратцель;  
 б) П. Відаль де ля Бляш; г) Ч. Дарвін.
22. У якій праці викладені головні положення теорії дарвінізму:  
 а) "Палеонтологія і зоогеографія"; в) "Походження видів шляхом природного добору ...".  
 б) "Періодичні явища в природі";

### Тема 6. Розвиток географічних ідей у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст.

1. Кого за результатами багаторічних досліджень, проведених у Центральній і Південній Америці, називають "другим Колумбом":  
 а) К. Ріттера; г) П. Відаль де ля Бляша;  
 б) Е. Реклю; д) Ф. Ратцеля.  
 в) А. Гумбольдта;
2. Хто започаткував порівняльний метод у географії, зробив узагальнення у вивченні географічної зональності й висотної поясності:  
 а) К. Ріттер; в) А. Гумбольдт;  
 б) Е. Реклю; г) П. Семенов-Тян-Шанський.
3. Який німецький учений є автором праці "Географія, її історія, суть і методи":  
 а) Ф. Ратцель; в) Ф. Ріхтофен;  
 б) А. Геттнер; г) Г. Герланд.
4. Який англійський дослідник уважав Африку своєю другою батьківщиною і все життя присвятив її вивченню:  
 а) Д. Лівінгстон; в) Г. Стенлі;  
 б) В. Юнкер; г) Ч. Дарвін.
5. Автор праці "Землі давньої Польщі і сусідніх слов'янських земель" (1895; 1904):  
 а) А. Реман; в) Ю. Чижевський;  
 б) Е. Ромер; г) А. Ян.
6. Хто з німецьких учених є автором праці "Завдання і методи сучасної географії" (1883):  
 а) К. Ріттер; в) О. Пешель;  
 б) А. Гумбольдт; г) Ф. Ріхтофен.



7. Який російський учений є автором праці “Климаты земного шара”:  
а) Д. Анучин; в) В. Докучаєв;  
б) О. Воейков; г) П. Семенов-Тян-Шанський.
8. Поглядам якого німецького вченого властивий найбільший розрив у вивченні просторових і часових аспектів явищ:  
а) Ф. Ратцеля; в) Ф. Ріхтгофена;  
б) А. Гетнера; г) Г. Герланда.
9. Хто досліджував узбережжя Північного Льодовитого океану на схід від річок Індігрки та Колими, відкрив протоку між Азією і Америкою:  
а) В. Баренц; в) В. Беринг;  
б) С. Дежнев; г) Д. Лаптев.
10. Які головні дослідження проводив М. Миклухо-Маклай у Новій Гвінеї:  
а) комплексні географічні; в) гідрологічні;  
б) геоморфологічні; г) антропологічні й етнографічні.
11. З іменем якого німецького географа пов'язують розробку концепції “культурного ландшафту”:  
а) З. Пассарге; в) О. Шюттера;  
б) О. Пешеля; г) А. Гетнера.
12. Якому вченому належить розробка штандарту промисловості:  
1) Й. фон Тюнену; 3) А. Льошу;  
2) А. Веберу; 4) В. Кристаллеру.
13. Мореплавець, який здійснив три навколосвітні подорожі та іменем якого названо затоку в Північному Льодовитому океані на узбережжі Північної Америки і місто на Алясці:  
а) О. Коцебу; в) М. Лазарєв;  
б) О. Шмідт; г) Ф. Беллінсгаузен.
14. З іменем якого російського вченого пов'язаний розвиток генетичного ґрунтознавства:  
а) О. Воейков; в) А. Краснов;  
б) В. Докучаєв; г) Г. Танфільєв.
15. Представник природничо-наукової орієнтації в німецькій географії ХІХ ст.:  
а) О. Пешель; в) Г. Герланд;  
б) Ф. Ріхтгофен; г) К. Ріттер.
16. Кого жителі Нової Гвінеї називали “Людиною з Місяця”:  
а) А. Тасмана; г) К. Мендосу;  
б) Дж. Кука; д) М. Миклухо-Маклая.  
в) В. Янзона;
17. Який німецький учений є автором праці з політичної географії:  
а) К. Ріттер; в) А. Гетнер;  
б) Ф. Ратцель; г) Г. Герланд.

18. Іменем якого французького моряка, дослідника Тихого океану названо про-  
току між островами Сахалін і Хоккайдо:  
а) Р. Байлота; в) Ж.-Ф. Лаперуза;  
б) Г. Гудзона; г) В. Баффіна.
19. У працях якого автора найяскравіше виявлений географічний детермінізм  
як методологічна основа наукових досліджень:  
а) О. Пешеля; в) Ф. Ріхтгофена;  
б) Е. Реклю; г) З. Пассарге.
20. З іменем якого німецького вченого пов'язують абсолютизацію хорологічно-  
го рівня наукового пізнання:  
а) Ф. Ратцеля; в) Ф. Ріхтгофена;  
б) А. Геттнера; г) О. Пешеля.
21. Якому автору належить розробка штандорту сільського господарства:  
а) Й. фон Тюнену; в) А. Льошу;  
б) А. Веберу; г) В. Кристаллеру.
22. Північний полюс підкорено у році:  
а) 1909; в) 1912;  
б) 1911; г) 1932.
23. Південний полюс підкорено у році:  
а) 1820; в) 1911;  
б) 1909; г) 1912.
12. М. Миклухо-Маклай був учнем знаного ученого-генетика, дарвініста:  
а) Е. Геккеля; в) К. Бера;  
б) Т. Гекслі; г) В. Маклая.
13. Ідеї якого дослідника антагоністичні до поглядів Т.-Р. Мальтуса:  
а) М. Миклухо-Маклая; в) Е. Галлея;  
б) У. Зісмільха; г) Ж. Бодена.
14. Наукові дослідження М. Миклухо-Маклая розвінчували теорію:  
а) антропологізму; в) матеріалізму;  
б) полігенізму; г) гуманізму.

### Тема 7. Головні напрямки розвитку географічної науки у XX ст.

1. Продовжити речення “Марксизм-ленінізм як методологічна основа...”:  
а) теоретичної географії; в) географії поведінки;  
б) радикальної географії; г) гуманістичної географії.
2. Який відомий норвезький арктичний мореплавець на судні “Фрам” провів  
дослідження Північного Льодовитого океану:  
а) Ф. Нансен; в) Р. Амундсен;  
б) У. Нобіле; г) Р. Скотт.
3. Хто є автором теорії центральних місць:  
а) Й. фон Тюнен; в) А. Льош;  
б) А. Вебер; г) В. Кристаллер.

4. Знаний норвезький дослідник давніх цивілізацій, який здійснив плавання в Індійському океані на папірусному човні, перетнув Тихий океан на дерев'яному плоті:  
 а) Ж.-І. Кусто; в) Ж.-Ф. Лаперуз;  
 б) А. Тасман; г) Т. Хейердал.
5. Продовжити речення "Теорія ухвалення рішень як методологічна основа...":  
 а) теоретичної географії; в) географії поведінки;  
 б) радикальної географії; г) гуманістичної географії.
6. Продовжити речення "Філософська концепція екзистенціалізму, феноменалізму як методологічна основа...":  
 а) теоретичної географії; в) географії поведінки;  
 б) радикальної географії; г) гуманістичної географії.
7. З іменем якого вченого пов'язаний розвиток районного напрямку в російській економічній географії:  
 а) В. Ден; в) Д. Анучин;  
 б) П. Семенов-Тян-Шанський; г) О. Воєйков.
8. Хто є автором праці "Теоретична географія" (1962):  
 а) Р. Гартшорн; в) В. Бунге;  
 б) Д. Гарвей; г) В.-М. Девіс.
9. Який італійський військовий інженер-конструктор у 1928 р. на дирижаблі "Італія" здійснив політ до Північного полюса і трагічно загинув:  
 а) Р. Амундсен; в) Р. Скотт;  
 б) У. Нобіле; г) Ф. Нансен.
10. Який англійський мореплавець і мандрівник одним із перших досяг Південного полюса:  
 а) Р. Скотт; в) Ф. Нансен;  
 б) Р. Амундсен; г) У. Нобіле.
11. Продовжити речення "Концепція "соціальної фізики" є методологічною основою...":  
 а) теоретичної географії; в) географії поведінки;  
 б) радикальної географії; г) гуманістичної географії.

### Тема 8. Географічні дослідження території України. Теоретичні ідеї українських географів

1. Де знайдено уламок бивня мамонта (вік приблизно 17 тис. років) із зображенням картосхеми території:  
 а) зап. Кам'яна Могила (Запорізька обл.); в) с. Межиріч (Черкаська обл.);  
 б) с. Трипілля (Київська обл.); г) смт Королеве (Закарпатська обл.).
2. До якого типу географізму належить "Межиріцька картосхема":  
 а) побутового; в) пізнавального;  
 б) наукового; г) науково-пізнавального.

3. Що вперше знайдено на березі р. Росава у с. Межиріч Канівського району Черкащини:  
а) картосхему території; в) знаряддя праці;  
б) музичні інструменти; г) прикраси.
4. Автор, що назвав "Межиріцьку картосхему" національною реліквією України:  
а) Я. Жупанський; в) О. Шаблій;  
б) В. Шевченко; г) А. Кифішин.
5. Які міста засновані греками на території сучасної України:  
а) Керкінітида, Істрія, Тіра; в) Феодосія, Томи, Пантікапей;  
б) Ольвія, Тіра, Пантікапей; г) Куяб, Славія, Артанія.
6. Античний учений, автор праці "Географія" в 17 томах, у якій описано територію України:  
а) Геродот; в) Страбон;  
б) Клавдій Птолемей; г) Ератосфен.
7. Кому з античних учених належить опис Скіфії:  
а) Аристотель; в) Страбон;  
б) Геродот; г) Ератосфен.
8. Кого з античних учених можна вважати предтечею географічного українознавства:  
а) Гекатея Мілетського; в) Геродота;  
б) Клавдія Птолемея; г) Страбона.
9. Період, для якого характерний найвищий рівень географічного українознавства:  
а) античний; в) київсько-руський;  
б) ранньоруський; г) пізньосередньовічний.
10. Хто відкрив перше трипільське поселення на території сучасної України:  
а) С. Рудницький; в) Геродот;  
б) В. Хвойка; г) Б. Мозолевський.
11. В. Хвойка, О. Кандиба (О. Ольжич), Я. Пастернак – представники:  
а) трипільської теорії українського етногенезу; в) давньоруської теорії українського етногенезу;  
б) ранньослов'янської теорії українського етногенезу; г) київсько-руської теорії українського етногенезу.
12. Учений, що започаткував дискусію про етногенез слов'ян:  
а) В. Хвойка; в) П. Шафарик;  
б) Нестор-літописець; г) М. Грушевський.
13. В. Хвойка – прихильник теорії походження трипільської культури:  
а) автохтонної, що виникла на основі місцевої неолітичної людності; б) балканської;  
в) близькосхідної, чи малоазійської.

14. Які племена змінили сарматів у степах Північного Причорномор'я у середині III ст.:

- а) гуни; в) скіфи;
- б) готи; г) кіммерійці.

15. На території яких сучасних держав існувала трипільська культура (5500–2750 рр. до Р. Х.):

- а) Україна, Молдова, Румунія; в) Україна, Словаччина, Угорщина.
- б) Україна, Словаччина, Румунія;

16. На території якої сучасної області України була розміщена грецька колонія Тіра, заснована у другій половині VI–на початку V ст. до Р. Х.?

- а) Херсонська; в) Одеська.
- б) Миколаївська;

17. У працях якого географа вперше описана південна частина України:

- а) Клавдія Птолемея; в) Геродота.
- б) Ератосфена;

18. У якій природній зоні головно були розташовані трипільські поселення:

- а) мішані ліси; в) степ.
- б) лісостеп;

19. Трипільська культура проіснувала:

- а) два тисячоліття; в) чотири тисячоліття.
- б) три тисячоліття;

20. Найвідоміше археологічне відкриття XX ст. на території України:

- а) петрогліфи Кам'яної могили; в) Межиріцька картосхема.
- б) скіфська пектораль;

21. Найважливіша ріка Скіфії за Геродотом:

- а) Гіпаніс; в) Борисфен.
- б) Істр;

22. У якому році знайдено перші сліди трипільської культури на території сучасної України:

- а) 1651; в) 1985.
- б) 1897;

23. Головна причина розвитку нових міст-полісів у Давній Греції:

- а) природні умови; в) розвиток торгівлі.
- б) природні ресурси;

24. Людність Скіфії за Геродотом становила:

- а) до 5 млн осіб; в) перевищувала 12 млн осіб.
- б) близько 11 млн осіб;

25. Вік Межиріцької картосхеми становить:

- а) до 5 тис. років; в) до 15 тис. років;
- б) до 10 тис. років; г) понад 15 тис. років.

26. Скіфський період історії України охоплює:

- а) другу половину VII ст. до Р. Х.– III ст. до Р. Х.;  
 б) першу половину III ст. до Р. Х.– II ст. до Р. Х.;
- в) другу половину III ст. до Р. Х. – II ст. до Р. Х.

27. Найдавніша палеолітична стоянка (понад 1 млн років), одна з найбільших у Європі палеолітичних колекцій розташована в:

- а) смт Вилко (Закарпатська обл.);  
 б) смт Ямпіль (Хмельницька обл.);
- в) смт Королеве (Закарпатська обл.).

28. Основою суспільного устрою трипільської культури був:

- а) матріархат;  
 б) патріархат.

29. Поселення-протоміста на теренах України виникли в часи:

- а) скіфської цивілізації;  
 б) трипільської цивілізації;
- в) ранньослов'янського періоду;  
 г) Київсько-Руської держави.

30. Найбільші трипільські поселення в Україні знайдені у:

- а) Черкаській обл.;  
 б) Київській обл.;
- в) Вінницькій обл.;  
 г) Одеській обл.

31. Орне землеробство в Україні виникло в період:

- а) VI тисячоліття до Р. Х.;  
 б) V тисячоліття до Р. Х.;
- в) кінець IV–III тисячоліття до Р. Х.;  
 г) II тисячоліття до Р. Х.

32. Для трипільської культури характерні:

- а) культ богині родючості – Великої Матері;  
 б) виготовлення знарядь праці з каменю та бронзи;  
 в) винахід гончарного кола, плуга та сонячного календаря;  
 г) вирощування пшениці, жита, проса, ячменю;
- д) концентрична планувальна структура поселень;  
 е) парна сім'я;  
 е) уявлення про тривимірний, трискладовий, трьох'ярусний космос.

33. На які чотири групи поділив скіфів Геродот:

- а) скіфи-орачі, царські скіфи, скіфи-кочівники, скіфи-хлібороби;  
 в) скіфи-завойовники, скіфи-орачі, скіфи-садівники, скіфи-хлібороби.
- б) скіфи-хлібороби, царські скіфи, скіфи-рибалки, скіфи-орачі;

34. Столицею Малої Скіфії було місто:

- а) Неаполь Скіфський;  
 б) Херсонес Таврійський;
- в) Ольвія;  
 г) Тіра.

35. Про яку країну грецький історик Геродот писав, що вона має вигляд квадрата, кожна зі сторін якого становить приблизно 700 км:

- а) Кіммерія;  
 б) Таврида;
- в) Скіфія.

36. З якими племенами учені ототожнювали трипільців:
- а) пелазгами;
  - б) скіфами;
  - в) киммерійцями.
37. Коли Клавдій Птолемей склав карту Північного Причорномор'я:
- а) II ст. після Р. Х.;
  - б) II ст. до Р. Х.;
  - в) III ст. до Р. Х.
38. Хто 1590 р. видав карту Північного Причорномор'я, складену Клавдієм Птолемеєм:
- а) Е. Дженкінсон;
  - б) С. Мінстер;
  - в) А. Ортелій;
  - г) Г. Меркатор.
39. Де було грецьке місто-колонія Херсонес Таврійський:
- а) на місці сучасної Євпаторії;
  - б) в околицях сучасного Севастополя;
  - в) у складі сучасної Керчі;
  - г) на місці сучасної Феодосії.
40. Яке поселення вважають першою грецькою колонією на півдні України:
- а) поселення на о. Березань (містечко Борисфеніда);
  - б) поселення у Буто-Дністровському лимані – м. Ольвія;
  - в) поселення у пониззі Дністра – м. Тіра.
41. Столиця Боспорського царства – Пантікапей – існувала на місці сучасного міста:
- а) Феодосії;
  - б) Керчі;
  - в) Севастополя;
  - г) Херсона.
42. Найдавніша хвиля давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я припала на:
- а) VI ст. до Р. Х.;
  - б) V ст. до Р. Х.;
  - в) IV ст. до Р. Х.;
  - г) III ст. до Р. Х.
43. Перші античні міста у Північному Причорномор'ї почали з'являтися у:
- а) VII–VI ст. до Р. Х.;
  - б) VI–V ст. до Р. Х.;
  - в) V–IV ст. до Р. Х.
44. До якого періоду історії людства належить стоянка в Королевому:
- а) неоліт;
  - б) пізній палеоліт;
  - в) ранній палеоліт.
45. М. Грушевський є представником:
- а) трипільської теорії українського етногенезу;
  - б) ранньослов'янської теорії українського етногенезу;
  - в) давньоруської теорії українського етногенезу.
46. Офіційна теорія радянської історіографії не визнавала:
- а) трипільської теорії українського етногенезу;
  - б) ранньослов'янської теорії українського етногенезу;
  - в) давньоруської теорії українського етногенезу.

47. Важлива географічна пам'ятка дохристиянської Русі:  
а) Біблія; в) Повість минулих літ.  
б) Велесова книга;
48. Петрогліфи Кам'яної Могили (зразки найдавнішої у світі протошумерської писемності) розшифрував:  
а) А. Кифішин; в) С. Плачинда;  
б) Ю. Шилов; г) Ю. Канигін.
49. Антеїзм, кордоцентризм є особливістю географічного світогляду українців:  
а) дохристиянського періоду; б) християнського періоду.
50. Україна в античні часи належала (за Є. Маланюком) до:  
а) Середземноморського (південного) геокультурного круга;  
геокультурного круга; в) Східного геокультурного круга;  
б) Західного геокультурного круга; г) Північного геокультурного круга.
51. Картосхему "Понту Евксейнського" (1590) видав:  
а) Г. Меркатор; в) Клавдій Птолемей.  
б) А. Ортелій;
52. Один із перших сухопутних мандрівників Середньовіччя, засновник вітчизняної прочанської літератури:  
а) А. Нікітін; в) В. Григорович-Барський;  
б) Данило Мних; г) Нестор-літописець.
53. "Релігійний туризм" на Русі започаткував:  
а) А. Нікітін; в) В. Григорович-Барський;  
б) Данило Мних; г) Нестор-літописець.
54. Землеробсько-скотарські племена трипільської культури на теренах України мешкали з другої половини IV до кінця III тисячоліття до Р. Х. у період:  
а) палеоліту; в) неоліту;  
б) мезоліту; г) енеоліту.
55. Рід як основа організації людського життя з'явився у:  
а) ранньому палеоліті; в) пізньому палеоліті.  
б) середньому палеоліті;
56. Культурно-господарська зона, характерна для південно-західної частини України в часи палеоліту, мала:  
а) землеробсько-скотарську спеціалізацію; б) мисливсько-рибальську спеціалізацію.
57. Лісостепове Лівобережжя і Полісся України в часи палеоліту мало:  
а) землеробсько-скотарську спеціалізацію; б) мисливсько-рибальську спеціалізацію.
58. Давньоукраїнські племена, які проживали на лівобережжі Дніпра, уздовж річок Десни та Сейму:  
а) поляни; г) тиверці;  
б) деревляни; д) сіверяни;  
в) дуліби; е) уличі.



59. Давньоукраїнські племена, які проживали в Середньому Наддніпров'ї:

- а) поляни; г) тиверці;
- б) деревляни; д) сіверяни;
- в) дуліби; е) улличі.

60. Давньоукраїнські племена, які проживали над річками Уж, Горинь, Тетерів:

- а) поляни; г) тиверці;
- б) деревляни; д) сіверяни;
- в) дуліби; е) улличі.

61. Давньоукраїнські племена, які проживали на території сучасної Волині:

- а) поляни; г) тиверці;
- б) деревляни; д) сіверяни;
- в) дуліби; е) улличі.

62. Давньоукраїнські племена, які проживали між Дністром і Богом:

- а) поляни; г) тиверці;
- б) деревляни; д) сіверяни;
- в) дуліби; е) улличі.

63. Давньоукраїнські племена, які проживали між Богом і Прутом:

- а) поляни; г) тиверці;
- б) деревляни; д) сіверяни;
- в) дуліби; е) улличі.

64. Давньоукраїнські племена, які проживали на території сучасної Галичини:

- а) поляни; г) тиверці;
- б) деревляни; д) сіверяни;
- в) дуліби; е) білі хорвати.

65. Слов'янські племена дреговичів, радимичів і полочан – основа формування:

- а) українського етносу; в) російського етносу.
- б) білоруського етносу;

66. Слов'янські племена словенів, кривичів і в'ятичів – основа формування:

- а) українського етносу; в) російського етносу.
- б) білоруського етносу;

67. Головна геополітична вісь Київської Русі мала простягання:

- а) західно-східне; в) північно-західне–південно-східне.
- б) північно-південне;

68. Географічні відомості арабів про Русь мали характер:

- а) комплексний; в) регіональний.
- б) уривчастий;

69. Який арабський учений першої половини X ст. навів докладні географічні й етнографічні відомості про слов'ян?

- а) Ібн-Гордадбег; в) Аль-Массуді;
- б) Аль-Джайгані; г) Ібн-Даст.

70. Автор праці "Розваги людини, що прагне відповідно знати різні частини світу" (1154), яка містить відомості про сучасну Галичину:  
а) Аль-Ідрісі; в) Аль-Массуді;  
б) Аль-Джайгані; г) Ібн-Даст.
71. Лицарський епос – важлива географічна пам'ятка XII ст.:  
а) "Слово про Ігорів похід"; в) "Ізборник Святослава";  
б) "Повість минулих літ"; г) Києво-Печерський патерик.
72. М. Грушевський, М. Костомаров, М. Брайчевський – прихильники:  
а) норманської теорії походження Київської держави; в) теорії скандинаво-руської взаємодії.  
б) антинорманської теорії походження Київської держави;
73. "Поетичну" географію України XVI ст. створив:  
а) П. Русин; в) Й. Шимонович;  
б) С.-Ф. Кльонович; г) Г. Левассер де Боплан.
74. Автор поетичних рядків "Передовсім із міст руських здобув собі славу велику Львів, скрізь відомий, святий, руського роду краса. Місто спокою мого, я тобі присвятив свою працю!":  
а) П. Русин; в) Й. Шимонович;  
б) С.-Ф. Кльонович; г) Г. Левассер де Боплан.
75. Автор поетичного твору "Роксоланія", у якому оспівано природу, населення, міста України:  
а) В. Поль; в) П. Чубинський;  
б) С.-Ф. Кльонович; г) Ю. Котермак.
76. Автор праці "Чужинці про Україну" (Прага, 1943):  
а) В. Січинський; в) П.-Р. Магочій;  
б) В. Паїк; г) Ю. Лоза.
77. Сучасний український історико-картограф, головний редактор "Історичного атласу України" (2010, 2015):  
а) Ю. Лоза; в) П.-Р. Магочій.  
б) В. Паїк;
78. Автор праці "Походження Русі" (К., 1968):  
а) М. Брайчевський; в) О. Пріцак.  
б) В. Січинський;
79. Порівняльно-лінгвогеографічне обґрунтування трипільської теорії українського етногенезу здійснювали:  
а) С. Губерначук, В. Кобилюх; в) М. Грушевський, В. Кобилюх;  
б) В. Хвойка, С. Губерначук; г) А. Погрібний, В. Кобилюх, С. Губерначук.

80. Автор, що виділив п'ять ойкуменічних концентрів часів Київської держави (полянський, східнослов'янський, загальнооруський, загальноєвропейський, зовнішній):

- |                   |                     |
|-------------------|---------------------|
| а) О. Шаблій;     | в) Д. Ліхачов;      |
| б) Я. Жупанський; | г) М. Брайчевський. |

81. Нестор-літописець – автор:

- |   |  |
|---|--|
| а) автохтонної теорії походження Київської держави; | в) теорії слов'яно-скандинавської взаємодії. |
| б) норманської теорії походження Київської держави; |  |

82. Головна смуга розселення Київської держави, за літописною інформацією, займала:

- |                               |   |
|-------------------------------|---|
| а) лісову природну зону;      | г) територію між лісовою і лісостеповою природними зонами;  |
| б) лісостепову природну зону; | д) територію між лісостеповою і степовою природними зонами. |
| в) степову природну зону;     |   |

83. Американський учений українського походження О. Пріцак – автор:

- а) автохтонної теорії походження Київської держави;
- б) норманської теорії походження Київської держави;
- в) теорії слов'яно-скандинавської взаємодії.

84. Головний метод систематизації географічного знання давньоруського періоду:

- |                 |              |
|-----------------|--------------|
| а) художній;    | в) науковий. |
| б) символічний; |              |

85. Суб'єктивізм, емоційність, нечіткість значення характерні для:

- |   |  |
|---|--|
| а) художнього методу систематизації географічного знання;   | в) наукового методу систематизації географічного знання. |
| б) символічного методу систематизації географічного знання; |  |

86. Своєрідний замітник теоретичного мислення у давньоукраїнській географічній свідомості:

- |                |                     |
|----------------|---------------------|
| а) науковість; | в) суб'єктивізм;    |
| б) символізм;  | г) багатозначність. |

87. Автор праці "Руські літописи та їх культурно-історичне значення" (1947):

- |                   |                    |
|-------------------|--------------------|
| а) Я. Жупанський; | в) І. Крип'якевич. |
| б) Д. Ліхачов;    |                    |

88. Важлива географічна пам'ятка давньоруського часу:

- |                                 |                           |
|---------------------------------|---------------------------|
| а) Галицько-Волинський літопис; | в) "Повість минулих літ". |
| б) "Слово про Ігорів похід";    |                           |

89. Визначити відповідність між теоріями походження слов'ян і часом їхньої появи:

- |                                |                     |
|--------------------------------|---------------------|
| а) Дунайська теорія;           | 1) початок XII ст.; |
| б) скіфо-сарматська теорія;    | 2) XIV–XVIII ст.    |
| в) Дніпровсько-Одеська теорія. | 3) XIX–XX ст.;      |

90. Розселення утрово-фінських племен охоплювало:  
 а) територію Північної Європи; в) територію Південно-Східної Європи.  
 б) територію Західної Європи;
91. У літописі якого року вперше згадано політонім Україна:  
 а) 1073; в) 1117.  
 б) 1187;
92. Головні центри перетину сухопутних шляхів за часів Київської держави:  
 а) Київ і Переяслав; в) Київ і Галич.  
 б) Ромен і Галич;
93. Найбільші міграції населення за часів Київської держави відбувалися:  
 а) з півночі; в) зі сходу;  
 б) із заходу; г) з півдня.
94. "Повість минулих літ" охоплює період:  
 а) від 852 до 1117 р.; в) від 1209 до 1292 р.  
 б) від 1118 до 1198 р.;
95. Відомий український учений Середньовіччя, який видав працю "Прогностична оцінка поточного 1483 року":  
 а) В. Григорович-Барський; в) М. Козачинський.  
 б) Ю. Котермак (Дрогобич);
96. Принцип упорядкування географічної інформації у літописах:  
 а) компонентний: в одній частині міститься опис природи (рельєф, річки), в іншій – племен і народів;  
 б) територіальний: у різних частинах наводять описи різних територій і народів, що їх населяють;  
 в) хронологічний: географічні відомості наводять у розрізі історичних подій.
97. Про яку територію нема відомостей у "Повісті минулих літ":  
 а) захід Європи; в) північ Африки.  
 б) схід Азії;
98. Джерело інформації про Західну Європу та племена, що її заселяють, у "Повісті минулих літ":  
 а) візантійські автори; в) нормани.  
 б) власні подорожі;
99. У якому літописі вперше згадано назву "Україна":  
 а) "Повість минулих літ"; в) Галицько-Волинський літопис.  
 б) Київський літопис;
100. Згідно з літописом "Повість минулих літ", на території сучасної України проживало сім племен. Визначити відповідність між племенем і територією, на якій воно проживало:  
 а) поляни; 1) Сучасна Київщина і Канівщина;  
 б) деревляни; 2) Східна Волинь;  
 в) сіверяни; 3) Дніпровське Лівобережжя;  
 г) уличі; 4) Південне Подніпров'я і Побужжя;  
 д) хорвати; 5) Прикарпаття і Закарпаття;  
 е) волиняни (бужани); 6) Західна Волинь;  
 є) тиверці. 7) Подністер'я.

101. Яка територія, на думку більшості учених, є батьківщиною слов'ян:

- а) між Віслою і Одером;
- б) між Віслою і Дніпром;
- в) Подунав'я.

102. Скандинави називали Київську Русь “країною міст”, або:

- а) Гардарікою;
- б) Венетою;
- в) Антою;
- г) Артанією.

103. Сім племен східних слов'ян – предків українців:

- а) дреговичі, кривичі, полочани, радимичі, в'ятичі, тиверці, уличі;
- б) деревляни, дуліби, уличі, тиверці, поляни, сіверяни, хорвати;
- в) кривичі, хорвати, полочани, вісяни, мазов'яни, в'ятичі, тиверці;
- г) тиверці, уличі, кривичі, поляни, хорвати, мазов'яни, дуліби.

104. На які групи поділяють слов'ян:

- а) північні, південні, західні;
- б) північні, південні, східні;
- в) південні, західні, східні;
- г) північні, західні, східні.

105. Яке століття можна вважати початком літописання:

- а) XV;
- б) XII;
- в) XI.

106. Які народи у I–II ст. уперше писемно згадували про слов'ян:

- а) греки;
- б) римляни;
- в) візантійці.

107. Угро-фіни – автохтонне населення межиріччя:

- а) Десни та Дніпра;
- б) Оки та Волги;
- в) Дніпра та Дністра.

108. Головні галузі господарства східних слов'ян у другій половині I тис. після Р. Х.:

- а) рибальство;
- б) мисливство;
- в) землеробство і скотарство.

109. Головний шлях IX ст., по якому відбувалася торгівля з Візантією:

- а) Дніпровський (“із Варяг у Греки”);
- б) Волинський;
- в) Дністерський.

110. Яку територію на українських землях займало східнослов'янське плем'я деревляни:

- а) Полісся;
- б) Середню Наддніпрянщину;
- в) Слобожанщину.

111. Упродовж яких століть деревляни заселяли українське Полісся:

- а) IV–VIII;
- б) VI–X;
- в) X–XII.

112. Прихильником якої теорії походження східних слов'ян був київський літописець Нестор:

- а) Дунайської; в) Дніпровсько-Одерської.  
 б) скіфо-сарматської;

113. У "Повісті минулих літ" описано розселення слов'янських племен у IX ст. Де розселялися деревляни:

- а) між Прип'яттю, Дніпром і Горинню; в) у Прикарпатті (нинішня Галичина)  
 б) понад Середнім Дніпром; і Закарпатті.

114. Три найбільші міста Київської держави (на початок XIII ст.):

- а) Київ, Галич, Новгород; в) Київ, Чернігів, Галич.  
 б) Київ, Чернігів, Новгород;

115. Автор праці "Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн" (1650):

- а) Г. Левассер де Боплан; г) Г. Грабянка;  
 б) Е. Бонплан; д) С. Величко.  
 в) Ю. Котермак (Дрогобич);

116. Французький картограф, який склав перші достовірні карти Правобережної України, написав працю "Опис України":

- а) Г. Левассер де Боплан; в) Ж.-І. Кусто;  
 б) В. Візе; г) П. Шевальє.

117. Автор найповнішого опису України, виконаного в середині XVII ст.:

- а) Е. Бонплан; в) П. Шевальє;  
 б) Г. Левассер де Боплан; г) Г. Величко.

118. Концептуальною основою географічних знань в Україні на донауковому етапі її становлення було:

- а) країнознавство; в) краєзнавство;  
 б) землезнавство; г) країно- та краєзнавство.

119. Поетичний твір, який можна вважати загальною географією України-Руси XVI ст.:

- а) "Роксоланія"; в) "Війна Острозька";  
 б) "Дніпрові камені"; г) "Руська історія про Кінську Воду та Дніпро".

120. Статистико-географічні описи території України виконували в період:

- а) XVII ст.; в) кінця XVIII–першої половини XIX ст.;  
 б) XVIII ст.; г) другої половини XIX ст.

121. Українознавчу діяльність якого вченого так оцінив В. Січинський: "Він був першим ученим післяренесансної Європи, що глянув на Україну як на самостійну географічну та політичну цілісність, що мала свій індивідуальний природний, економічний і культурний характер":

- а) Г. Левассера де Боплана; в) С.-Ф. Кльоновича;  
 б) О.-А. Тарасевича; г) Т. Прокоповича.

122. “Літопис Григорія Грабянки” описує події:  
а) першої половини XVII ст.; г) другої половини XVII–початку XVIII ст.  
б) другої половини XVII ст.;  
в) XVII ст.;
123. “Літопис Григорія Грабянки” за літературним жанром – це:  
а) традиційний літопис; в) історичний твір;  
б) компілятивна композиція; г) мемуарний твір.
124. Ймовірний автор літопису Самовидця:  
а) Р. Ракушка-Романовський; в) І. Биховець;  
б) І. Брюховецький; г) Ф. Кандиба.
125. Наймонументальніший твір української історико-мемуарної прози XVII–XVIII ст.:  
а) “Літопис Григорія Грабянки”; в) “Літопис Самійла Величка”;  
б) “Літопис Самовидця”; г) “Історія Русів”.
126. Літопис, уперше опублікований Київською археологічною комісією у 1848–1864 роках під назвою “Летопись событий в юго-западной России в XVII в.”, т. 1–4:  
а) “Літопис Григорія Грабянки”; в) “Літопис Самійла Величка”.  
б) “Літопис Самовидця”;
127. Літопис Самовидця (назва від П. Куліша) вперше надрукований:  
а) 1846; в) 1872;  
б) 1848; г) 1971.
128. Щоденник подорожей якого німецького мандрівника є цінним джерелом з історичної географії західноукраїнського регіону XVII ст.:  
а) У. фон Вердум; в) Й. Гібнер;  
б) М. Кромер; г) С. Пуфендорф.
129. Автор перекладу українською мовою праці С. Мінстера “Космографія”:  
а) У. фон Вердум; в) Й. Гібнер;  
б) М. Кромер; г) С. Величко.
130. Автор карти “*Tabula Geographica Ukrainiska*” (1639):  
а) Г. Левассер де Боплан; в) М. Кромер;  
б) У. фон Вердум; г) М. Стрийковський.
131. Масштаб карти “*Tabula Geographica Ukrainiska*” (1639):  
а) 1:1 800 000; в) 1:1 000 000;  
б) 1:2 000 000; г) 1:500 000.
132. Головна картографічна праця Г. Левассера де Боплана:  
а) Географічна карта України (1639); б) Карта Польщі;  
в) Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воеводствами, округами та провінціями (1659);  
г) Топографічна зйомка течії Дніпра і смуги прилеглої території (1662).

133. Масштаб Спеціальної карти України Г. Левассера де Боплана:  
а) 1:463 000; в) 1:1 000 000;  
б) 1:500 000; г) 1:1 500 000.
134. Географічний опис України середини XVII ст. здійснив:  
а) Г. Левассер де Боплан; в) М. Кромер;  
б) У. фон Вердум; г) М. Стрийковський.
135. Перший український переклад "Опису України" Г. Левассера де Боплана виконав:  
а) Я. Кравець, 1981 р.; в) Я. Дашкевич, 1985 р.;  
б) М. Вавричин, 2000 р.; г) О. Степанів, 1939 р.
136. Автор праці "Мандрі святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік":  
а) Ю. Котермак (Дрогобич); в) Т. Прокопович;  
б) В. Григорович-Барський; г) Г. Сковорода.
137. Писемні пам'ятки XII–XV ст., що містили географічний матеріал, – це:  
а) азбуковники; в) псалтирі;  
б) часослови; г) агіографічні твори.
138. Кому з українських учених належить думка про те, що історія "без ведення географического есть как бы с завязанными глазами по улице ходить" ("Духовний регламент"):  
а) Т. Прокоповичу; в) Л. Тустановському;  
б) Г. Сковороді; г) Й. Борецькому.
139. Географія як самостійний навчальний предмет запроваджена в Україні у:  
а) XIII–XIV ст.; в) XVII–XVIII ст.;  
б) XIV–XV ст.; г) XVIII–XIX ст.
140. Перший навчальний заклад України, де географію викладали як предмет:  
а) Львівська братська школа; в) Києво-Могилянська академія;  
б) Київська братська школа; г) Школа Києво-Печерської лаври.
141. Купець, мандрівник, згодом чернець ордену домініканців, який у другій половині XVI ст. навів детальний опис Львова, Києва та інших міст Польщі, України, Молдови, Балкан, Московії:  
а) Б. Зиморович; в) С. Зиморович;  
б) М. Грунєв; г) Г. Танфільєв.
142. Автор праці "Потрійний Львів" ("*Leopolis Triplex*", 1640), у якій наведено історію Львова від 1202 до 1633 рр.:  
а) М. Грунєв; в) С. Зиморович;  
б) Б. Зиморович; г) Г. Танфільєв.
143. Топонім Україна уперше навів у картографічних працях:  
а) Г. Левассер де Боплан (1648); в) В. Гондіус (1648);  
б) Й.-Б. Гоманн (1700); г) Б. Кравців (1959).



144. Розмістити за хронологічним порядком появу топонімів:

- а) Русь; в) Малоросія;  
 б) Україна; г) Росія.

145. “Загальний план Диких полів, простіше кажучи України з її провінціями” Г. Левассера де Боплана (1648) охоплював територію:

- а) Наддніпрянщини; в) Запорожжя.  
 б) від Карпат до Слобожанщини;

146. Автор праці “Книга буття українського народу” (1947):

- а) М. Костомаров; в) П. Куліш;  
 б) В. Білозерський; г) М. Гулак.

147. Кирило-Методіївське братство пропагувало:

- а) українофільські ідеї; в) слов'янофільські ідеї.  
 б) слов'янофільсько-українські ідеї;

148. Ідеал “слов'янської взаємності” кирило-методіївці вбачали у:

- а) конфедерації слов'янських народів; в) єдиній слов'янській державі;  
 б) федерації слов'янських народів; г) національній державі.

149. За М. Костомаровим, сутність історії полягає в:

- а) описі народу в соціокультурній цілісності та єдності різних сфер життя; б) описі подій та осіб.

150. Представник народницької школи в українській історіографії:

- а) В. Антонович; в) М. Драгоманов;  
 б) М. Костомаров; г) М. Грушевський.

151. Український історик, що, продовжуючи ідеї Кирило-Методіївського братства, обґрунтовував автономію у складі Росії:

- а) В. Антонович; в) М. Драгоманов;  
 б) М. Костомаров; г) М. Грушевський.

152. За М. Грушевським, географічні умови орієнтували Україну на:

- а) захід; в) південь;  
 б) схід; г) північ.

153. Ідея створення “економічного й культурного сотрудництва, кооперації народів Чорного моря” належала:

- а) Ю. Липі; в) М. Грушевському;  
 б) І. Франкові; г) В. Антоновичу.

154. Рік заснування Південно-західного відділу Російського географічного товариства:

- а) 1873; в) 1879;  
 б) 1876; г) 1884.

155. Керівник етнографічно-статистичної експедиції Російського географічного товариства у Південно-Західний край:

- |                   |                  |
|-------------------|------------------|
| а) П. Чубинський; | в) В. Антонович; |
| б) П. Кеппен;     | г) В. Гнатюк.    |

156. Автор праці “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” (Т. 1–7. – СПб., 1872–1878):

- |                   |                  |
|-------------------|------------------|
| а) П. Чубинський; | в) В. Антонович; |
| б) П. Кеппен;     | г) В. Гнатюк.    |

157. Голова етнографічної комісії НТШ у 1916–1926 рр.:

- |                   |                  |
|-------------------|------------------|
| а) В. Гнатюк;     | в) П. Кеппен;    |
| б) П. Чубинський; | г) В. Антонович. |

158. Автор праці “Етнографічні матеріали з Угорської Русі” (Т. 1–2, 4–6; 1897–1911):

- |                   |                  |
|-------------------|------------------|
| а) В. Гнатюк;     | в) П. Кеппен;    |
| б) П. Чубинський; | г) В. Антонович. |

159. Визначний український етнограф, фольклорист, публіцист, педагог, культурно-освітній і громадський діяч, дійсний член НТШ, дослідник культури та побуту гуцулів:

- |                |               |
|----------------|---------------|
| а) В. Шуhevич; | в) Ф. Вовк;   |
| б) В. Гнатюк;  | г) З. Кузеля. |

160. Праця П. Тутковського “Загальне землезнаство” вийшла у році:

- |          |          |
|----------|----------|
| а) 1914; | в) 1930; |
| б) 1927; | г) 1932. |

161. Визначний український антрополог, етнограф, археолог, автор праці “Український народ в минулому і сучасному. Антропологічні особливості українського народу. Етнографічні особливості українського народу” (1916):

- |                |               |
|----------------|---------------|
| а) В. Шуhevич; | в) Ф. Вовк;   |
| б) В. Гнатюк;  | г) З. Кузеля. |

162. Перший економіст-східноєвропейець, науковій теорії якого визнали зарубіжні вчені, один із найліпших знавців кон’юнктурних економічних циклів, автор праць про теорію вартості, розподілу суспільного доходу, історію господарського розвитку і кооперативних засад господарської діяльності:

- |                           |                   |
|---------------------------|-------------------|
| а) М. Туган-Барановський; | в) Д. Журавський; |
| б) С. Подолинський;       | г) В. Навроцький. |

163. Основоположник медичної географії в Україні, автор енергетичної теорії праці:

- |                           |                   |
|---------------------------|-------------------|
| а) М. Туган-Барановський; | в) Д. Журавський; |
| б) С. Подолинський;       | г) В. Навроцький. |

164. Автор тритомного “Статистичного опису Київської губернії” (СПб., 1852):

- |                           |                   |
|---------------------------|-------------------|
| а) М. Туган-Барановський; | в) Д. Журавський; |
| б) С. Подолинський;       | г) В. Навроцький. |



176. Автор підручника "Загальне землезнавство" (1927):  
 а) П. Тутковський; в) В. Герінович;  
 б) С. Рудницький; г) М. Дольницький.
177. Автор "Словника геологічної термінології" (1923):  
 а) П. Тутковський; в) В. Герінович;  
 б) С. Рудницький; г) М. Дольницький.
178. Автор праць "Природна районізація України" (1922), "Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю" (1934):  
 а) П. Тутковський; в) В. Герінович;  
 б) С. Рудницький; г) М. Дольницький.
179. Географ і мандрівник, дослідник Північного Уралу, Середньоруської височини та Криму:  
 а) В. Зуєв; в) П.-С. Паллас;  
 б) Й. А. Гюльденштедт; г) О. Воєйков.
180. "Атлас України та сумежних країв" за ред. В. Кубійовича видано:  
 а) 1937 р.; в) 1947 р.;  
 б) 1938 р.; г) 1948 р.
181. "Географія України та сумежних земель" за ред. В. Кубійовича видана:  
 а) 1938; в) 1947;  
 б) 1937; г) 1948.
182. Доповнити формулу життя і наукової діяльності В. Кубійовича (ВМК), за О. Оглоблиним:  $ВМК = \dots + ЕУ$  (Енциклопедія Українознавства)+УЦК (Український Центральний комітет):  
 а) Географія України (ГУ); в) Атлас України (АтУ);  
 б) Антропологеографія України (АнУ); г) Картографування України (КУ).
183. Пастуше життя у Східних Карпатах, Мармарошині та Буковині досліджував:  
 а) С. Рудницький; в) Ї. Краль;  
 б) В. Кубійович; г) В. Герінович.
184. Автор праці "Економічна географія УРСР" (Х.;К., 1930):  
 а) К. Воблий; в) Й. Шимонович;  
 б) М. Птуха; г) В. Садовський.
185. Український статистик і демограф, економіст, засновник Інституту демографії АН УРСР:  
 а) М. Птуха; в) В. Садовський;  
 б) Й. Шимонович; г) К. Воблий.
186. Автор праць "Українська промисловість" (1920), "Зелений Клин – нова Україна" (1933), "Галичина" (1928):  
 а) М. Птуха; в) В. Садовський;  
 б) Й. Шимонович; г) К. Воблий.

187. Світове господарство як об'єкт дослідження економічної географії розглядав:

- а) М. Птуха; в) В. Садовський;
- б) Й. Шимонович; г) К. Воблий.

188. Розробив поняття економічного району та виконав їхню класифікацію:

- а) М. Птуха; в) В. Садовський;
- б) Й. Шимонович; г) К. Воблий.

189. Автор праць "Економічний район та економічний ландшафт" (1930), "УСРР та Близький Схід у світлі геополітики" (1927):

- а) М. Птуха; в) А. Синявський;
- б) Й. Шимонович; г) В. Садовський.

190. Автор праці "Природні багатства України" (1919):

- а) Й. Шимонович; в) А. Синявський;
- б) І. Фещенко-Чопівський; г) В. Садовський.

191. Розмістити в хронологічному порядку етапи розвитку української суспільної географії другої половини ХХ–початку ХХІ ст.:

- а) геопросторово-суспільно-діяльніс- в) районно-територіально-комплексоло-  
ний; гічний;
- б) соціально-виробничо-геосистемний;

192. Автор праці "Лекції з питань методології економічної географії" (1954):

- а) М. Волобуєв-Артемов; в) О. Діброва;
- б) К. Воблий; г) М. Паламарчук.

193. Лідер української економічної географії 50–60-х років ХХ ст.:

- а) К. Воблий; в) М. Волобуєв-Артемов;
- б) О. Діброва; г) М. Паламарчук.

194. Лідер української економічної географії у 70–80-х роках ХХ ст.:

- а) К. Воблий; в) М. Волобуєв-Артемов;
- б) М. Паламарчук; г) О. Діброва.

195. Теоретико-методологічні основи сучасної суспільної географії започатковані працями:

- а) М. Пістуна; в) О. Топчієва;
- б) О. Шаблія; г) О. Степаненка.

196. Провідні науково-освітні центри суспільно-географічної діяльності в Україні:

- а) Київський; д) Львівський;
- б) Сімферопольський; е) Чернівецький;
- в) Волинський; ж) Одеський;
- г) Тернопільський; з) Харківський.

197. Основоположник Львівської наукової суспільно-географічної школи:

- а) О. Ващенко; в) С. Рудницький;
- б) О. Шаблій; г) А. Реман.

198. Фундатор Чернівецької наукової школи української суспільної географії:

- а) М. Ігнатенко; в) В. Руденко;  
б) Я. Жупанський; г) В. Круль.

199. Фундатор Одеської наукової суспільно-географічної школи:

- а) О. Топчієв; в) І. Твердохлебов;  
б) Л. Мечников; г) Н. Мироненко.

200. Лідер Харківської наукової школи української суспільної географії:

- а) А. Голіков; в) І. Черваньов;  
б) Л. Немець; г) І. Левицький.

201. Українське географічне товариство засноване у році:

- а) 1873; в) 1958;  
б) 1946; г) 1993.

202. Визначити логічну відповідність між етапами розвитку української суспільно-географічної думки другої половини ХХ–початку ХХІ ст. і виходом наукових праць:

- а) 1954–1979 рр.; 1) М. Пістун “Основи теорії суспільної географії”;  
б) 1979–1994 рр.; 2) М. Волобуєв-Артемов “Лекції з питань методології економічної географії”;  
в) з 1994 р. 3) “Розвиток економіко-географічної думки в Українській РСР (1917–1977)”.

203. Розкриття внеску окремих персоналій у становлення і розвиток української суспільної географії – характерна особливість:

- а) львівської історико-географічної школи; в) чернівецької історико-географічної школи;  
б) київської історико-географічної школи; г) тернопільської історико-географічної школи.

204. Автор праць “Ремесла і фабрики на Україні” (1880), “Праця людини та її відношення до розподілу енергії” (1880), “Життя і здоров’я людей на Україні” (1879):

- а) М. Туган-Барановський; в) М. Зібєр;  
б) С. Подолинський; г) В. Навроцький.

205. Автор праці “Російська фабрика в минулому і сучасному. Історико-економічне дослідження” (1898):

- а) М. Туган-Барановський; в) М. Зібєр;  
б) С. Подолинський; г) В. Навроцький.

206. Автор праці “Соціальні основи кооперації” (1916):

- а) М. Туган-Барановський; в) М. Зібєр;  
б) С. Подолинський; г) В. Навроцький.

207. За С. Подолинським, “праця є таке споживання механічної та психологічної роботи, що нагромаджена в організмі, яке має результатом”:

- а) “збільшення кількості перетворення енергії на земній поверхні”; б) “зменшення кількості перетворення енергії на земній поверхні”.

208. Збільшення кількості населення планети, підвищення продуктивності праці, за С. Подолинським, забезпечує:

- а) прогрес людства; б) регрес людства.

209. Ідеї якого українського економіста XIX ст. заперечували теорію Т.-Р. Мальтуса:

- а) М. Туган-Барановського; в) М. Зібера;  
б) С. Подолинського; г) В. Навроцького.

210. Природничо-наукове пояснення процесу розвитку становить зміст:

- а) кон'юнктурних циклів М. Туган-Барановського; в) теорії соціал-дарвінізму;  
б) закону С. Подолинського; г) теорії географічного детермінізму.

211. Український письменник, філософ, правозахисник, що розвивав ідеї С. Подолинського:

- а) М. Руденко; в) Є. Маланюк;  
б) М. Горинь; г) Є. Сверстюк.

212. Внесок С. Подолинського у розвиток економічної думки України полягає в тому, що він:

- а) проаналізував історію розвитку промисловості в Україні;  
б) розкрив енергетичні відмінності органічної та неорганічної природи;  
в) проаналізував відношення, яке існує між працею людини та розподілом енергії на поверхні Землі;  
г) розвинув учення про енергію на поверхні, її види, взаємне перетворення та розсіювання.

213. На розвиток теорії ноосфери В. Вернадського найбільше вплинули наукові ідеї:

- а) М. Зібера; в) І. Миклашевського;  
б) С. Подолинського; г) В. Навроцького.

214. Науковий редактор "Енциклопедії Українознавства":

- а) С. Рудницький; в) М. Бажан;  
б) В. Кубійович; г) І. Крип'якевич.

215. Учений, з іменем якого пов'язаний розвиток шкільної географії:

- а) Й. Шимонович; в) О. Діброва;  
б) М. Птуха; г) Ю. Полянський.

216. Який український економіст мав визначальний вплив на формування економіко-географічного напрямку суспільної географії:

- а) Ф. Вовк; в) М. Туган-Барановський;  
б) В. Гнатюк; г) В. Гериневич.

217. Автор навчального посібника з історії української географії:

- а) О. Шаблій; в) М. Пістун;  
б) Я. Жупанський; г) О. Топчієв.

218. Географічна комісія НТШ заснована у році:

- а) 1929; в) 1935;  
б) 1930; г) 1939.

219. Учений, який займався етногеографічними дослідженнями України:

- а) П. Кеппен; в) П. Тутковський;  
б) П. Чубинський; г) А. Синявський.

220. З іменем якого вченого пов'язаний розвиток українського атласного картографування:

- а) С. Рудницького; в) О. Степанів;  
б) В. Кубійовича; г) Г. Величка.

221. З іменем якого вченого пов'язана організація географічної науки в Україні у XIX ст.:

- а) М. Зібера; в) П. Чубинського;  
б) М. Туган-Барановського; г) В. Навроцького.

### Тема 9. Розвиток географії у Львівському університеті

1. З іменем якого вченого пов'язане заснування кафедри географії у Львівському університеті:

- а) А. Ремана; в) Ю. Чижевського;  
б) Е. Ромера; г) А. Яна.

2. Автор праці "Коротка географія України. Антропогеографія" (1914):

- а) С. Рудницький; в) В. Кубійович;  
б) Г. Величко; г) О. Степанів.

3. Учений, який заклав основи політичної географії України:

- а) С. Рудницький; в) О. Шаблій;  
б) В. Кубійович; г) Й. Шимонович.

4. Автор праці "Нинішня географія" (1905):

- а) С. Рудницький; в) Г. Танфільєв;  
б) П. Тутковський; г) А. Краснов.

5. Кафедра географії у Львівському університеті була заснована:

- а) 1882; в) 1891;  
б) 1884; г) 1893.

6. Перший український доктор географії:

- а) С. Рудницький; в) П. Тутковський;  
б) Г. Величко; г) В. Кубійович.

7. Праця С. Рудницького, у якій найповніше розкрито науково-теоретичні засади географічних досліджень:

- а) "Нинішня географія" (1905); в) "Коротка географія України."  
б) "Коротка географія України. Фізич- Антропогеографія" (1914);  
на географія"(1910); г) "Основи землезнання України"(1924).

8. Рік здобуття С. Рудницьким ступеня доктора філософії:

- а) 1899; в) 1904;  
б) 1901; г) 1968.



9. Географічна наука, за С. Рудницьким, охоплювала:
- а) загальну і спеціальну географію;
  - б) номотетичну й ідеографічну географію;
  - в) природничу географію і антропогеографію;
  - г) фізичну географію і антропогеографію.
10. Математична, фізична, біологічна географія й антропогеографія, за С. Рудницьким, – це складові географії:
- а) загальної;
  - б) спеціальної;
  - в) теоретичної;
  - г) описової.
11. Складові частини антропогеографії, за С. Рудницьким, – це географія:
- а) соціальна;
  - б) культури;
  - в) виробнича;
  - г) політична.
12. Праця С. Рудницького “Нинішня географія” видана:
- а) 1905;
  - б) 1910;
  - в) 1914;
  - г) 1916.
13. Праця С. Рудницького “Начерк географічної термінології” видана:
- а) 1905;
  - б) 1908;
  - в) 1910;
  - г) 1914.
14. Праця С. Рудницького “Коротка географія України” видана протягом:
- а) 1908;
  - б) 1910–1914;
  - в) 1914–1919;
  - г) 1924, 1926.
15. Автор праці “Нарис економічної географії України” (1921):
- а) В. Геринович;
  - б) М. Дольницький;
  - в) Ю. Полянський;
  - г) С. Пашкевич.
16. Автор довідника “Кооперативи здоров’я” (1930):
- а) В. Геринович;
  - б) С. Пашкевич;
  - в) О. Степанів;
  - г) М. Дольницький.
17. Автор серії статей і праць з проблем демо- й етногеографії Галичини, Полісся, західних земель України, Мармарощини:
- а) В. Геринович;
  - б) В. Огоновський;
  - в) С. Пашкевич;
  - г) М. Дольницький.
18. Рік заснування Львівського університету:
- а) 1661;
  - б) 1784;
  - в) 1787;
  - г) 1939.
19. Визначити зв’язок між роками заснування кафедр географії та навчальними закладами:
- а) Львівський університет;
  - б) Київський університет;
  - в) Одеський університет;
  - г) Харківський університет.
  - 1) 1882;
  - 2) 1889;
  - 3) 1890;
  - 4) 1891.
20. Польський учений, автор праці “Землі давньої Польщі...” (Т. 1, 1895 р.; Т. 2, 1904 р.):
- а) А. Ремап;
  - б) Е. Ромер;
  - в) А. Ціргоффер;
  - г) Ю. Чижевський.

21. Автор першого географічного поділу Карпат на Татри, Бескиди (Західні Бескиди, Східні Бескиди – Низькі, Середні, Високі, Чорногора і прилеглі гори):  
 а) Б. Гакет; в) А. Реман;  
 б) Г. Величко; г) Ю. Полянський.
22. Першу етнічну карту України “Народописна карта українсько-руського народу” (Львів, 1896) створив:  
 а) П. Шафарик; в) В. Кеппен;  
 б) Г. Величко; г) Ю. Полянський.
23. Атласне картографування у Львівському університеті пов’язане з іменем:  
 а) А. Ремана; в) А. Ціргоффера;  
 б) Е. Ромера; г) В. Кубійовича.
24. “Географічно-статистичний атлас Польщі” (1916), “Атлас конгресовий” (1921) створені у Львові під керівництвом:  
 а) А. Ремана; в) А. Ціргоффера;  
 б) Е. Ромера; г) В. Кубійовича.
25. Польський геоморфолог, засновник учення про перигляціальні утворення, Doctor honoris causa Львівського університету:  
 а) А. Реман; в) А. Ціргоффер;  
 б) А. Ян; г) В. Кубійович.
26. Вибрати правильні твердження:  
 а) А. Реман провадив геоботанічні дослідження Жовківського, Золочівського, Тернопільського, Чернівецького повітів і Східних Карпат;  
 б) А. Реман вивчав геоботанічні формації Південної Африки;  
 в) А. Реман вивчав улоговину Прип’яті, Пінські болота, озеро Світязь;  
 г) А. Реман досліджував геоморфологію і гляціологію Скелястих гір Канади й Аляски.
27. Кліматичними та клімато-геоморфологічними дослідженнями (праці “*Klimat ziem polskich*”, “*Wplyw klimatu na formy powierzchni ziemi*”) займався:  
 а) А. Реман; в) Г. Величко;  
 б) Е. Ромер; г) С. Рудницький.
28. Вибрати правильні твердження:  
 а) Ю. Полянський – географ, геолог і археолог, професор Львівського університету, завідувач кафедрою географії, професор Аргентинського університету в Буенос-Айресі у повоєнні роки, головний геолог Аргентини;  
 б) В. Геринович – професор, д-р геогр. наук, ректор Кам’янець-Подільського інституту народної освіти, учитель проф. К. Геренчука;  
 в) М. Дольницький – автор праці “Від поліських боліт до кавказьких верхів” (Львів, 1938);  
 г) Г. Величко – дослідник селитьби міського типу на Підкарпатській Русі.
29. Учень С. Рудницького, який у статті “Дещо про новітні погляди на єство географії” (1919) стверджував, що предметом вивчення географії є земна поверхня як цілісність:  
 а) А. Реман; в) Г. Величко.  
 б) М. Дольницький;

30. Основи української національної картографії заклали:

- а) "Народописна карта українсько-руського народу" Г. Величка (1896);
- б) "Карта півкуль" (1909) та "Фізична карта України" (1918) С. Рудницького;
- в) "Конгресовий Атлас" Е. Ромера (1921);
- г) "Статистично-географічний атлас Польщі" Е. Ромера (1916).

31. Провідний напрямок природничо-географічних досліджень львівських географів міжвоєнного часу:

- а) геоморфологічний (морфогенез
- Українських Карпат, Подністер'я, Поділля, леси, яркова мережа);
- б) кліматичний;
- в) ландшафтний;
- г) біогеографічний.

32. Напрямки антропогеографічних досліджень львівських географів міжвоєнного часу:

- а) антропогеографія України;
- б) етногеографія українських земель;
- в) економічна географія України;
- г) обґрунтування меж української національної території та західної межі України.

33. Антропологічно-етнографічними дослідженнями Галичини, Карпат і Закарпаття займалися:

- а) В. Шухевич;
- б) Р. Шухевич;
- в) Ф. Вовк;
- г) В. Гнатюк;
- д) М. Павлик;
- е) І. Франко.

34. Перший завідувач кафедри геоморфології Львівського національного університету імені Івана Франка:

- а) П. Цись;
- б) О. Скварчевська;
- в) Я. Кравчук;
- г) І. Ковальчук.

35. Завідувач кафедри фізичної географії Львівського національного університету імені Івана Франка у 1954–1974 рр.:

- а) К. Геренчук;
- б) Г. Міллер;
- в) А. Мельник.

36. Перший завідувач кафедри економічної географії Львівського національного університету імені Івана Франка:

- а) О. Ващенко;
- б) М. Паробецький;
- в) М. Гонак;
- г) О. Шаблій.

37. Визначити відповідність між кафедрами Львівського національного університету імені Івана Франка та роком їхнього створення:

- а) географії України; 1) 1944;
- б) геоморфології та палеогеографії; 2) 1950;
- в) ґрунтознавства і географії ґрунтів; 3) 1988;
- г) економічної та соціальної географії; 4) 1990;
- г) конструктивної географії та картографії; 5) 1993;
- д) раціонального використання природних ресурсів і охорони природи; 6) 2000;
- е) туризму; 7) 2003;
- є) фізичної географії.

## 2.5. Самостійна робота

### 2.5.1. Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

1. Зв'язок первісних людей з природним довкіллям. Поняття “побутового географізму”.
2. Географічний світогляд народів найдавніших цивілізацій. Їхній внесок у нагромадження географічної інформації.
3. Епічні поеми “Іліада” та “Одіссея” Гомера: географічні міфореалії.
4. Характерні відміни філософських поглядів на природу мілетської та піфагорійської наукових шкіл давньогрецької натурфілософії.
5. Витоки формування елліністичного напрямку в культурі та науці.
6. Поняття географічного детермінізму.
7. Військові операції і територіальні здобутки Давнього Риму та їхній вплив на географічний світогляд античних учених.
8. Внесок греків за походженням у розвиток географічної науки в римську епоху. Роль Страбона і Клавдія Птолемея в цьому процесі.
9. Географічні уявлення та узагальнення римських авторів Тита Лукреція Кара, Помпонія Мели, Плінія Старшого.
10. Розвиток уявлень про форму Землі від найдавнішого часу до сьогодення.
11. Етимологія топоніма Європа.
12. Етимологія топоніма Азія.
13. Етимологія топоніма Африка.
14. Етимологія топоніма Австралія.
15. Етимологія топоніма Антарктида.
16. Загадки Атлантиди. Вигадки Платона чи реальність?
17. Біблійна географія.
18. Наукові підходи до періодизації історії географічної науки.
19. Історичні корені давньогрецької натурфілософії.
20. Йонійська школа у давньогрецькій натурфілософії.
21. Піфагорійська школа у давньогрецькій натурфілософії.
22. Географічні погляди Геродота. Опис Скіфії.
23. Морські походи фінікійців.
24. Загальноземлезнавчі погляди Аристотеля.
25. Географічні погляди Ератосфена.
26. Географічні погляди Клавдія Птолемея.

27. Поняття “Середньовіччя” та особливості розвитку географічної думки в цей період.
28. Основні напрямки та причини просторової активності європейців у середньовічний період.
29. Розвиток просторових уявлень у пізньому Середньовіччі як передумова Великих географічних відкриттів.
30. Розвиток просторових уявлень і географічної науки в епоху Великих географічних відкриттів.
31. Доколумбові відкриття Америки.
32. Морська експансія Португалії (XV ст.).
33. Перша експедиція Х. Колумба.
34. Загадки священного міста інків Мачу-Пікчу.
35. Етимологія назви Америка.
36. Друга, третя і четверта експедиції Х. Колумба.
37. Внесок португальських, іспанських, французьких, голландських та інших мореплавців у розвиток уявлень про будову поверхні Землі.
38. Географія у середньовічній Європі.
39. Морські кораблі епохи Великих географічних відкриттів.
40. Способи визначення географічних координат в епоху Великих географічних відкриттів.
41. Суть ідеї про Південний континент і пошуки її доказів.
42. Експедиція Ф. Магеллана.
43. Географія в арабському світі (V–XV ст.).
44. Експедиції Дж. Кука.
45. Географія в Китаї (V–XV ст.).
46. Християнське місіонерство і географія.
47. Особливості розвитку картографії Нового Світу. Уявлення про будову поверхні північної та південної полярних областей.
48. Космографії XVI ст. “Опис Нідерландів” Л. Гвіччардіні та його значення для географічної освіти суспільства.
49. Внесок М. Коперника, Й. Кеплера, Г. Галілея, І. Ньютона у розвиток природознавства.
50. Філософські погляди Ф. Бекона та Р. Декарта і географія.
51. Новаторський зміст “Географії” Б. Варена.
52. Колонізація Сибіру.
53. Суспільно-географічні передумови Великих географічних відкриттів.
54. Велика Північна експедиція (1733–1743).
55. Науково-теоретичні наслідки великих географічних відкриттів.
56. Вплив Великих географічних відкриттів на інтелектуальне життя Європи.
57. Головні морські експедиції XVIII ст., їхні цілі та результати.

58. Внесок англійських мореплавців XVIII ст. у розширення географічного світогляду.
59. Перша і друга Камчатські експедиції (1725–1728, 1733–1743).
60. Територіальні відкриття у Північній Америці у XVIII ст.
61. Територіальні відкриття у Південній Америці у XVIII ст.
62. Територіальні відкриття в Африці у XVIII ст.
63. Територіальні відкриття в Австралії у XVIII ст.
64. Територіальні відкриття в Азії у XVIII ст.
65. Наукові концепції Ш.-Л. Монтеск'є і розвиток географії.
66. Наукові концепції Ж.-Л. Леклерка де Бюффона і розвиток географії.
67. Наукові концепції І. Канта і розвиток географії.
68. Наукові концепції П.-С. Лапласа і розвиток географії.
69. Сумативістська хорологічна концепція І. Канта.
70. Російські дослідження північно-західної частини Північної Америки.
71. О. Гумбольдт як мандрівник.
72. Основні наукові праці А. Гумбольдта та їхнє значення для розвитку географії.
73. А. Гумбольдт як основоположник сучасної природничої географії.
74. Штандортні теорії в німецькій географії ХХ ст. (В. Кристаллер, А. Льюш).
75. Географічні погляди К. Ріттера.
76. К. Ріттер і розвиток порівняльного землезнавства.
77. Найважливіші подорожі ХІХ ст. в Африці.
78. Найважливіші подорожі ХІХ ст. у Північній Америці.
79. Найважливіші подорожі ХІХ ст. у Південній Америці.
80. Найважливіші подорожі ХІХ ст. в Азії.
81. Найважливіші подорожі ХІХ ст. в Австралії.
82. Антарктичні експедиції першої половини ХІХ ст.
83. Загальні принципи розвитку географії першої половини ХІХ ст.
84. Наукові природно-географічні напрямки першої половини ХІХ ст.
85. Наукові суспільно-географічні напрямки першої половини ХІХ ст.
86. Головні уявлення вчених ХІХ ст. про навколополюсний простір.
87. Дослідження Центральної Арктики Д. Де-Лонга і Ф. Нансена.
88. Дослідження Г. Барта і Г. Нахтігала, Ф. Бартона і Д. Спіка, Д. Лівінгстона та Г. Стенлі у Північній і Східній Африці.
89. Значення еволюційних і екологічних поглядів у розвитку географії. Тенденції у змінах оцінки результатів взаємодії суспільства і природи.

90. М. Ломоносов і його внесок у розвиток російської географії.
91. Витоки зародження і розвитку хорологічної концепції.
92. Новаторська роль у географії Ф. Ратцеля.
93. Концепція посибілізму П. Відаля де ля Бляша.
94. Внесок у географію В.-М. Девіса.
95. Дослідження Л. Мечниковим законів впливу природних чинників на процеси суспільного розвитку; роль водного чинника в розвитку цивілізації.
96. Особливості розвитку вчення про географічне районування в Росії.
97. Головні напрямки географічної думки О. Воейкова щодо кліматичного районування Земної кулі, дослідження динамічних процесів атмосфери, ролі складових теплового балансу.
98. Прикладні географічні дослідження О. Воейкова: управління водним господарством, впровадження нових культур у сільськогосподарське використання території, географічні чинники розміщення населення.
99. Особливості прояву теорії В. Докучаєва у працях учнів і послідовників (А. Краснов, Г. Танфільєв, Г. Морозов, Г. Висоцький).
100. В. Ден і розвиток економічної географії.
101. Камеральна статистика Г. Ахенваля у Німеччині та російська економічна географія (XVIII ст.).
102. Географічний детермінізм у працях американських географів XX ст.
103. Економічне районування в російській географії XVIII–XIX ст.
104. Французька суспільно-наукова географічна школа (XIX ст.).
105. Дарвінізм і географічна наука.
106. Наукова школа Е. Реклю.
107. Ф. Ратцель як основоположник антропогеографії.
108. Хорологічна концепція А. Геттнера.
109. Теоретична географія В. Бунге.
110. Методологічні основи радикальної географії.
111. Методологічні основи географії поведінки.
112. Методологічні основи географії культури.
113. П. Семенов-Тян-Шанський і його внесок у розвиток географічної науки.
114. Монізм і дуалізм у теорії географії.
115. Теорія етногенези Л. Гумильова і розвиток географії.
116. Географічний детермінізм та індетермінізм як напрямки наукової думки.
117. Опис України П. Семеновим-Тян-Шанським.
118. Об'єкт вивчення історії української географії.
119. Предмет вивчення історії української географії.

120. Методи вивчення історії української географії.
121. Розкрити співвідношення між поняттями “історія української географії”, “історична географія”, “історія територіальних відкриттів”.
122. Періодизація історії української географії за С. Рудницьким, Я. Жупанським, О. Шаблієм, М. Пістуном.
123. Географічний аналіз “Межирицької картосхеми”.
124. Географічні аспекти трипільської культури на території України.
125. Геродот як предтеча географічного українознавства.
126. Взаємовпливи грецької та скіфської геокультур.
127. Аналіз карти Північного Причорномор’я Клавдія Птолемея.
128. “Повість минулих літ” як важлива історико-географічна пам’ятка давньоруського часу.
129. Реконструкція шляху із Варяг у Греки.
130. Географічні уявлення про територію України в арабських середньовічних джерелах.
131. Суспільно-географічна зумовленість географічних уявлень в Україні періоду XIV–XVIII ст.
132. Розвиток країнознавчого наукового напрямку В. Григоровичем-Барським.
133. Країнознавча діяльність Ю. Котермака (Дрогобича).
134. Г. Левассер де Боплан і географічний опис України.
135. Г. Левассер де Боплан і картографування території України.
136. Географічні уявлення за козацькими літописами XVIII ст.
137. Геополітичні ідеї М. Костомарова.
138. Історико-географічні погляди В. Антоновича.
139. Історико-географічні та геополітичні ідеї М. Грушевського.
140. Етногеографічні дослідження П. Чубинського.
141. Етногеографічні дослідження Ф. Вовка.
142. Етногеографічні дослідження В. Гнатюка.
143. Розвиток економіко-географічного напрямку в українській географії XIX ст.
144. Д. Журавський і економічна географія.
145. С. Подолинський і економічна географія.
146. М. Туган-Барановський і економічна географія.
147. Розвиток географії в НТШ.
148. В. Кубійович і НТШ.
149. Значення праці В. Кубійовича “Географія українських і сумежних земель” для розвитку географічного українознавства.
150. Значення “Атласу України і сумежних країв” В. Кубійовича для розвитку української картографії.



151. Геополітичні ідеї С. Рудницького.
152. С. Рудницький і географічне українознавство.
153. С. Рудницький і розвиток теорії географічної науки (розуміння об'єкта географії, принципів географічного дослідження, класифікація географічних наук).
154. О. Степанів як економіко-географ.
155. "Сучасний Львів" О. Степанів як одна з перших урбаністичних праць у новочасній українській географії.
156. Економіко-географічні праці К. Воблого.
157. Демогеографічні праці М. Птухи.
158. Економіко-географічні праці В. Садовського.
159. Економіко-географічні праці А. Синявського.
160. Економіко-географічні праці Й. Шимоновича.
161. П. Тутковський і становлення українського землезнавства.
162. Внесок О. Діброви у розвиток української економічної географії.
163. Внесок М. Паламарчука у розвиток української економічної географії.
164. Внесок О. Ващенко у розвиток української економічної географії.
165. Наукова школа М. Пістуна.
166. Наукова школа О. Шаблія.
167. Наукова школа Ф. Заставного.
168. Головні університетські центри географічної науки в Україні.
169. Географічні дослідження П. Тутковського.
170. Наукове товариство імені Шевченка і розвиток географії в Україні.
171. Історія географічної науки у Львівському університеті.
172. Український "Колумб" О. Чириков (1703–1748).
173. Військовий картограф О. Тілло і створення гіпсометричних карт.
174. Український "Магеллан" – мореплавець із Ніжина Ю. Лисянський.
175. Адмірал-учений С. Макаров і розвиток океанографії.
176. Степознавець і лісівник Г. Висоцький та дослідження території України.
177. І. Пфайффер – львівський "Колумб".
178. Країнознавча діяльність М. Боїма.
179. М. Груневег і опис Львова.
180. Праця Б. Зиморовича "*Leopolis Trimplex*" і розвиток географічного львовознавства.
181. Географічне львовознавство: етапи становлення і розвитку.
182. Географічні реалії язичницького Львова.
183. Географічні реалії княжого Львова.

### **2.5.2. Методичні рекомендації до оформлення індивідуального навчально-дослідного завдання**

1. Творчу роботу виконують на стандартних аркушах формату А4, чорнилом одного кольору (синє або чорне). Поля: верхнє та нижнє – 2 см, лівє – 3 см, правє – 1,5 см.
2. Кожен розділ починають з нової сторінки. Новий підрозділ продовжують на тій сторінці, на якій завершено попередній.
3. Назва підрозділу чи розділу в тексті має відповідати його назві у змісті. Треба дотримуватись і специфіки шрифтового оформлення (розмір шрифту, курсив, підкреслення тощо).
4. Між назвою розділу (підрозділу) та основним текстом має бути відступ один рядок, тоді як між назвами розділу та підрозділу відступ необов'язковий.
5. Нумерація сторінок творчої роботи є наскрізною. Розпочинають з титульної сторінки, яку враховують, проте номери сторінки на ній не ставлять. Те ж саме стосується “Змісту”. Починаючи зі “Вступу”, ставлять номер сторінки (переважно це сторінка 3–4 залежно від обсягу “Змісту”). Якщо в тексті творчої роботи є картосхеми, зарисовки, які займають цілу сторінку, то їх включають у загальну нумерацію. Нумерують сторінки праворуч унизу або вгорі.
6. У “Змісті” творчої роботи навпроти кожної рубрикаційної одиниці ставлять номер сторінки, на якому вона розпочинається.
7. Кожен розділ завершують коротким висновком.
8. Загальний висновок має наскрізно відображати зміст роботи, відповідаючи назві теми самостійної роботи чи індивідуального завдання.
9. Посилання на джерела та використану літературу треба подавати у квадратних дужках у ході висвітлення питання з зазначенням їхнього номера у списку літератури та сторінки, наприклад [1, с. 10–11].
10. Список джерел і літератури треба оформляти відповідно до чинних стандартів і затверджених вимог.

Поточний контроль проводять під час семінарських занять. Він передбачає оцінювання підготовленого семінарського заняття, написаного реферату й оцінювання за письмове опитування.

Студенти, які недобрали 1 або 2 бали до вищої оцінки, мають право на додаткове опитування.

Зразок оформлення індивідуальної науково-дослідної роботи наведено нижче (с. 179).

Міністерство освіти і науки України  
Львівський національний університет імені Івана Франка  
Географічний факультет

Кафедра економічної  
і соціальної географії

Навколосвітні мандри львів'янки Іди Пфайффер  
(1797–1858)  
(індивідуальне навчально-дослідне завдання з дисципліни  
“Історія географії”)

Виконала:  
студентка ГРФ–15с  
Смоляк Ю. І.

Перевірила:  
доц. Влах М. Р.

Львів – 2018

## НАВКОЛОСВІТНІ МАНДРИ ЛЬВІВ'ЯНКИ ІДИ ПФАЙФФЕР (1797–1858)

*Розкрито захопливу історію життя Іди Лаури Пфайффер, яка для здійснення своєї мрії повністю змінила власне життя – з простої львівської жінки-домогосподарки стала сміливою, мужньою мандрівницею і двічі повністю обійшла світ. Охарактеризовано дивовижні мандри Іди Пфайффер до Бразилії, Чилі, Таїті, Філіппін, Сінгапуру, Цейлону та Індії. Особливу увагу зосереджено на подорожі до Мадагаскару. Зазначено, що навіть у найважчих ситуаціях Іда Пфайффер зберігала спокій, упевненість у собі, мужність, незламність характеру, що викликає повагу і захоплення.*

**Вступ.** Історія географії – це не тільки історія науки через аналіз поступу думки, ідей, теорій та концепцій, а й історія життя окремих особистостей, які вирушали за покликом душі у далекі світи. Що керувало ними? Жадоба пізнання, авантюризм, матеріальні зацікавлення? Питання складне і неоднозначно на нього відповісти неможливо і, напевно, ніхто вже й не відповість. До таких особистостей належить львів'янка Іда Лаура Пфайффер, авторка шести праць, у яких описані її навколосвітні мандри [4–7].

**Аналіз останніх публікацій.** Ім'я Іди Лаури Пфайффер стало відомо у сучасному віртуальному світі завдяки російському письменникові Борисові Акуніну [1], а також електронним ресурсам Вільної енциклопедії [2], які переважно акцентують увагу на особистісні особливості мандрівниці, менше – на географічне пізнання нею світу.

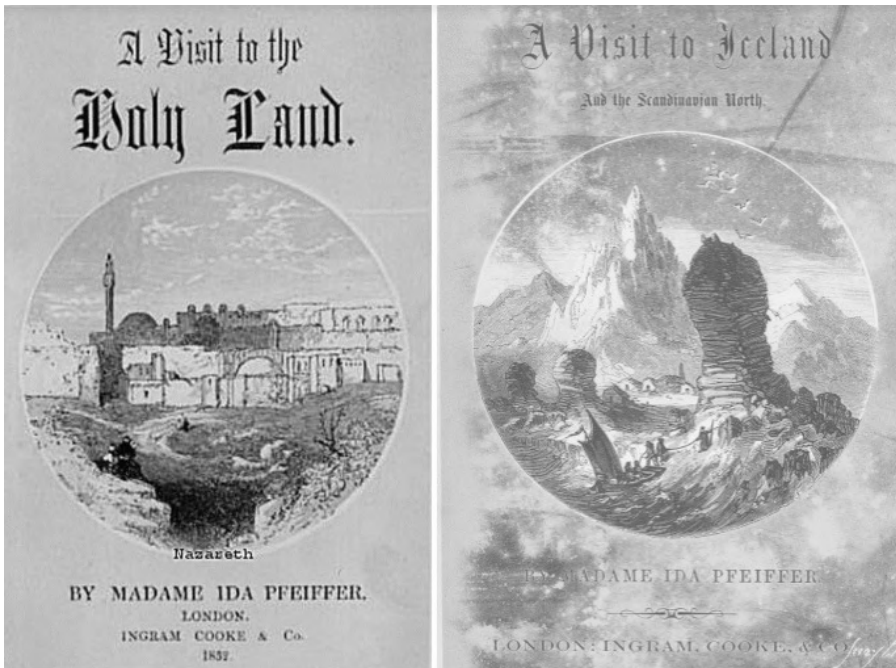
**Вклад основного матеріалу.** Іда Лаура Пфайффер – австрійська мандрівниця, одна з перших жінок-першовідкривачів, член географічних товариств у Берліні та Парижі, авторка книг, які було перекладено сімома мовами [1].

Народилася Іда 14 жовтня 1797 р. у Відні. Одружившись із львівським адвокатом, переселилася до Львова, де й прожила багато років звичайним, сірим і нецікавим життям, як і багато тодішніх жінок, знаючи тільки три головні речі: діти, кухня та церква... Однак одного разу Іда поїхала до родичів у Трієст, щоб підлікувати морським повітрям свою хвору дитину і вперше побачила в порту великі вітрильники. І тут в Іди з'явилася мрія: сісти на корабель і поплисти далеко у світ, подорожувати по далеких країнах, де живуть інші люди.

Мрія здавалася тоді нездійсненною. Але Іда впевнено вирішила, що обов'язково досягне цієї мети і здійснить свою мрію...

Усі свої життєві зобов'язання Іда гідно виконала.... Чоловік Іди Пфайффер постарів, а у 1838 році помер. Іда виростила та прилаштувала дітей, а тоді вже відчула свободу у повному сенсі цього слова.

У 1842 р. у віці 45 років Іда Пфайффер вирішила змінити своє життя. Безмежне прагнення до знань та бажання побачити нові місця спонукало І. Пфайффер покинути Відень, минути Гамбург і на борту данського корабля направитися до Ріо-де-Жанейро. Місто на неї не справило враження: на вулицях брудно, будинки та громадські споруди не приваблюють. Імператорський палац не вражає архітектурою, церкви розчарували мандрівницю як зовнішнім виглядом, так і зі середини. Негри і мулати не сподобались їй, однак вона відзначила красу та виразність обличчя деяких бразильських та португальських жінок [5, с. 15–19].



Обкладинки друкованих праць І. Пфайффер

І. Пфайффер визнала, що рослинність Бразилії значно багатша, ґрунти родючіші, а природа пишніша, ніж в будь-якій іншій частині світу. Але Бразилія страждає від безлічі комах, від навали яких мандрівнику дуже важко захищатися.

Побувала Іда й на плантаціях кави. Вона розповідала, що процес вирощування кави непрацемісткий, а врожай кави збирати простіше, ніж врожай кукурудзи [5, с. 35].

З Ріо-де-Жанейро І. Пфайффер англійським кораблем направилася до Чилі у Вальпараїсо. Мандрівники постійно пливли на південь, через місяць побачили берег і безплідні гори Патагонії, далі потрапили до зруйнованої хвилями і вітрами Вогняної Землі. Через протоку Ле-Мер вони допливли до крайньої точки американського континенту – мису Горн. Перебуваючи на цьому мисі, мандрівники зіткнулися зі страшною бурею, яка тривала кілька днів, при цьому відзначили, що не заслуговує великий океан своєї назви Тихого. Проте до Вальпараїсо вони дісталися успішно. Вальпараїсо на мадам Пфайффер враження не справило: великі вулиці, розташовані біля підніжжя пагорбів, пагорби складені з куп каміння, вкритих шаром землі й піску. Дві головні вулиці широкі, тут багато вершників (за словами Іди Пфайффер кожний чилієць народжується вершником). Будинки у Вальпараїсо європейського стилю, з плоскими дахами [5, с. 40].

Вальпараїсо мандрівники покинули 18 березня, а 26 квітня прибули до Таїті. І. Пфайффер захопилася ринадами пейзажу: багатство пишної рослинності, яка спускається до самого синього моря, прохолодні зелені долини та їхні схили, плоди хлібних та кокосових дерев. Вона також відзначила зовнішній вигляд жителів: прекрасні темні очі, густе чорне волосся, шкіра мідно-коричневого кольору.

І. Пфайффер 17 травня покинула Таїті і попливла в бік Філіппін. Першого липня мандрівники пройшли повз цю багату та сяючу групу островів і вступили в Китайське море. За кілька днів вони добралися до Гонконгу. Піднялась Іда по Перловій ріці, береги якої були зайняті величезними плантаціями рису. Ріка була переповнена численними кораблями та човнами. Замість будиночки на березі вразили справжніми китайськими моделями, ламаними гостроконечними дахами, плитами різної мозаїки.

З Китаю Іда плавала по Ост-Індії. На своєму шляху вона бачила в Сінгапурі британське поселення, де збираються торговці з

багатьох азійських країн. Сінгапур – це острів фруктів. пейзажі тут багаті та привабливі, рослинність плодovита. Приємно прогулюватися поміж плантацій гвоздики і мускатного горіха. Повітря дихає незвичайним бальзамічним ароматом. Відзначила мандрівниця плантації перцю, дерево якого сягає висотою 18 футів.

Із Сінгапуру мандрівниця направилася на Цейлон. Цей острів, стверджує І. Пфайффер вартий похвали кожного подорожуючого. “Це було найпрекрасніше визначне місце, яке я коли-небудь бачила – острови пурхають над морем, вершини гір осяяні сонцем, горби та рівнини, какао-поля, око відпочиває на листяній рослинності, схилах, встелених квітами” [5, с. 82].

Далі їй шлях лежав до Колкати. Колката – це місто палаців. Іда відзначила, що палац короля – це велична споруда, яка могла б стати прикрасою будь-якого міста світу. Також відзначила вона такі будівлі, як ратуша, лікарня, музей, Монетний двір та Кафедральний собор. Особливістю Колкати є майдан на набережній, який розташований уздовж берега Хуглі і обмежений з іншої сторони рядом палаців.

У своєму турне по Індії мандрівниця відвідала Аллагабад, який розташований на стику Дхамни і Гангу, зустрічає багатьох паломників, захоплюється прекрасним неповторним Тадж-Махалом, відвідує печери-храми Аюнти і Елори, а також великий комерційний центр Мумбай.

У пошуках ще чогось дивовижного та нового І. Пфайффер потрапляє до Багдада, міста, яке славиться чудесними легендами та мандрівними казками. Це щільно заселене, багате місто, будинки огорнуті квітучими садами та пальмами. З Багдада вона здійснила екскурсію на руїни Вавилону, які складаються з масивних фрагментів стін та колон, розкиданих по обидва боки від ріки Євфрат.

Далі наша мандрівниця потрапила в Грузію в Редукалі, звідти в Керч, а потім до Севастополя, Далі вона слідувала морем до Одеси, Константинополя. Потім Іда вирушила через лабіринт прекрасних островів Греції. Захоплювалася неймовірною красою Парфенону, або храму Паллади, храму Тезея, Вежі вітрів, ліхтаря Демосфена [5, с. 97].

Згодом повернулася на Батьківщину.

І. Пфайффер 25 квітня 1857 р. розпочала подорож до Мадагаскару і через шість днів досягла гавані Таматаве. Мадам Пфайффер розповідає, що на Мадагаскарі величезна територія зайнята лісами, рівнинами і долинами, що простягаються далеко-далеко, чудовими річками

та озерами, величезними гірськими хребтами, висота яких становить 10–12 тис. футів. Клімат тропічний, рослинність багата, розкішна та різноманітна, адже там багато тепла і вологи. Головною продукцією Мадагаскару Іда називає духмяні бальзами, цукор, тютюн, кукурудзу, шовк, прянощі. Ліси дають багато цінних видів деревини, і майже кожний плід спекотного тропічного поясу є цікавим та корисним для подорожуючого [5, с. 155].

На Мадагаскарі є незвичайні види тварин, наприклад, макіс (напівмавпа) та чорна папуга. Населення складається з чотирьох окремих рас: кафрів, що живуть на півдні, негрів, які проживають на заході, арабів на сході та малайців, які є найбільш численними та цивілізованими.

Таматаве, яке відвідала мадам Пфайффер, схоже на бідне, але велике село з кількістю населення приблизно 4–5 тис. осіб (сьогодні це головний морський порт країни з людністю понад 60 тис. осіб.). Проте останнім часом воно набуло комерційного розвитку. Є тут кілька пристойних будинків, але туземці живуть в основному в хижах,

які розташовані на величезній площі. Ці хижі збудовані з дерева чи бамбука, вкриті травою чи пальмовим листям, мають тільки одну кімнату, де велике місце займає камін. Вікна встановлені за бажанням, але світло і повітря потрапляє лише через двері. Ринок збудований в центрі села, брудний і убогий. На продаж виставляється яловичина, цукрова тростина, рис та різні види фруктів.

Жителі Таматаве, точніше кажучи, їх зовнішній вигляд, Іді зовсім не сподобався. Вони мають широкі роти, з товстими губами, носи широкі і плоскі, їх підборіддя виступає, а скули дуже неприємно помітні. Колір обличчя в них брудно коричневий, волосся жахливе:



Іда Пфайффер  
у мандрівному спорядженні



чорне, дуже довге, пухнасте та грубе. Чоловіки і жінки носять однаковий одяг, за виключенням того, що жіночий одяг містить більше драпіровок, і жінки одягають на себе ще цупкий короткий піджак.

Побувала І. Пфайффер і на величній церемонії на королівському святі, яке відзначалося на малагасійський новий рік. Туди запрошуються начальники, високі офіцери і дворяни. У великому залі запрошують усіх скуштувати страву з рису, при цьому кожному гостю дають частинку страви з великою урочистістю. З нагоди цього свята по всій країні танцюють, співають та забавляються до пізнього часу. Мадам Пфайффер мала можливість спостерігати за цими танцями, проте для неї вони були нецікавими [5, с. 180–182].

...Ось так упродовж п'ятнадцяти років вивчала Іда Пфайффер розмаїття Божого світу, промандрувала близько 20 000 кілометрів суходолом та 150 000 миль морем, відвідала регіони, де раніше ніколи не ступала нога жодного європейця, де навіть хороброму чоловікові важко було прокласти собі шлях через важкі випробування та перешкоди, і зрештою підірвала своє здоров'я.

Померла Іда Пфайффер 27 жовтня 1858 р. від наслідків тропічної лихоманки у рідному Відні [2].

Іда Пфайффер здійснила дивовижні подорожі, незвичайні для жінки, і двічі повністю обійшла світ. У найважчих випадках, найнебезпечніших ситуаціях, вона зберігала спокій, упевненість в собі, мужність, незламність характеру, що викликає повагу і захоплення.

**Висновки.** Дослідження життя Іди Лаури Пфайффер сповнює нас гордості за славетну львів'янку, що здійснила мандрівницький подвиг і донесла до сьогодення яскраві географічні образи далеких світів – Ісландії, Північної Норвегії, Бразилії, Чилі, Мадагаскару....

### *Література*

1. Блог Бориса Акунина “Любовь к истории” Путешествия Старухи Шапокляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [borisakunin.livejournal.com/84116.html](http://borisakunin.livejournal.com/84116.html).
2. Іда Пфайффер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Ида\\_Пфайффер](http://uk.wikipedia.org/wiki/Ида_Пфайффер).
3. Мандрівниця Іда Пфайффер: Із провінційного Львова – на край світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ipress.ua/ljlive/mandrivnytsya\\_ida\\_pfeyffer](http://ipress.ua/ljlive/mandrivnytsya_ida_pfeyffer)

4. A woman's journey round the world, from Vienna to Brazil, Chili, Tahiti, China, Hindostan, Persia and Asia Mino [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/11039/11039-h/11039-h.htm>
5. The story of Ida Pfeiffer and her travels to many land. – London ; New York : T. Nelson and Sons, 1879.
6. Visit to Iceland and the Scandinavian north [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/1894/1894-h/1894-h.htm>
7. Visit to the holy land, Eгypt, and Italy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/12561/12561-h/12561-h.htm>

### *3. ИНФОРМАЦИОННО-ДОПОМИЖНИЙ ПОЗДІА*



### 3.1. Хронологія головних географічних відкриттів і подорожей

Таблиця 3.1

<i>Рік</i>	<i>Відкриття, подорожі, мандрівники</i>
1	2
<b>Європа і Азія</b>	
334–323 до Р. Х.	Походи Александра Македонського в Азію (до річок Сирдар'ї, Інду)
Бл. 105 до Р. Х.	Відкриття Великого Шовкового шляху, що з'єднав Китай, Середню Азію, Європу
1107–1114	Прочанська подорож Данила Мниха до Святої Землі
1245–1247	Поїздка Дж. П. Карпіні до столиці монголів Каракорума (північ сучасної Монголії)
1253–1255	Поїздка Г. Рубрука до столиці монголів Каракорума
1271–1295	Подорож М. Поло в Китай
1466–1472	Відвідання А. Нікітіним Індії
1497–1498	Відкриття морського шляху до Індії В. да Гамою
1581–1584	Похід Т. Єрмака в Сибір
1618–1619	Посольство І. Петліна через Монголію в Китай
1635	Відкриття І. Ребровим (за деякими даними І. Перфільєв) р. Яна
Бл. 1636	Відкриття І. Ребровим р. Индігїрка
1636	Відкриття Є. Бузою р. Оленьок
1639	І. Москвітін досяг Тихого океану (Охотського моря)
1643	К. Іванов досяг оз. Байкал
1643–1644	Відкриття М. Стадуніним р. Колима і побудова ясачної зимівлі (нині с. Нижньоколимськ, Республіка Саха)
1643–1646	Похід В. Пояркова на Амур і плавання по Охотському морю
1648	Відкриття С. Дежневим і Ф. Поповим протоки між Азією і Америкою, пізніше названої протокою Беринга
1649–1653	Похід Є. Хабарова в басейн р. Амур
1653–1656	Посольство Ф. Байкова в Китай
1675–1677	Поїздка М. Спафарія на чолі російського посольства до Китаю
1692–1694	Перше відвідання Л. Старіциним, на прізвище Морозко, Камчатки
1697–1699	Перше дослідження й опис В. Атласовим Камчатки
1711–1713	Подорож І. Козиревського і Д. Анциферова на Курильські о-ви та опис їхньої частини І. Козиревським
1712	Відкриття М. Вагіним і Я. Пермяковим о. Ближнього (з групи Ляховських о-вів)
1719–1720	Дослідження і картографування К. Верденом і Ф. Соїмоновим Каспійського моря

Продовження табл. 3.1

1	2
1720–1721	Дослідження і картографування Курильських о-вів експедицією під керівництвом І. Євреїнова і Ф. Лужина
1725–1729	Перша та Друга Камчатські експедиції під керівництвом В. Беринга і О. Чирикова
1733–1741	“Академічні експедиції” у Європейській і частково в Азійській частинах Росії
1733–1743	Велика Північна експедиція
1735–1736	Картографічне знімання північного узбережжя Азії (на захід від р. Лена до р. Хатанга) В. Прончищевим і Х. Лаптевим (учасниками Великої Північної експедиції)
1737	Картографічне знімання північного узбережжя Азії від гирла р. Кара до р. Об С. Малигіним і О. Скуратовим (учасниками Великої Північної експедиції)
1737	Картографічне знімання північного узбережжя Азії від р. Об до р. Єнісей Д. Овциним (учасником Великої Північної експедиції)
1737–1741	Дослідження учасником Великої Північної експедиції С. Крашенинниковим п-ова Камчатка
1738–1740	Картографічне знімання західного узбережжя п-ова Таймир Ф. Мініним і Д. Стерлеговим (учасниками Великої Північної експедиції)
1739–1742	Картографічне знімання Х. Лаптевим (учасником Великої Північної експедиції) північного узбережжя Азії від р. Лена до мису Большого Баранова
1742	Досягнення і картографування С. Челюскіним північного краю материка Євразії, згодом названого мисом Челюскіна
1770–1773	Поїздка І. Ляхова на острови, пізніше названі його іменем
1800–1805	Відвідання та опис Я. Санниковим островів Столбового (1800) та Фадєєвського (1805) у групі Новосибірських островів
1820–1824	Дослідження Ф. Врангелем, Ф. Матюшкіним і П. Анжу північно-східних берегів Азії
1849–1855	Виявлення Г. Невельським острівного характеру Сахаліну і дослідження ним Далекого Сходу
1856–1857	Подорож П. Семенова в Тянь-Шань
1858–1859	Подорож Ч. Валіханова в Кашгарію
1864–1866	Дослідження П. Кропоткіна у Східному Сибіру та на Далекому Сході
1864–1867	Подорож М. Северцова в Тянь-Шань
1867–1869	Дослідження М. Пржевальського в Уссурійському краї
1870–1871	Подорожі О. Федченка в Середню Азію
1870–1873	Перша подорож М. Пржевальського по Центральній Азії
1874	Дослідження М. Миклухо-Маклаєм п-ова Малакка
1874–1880	Дослідження І. Мушкетовим Тянь-Шаню
1876–1877	Друга подорож М. Пржевальського – дослідження р. Тарим, оз. Лобнор і хребта Алтайта

Продовження табл. 3.1

1	2
1876–1878	Перша подорож Г. Потаніна по Монголії
1876, 1878 1889–1890	Дослідження М. Певцовим Джунгарії, Східного Туркестану, Куньлуню (Куень-Луню), півночі Тибету
1878	Фергано-Памірська подорож М. Северцова
1879–1880	Третя подорож М. Пржевальського по Центральній Азії та відкриття ним витоків р. Хуанхе
1883–1885	Четверта подорож М. Пржевальського по Центральній Азії
1883–1886	Подорожі Г. Потаніна в Китай і на окраїни Тибету
1884–1887	Подорож Г. Грум-Гржимайла в Середню Азію (Алай, Фергану, Памір)
1889–1890	Дослідження Г. Грум-Гржимайлом Центральної Азії
1892–1894	Дослідження В. Обручовим Монголії, Наньшаню
1893–1895	Дослідження В. Роборовським Наньшаню
1899–1901	Дослідження П. Козловим пустелі Гобі, верхньої течії річок Хуанхе і Янцзи
1908	Відкриття П. Козловим мертвого міста Хара-Хото в Монголії
1933	Таджицько-Памірська експедиція Академії наук СРСР, під час якої здійснено перше сходження на пік Комунізму (з 1999 р. – пік Ісмаїла Сомоні, 7 495 м)
1943	Відкриття топографами в Центральному Тянь-Шані піка Перемоги (7 439 м)
1945	Відкриття Л. Берманом великого льодовикового району у верхів'ях Індигірки (хребет Сунтар-Хаята)
<b>Африка</b>	
1200 до Р. Х.	Фінікійці досягли Атлантичного океану через Гібралтарську протоку
Бл. 105 до Р. Х. VI ст. до Р. Х.	Ймовірна подорож фінікійців навколо Африки за завданням єгипетського фараона Нехо
Бл. 525 до Р. Х.	Подорож карфагенця Ганнона вздовж західного узбережжя Африки
1456	Відкриття А. Кадамосто о-вів Зеленого Мису
1482	Відкриття Д. Каном гирла р. Конго
1487–1488	Б. Діаш здійснив плавання навколо південно-західного узбережжя Африки та досяг мису Доброї Надії
1500	Відкриття Д. Діашем о. Мадагаскар
1613	Відкриття П. Паесом витоків Голубого Нілу
1770	Відкриття Дж. Брюсом оз. Тана
1796	Відкриття М. Парком середньої течії р. Нігер
1823	Відкриття В. Авдні, Х. Клаппертоном і Д. Дененом оз. Чад
1823	Дослідження Х. Клаппертоном р. Сокото (Нігерія)
1825	Дослідження О. Ленгом м. Томбукту, оазису Гадамес
1847–1848	Дослідження Є. Ковалевським Абіссинії
1849	Відкриття Д. Лівінгстоном оз. Нгамі (у пустелі Калахарі)

Продовження табл. 3.1

1	2
1851	Відкриття Г. Бартом і А. Офервегом р. Бенуе
1854	Дослідження Д. Лівінгстоном верхньої течії р. Замбезі
1858	Дослідження Р. Бертоном оз. Танганьїка та відкриття Дж. Спіком оз. Ньяса
1858	Відкриття Дж. Спіком оз. Вікторія
1859	Відкриття Д. Лівінгстоном озер Ньяса та Ширва
1864	Відкриття С. Бейкером оз. Альберт
1876	Відкриття Г. Стенлі р. Дуалаби (притока Конго) та витоків р. Конго
1877–1879	Відкриття А. Серпа-Пінту витоків Замбезі
1879–1886	Дослідження В. Юнкером Центральної Африки та вододілу Нілу й Конго
<b>Америка</b>	
983	Відкриття Ейріком Рудим Гренландії
1001	Відкриття Лейфом Ейріксоном ("Щасливий") берега Північної Америки до 40° пн. ш.
1492–1493	Перший перетин Х. Колумбом Атлантичного океану та відкриття Вест-Індії: Багамських о-вів, Куби та Гаїті (Еспаньйоли), островів Домініка, Гваделупа, Антигуа, Пуерто-Ріко, Ямайки
1497	Відкриття Дж. Каботом о. Ньюфаундленд і північно-східного узбережжя Північної Америки
1498	Відкриття Х. Колумбом материка Південної Америки біля гирла р. Оріноко. Дж. Кабот відкрив узбережжя від Лабрадору до Флориди
1500	Відкриття П. Кабралом берегів Південної Америки в районі сучасної Бразилії, відкрито В. Пінсоном
1513	Відкриття Х. Понсе де Леоном Флориди
1513	В. Н. де Бальбоа перетнув Панамський перешийок і досяг Тихого океану
1515–1516	Відкриття Х. Солісом гирла р. Ла-Плати
1517	Відкриття Ф. Кордовою узбережжя Центральної Америки в районі сучасної Мексики
1518	Відкриття Х. Грихальвою Мексики
1519	Відкриття А. Пінедою р. Міссісіпі
1519–1521	Завоювання Е. Кортесом Мексики
1520	Відкриття Ф. Магелланом протоки між материком Південна Америка і архіпелагом Вогняна Земля, пізніше названої Магеллановою протокою
1531–1533	Завоювання Ф. Пісарро території Перу
1533	Відкриття Е. Кортесом п-ова Каліфорнія
1534	Відкриття Ж. Картье р. Святого Лаврентія
1535–1557	Завоювання Д. Альмагро території Чилі

Продовження табл. 3.1

1	2
1540	Відкриття Е. Сото гірської країни Аппалачів
1540–1542	Відкриття Ф. Коронадо плато Колорадо
1541–1542	Перше плавання Ф. Орельяни по Амазонці
1592	Відкриття Дж. Девісом Фолклендських (Мальвінських) о-вів
1610	Дослідження Г. Гудзоном затоки, названої його іменем
1616	Відкриття Я. Лемером і Б. Схаутеном мису Горн
1732	Картографування І. Федоровим і М. Гвоздевим частини азійського й американського узбереж Берингової протоки
1738–1742	Відкриття П. Г. Варен де ла Верандрі і його синами центральної частини Скелястих гір
1741	Відкриття О. Чириковим берегів Північно-Західної Америки до 55°36' пн. ш.
1741	Відкриття В. Берингом берегів Північно-Західної Америки до 58°14' пн. ш.
1741	Відкриття В. Берингом і О. Чириковим деяких островів поблизу п-ова Аляска та з групи Алеутських
1778	Досягнення Дж. Куком мису Принца Вельського (Аляска)
1783–1787	Плавання Г. Шеліхова (Шелехова) і опис ним Алеутських та о-вів, прилеглих до Північно-Західної Америки
1787	Відкриття Г. Прибиловим островів, названих згодом його іменем
1789	Дослідження О. Маккензі річки, названої його іменем
1790–1792	Наукове вивчення і картографування Г. Саричевим Алеутських о-вів
1799–1804	Експедиція А. Гумбольдта в Південну Америку
1804–1806	Досягнення М. Льюїсом і В. Кларком Колумбійського плато і Тихоокеанського узбережжя
1821–1829	Експедиція Г. Лангсдорфа у Бразилію
1843	Дослідження Л. Загоскіним нижньої течії р. Юкон
1883	Дослідження Ф. Шваткою річок Льюїс і Юкон
<b>Австралія та Океанія</b>	
1521	Відкриття Ф. Магелланом Маріанських о-вів
1529	Відкриття А. Сааведрою Маршаллових і Каролінських островів
1568	Відкриття А. Менданьї де Нейро Соломонових о-вів
1595	Відкриття А. Менданьї де Нейро Маркізьких о-вів
1606	Відкриття П. Кіросом Низовинних о-вів (архіпелаг Паумоту, або Туамоту), Нових Гебрідів, Таїті
1606	Відкриття Л. Торресом протоки, названої його іменем
1642–1643	Відкриття А. Тасманом острова, названого його іменем, а також о. Нова Зеландія, архіпелагу Тонга, о-вів Фіджі. Дослідження північного узбережжя Австралії
1722	Відкриття Я. Рогевеном деяких островів із групи Самоа



Продовження табл. 3.1

1	2
1767	Відкриття С. Воллісом островів Таїті
1768	Відкриття Л. Бугенвілем островів Самоа
1769–1770	Відкриття Дж. Куком Нової Зеландії як подвійного острова і східного берега Австралії
1774	Відкриття Дж. Куком о-ва Нова Каледонія
1798	Відкриття Дж. Бассом протоки, названої його іменем
1813	Перехід Г. Блекленда через Східноавстралійські гори та проникнення углиб материка Австралії
1828–1830	Дослідження Ч. Стерном річок Дарлінг і Муррей
1839	Відкриття Е. Ейром оз. Торренс
1860–1862	Дослідження Дж. Стюартом, Р. Берком центральної частини материка Австралії (перший меридіональний перетин)
1871–1872	Дослідження М. Миклухо-Маклаєм північно-східного берега Нової Гвінеї (берег Маклая)
1874	Дослідження М. Миклухо-Маклаєм західного узбережжя Нової Гвінеї
<b>Арктика</b>	
1553	Плавання англійця Р. Ченслера Північним Льодовитим океаном з Англії до гирла Північної Двіни
1576–1578	Відкриття М. Фробішером східної частини Північно-Західного проходу
1587	Відкриття Дж. Девісом протоки, названої його іменем
1594–1597	Плавання В. Баренца у Північному Льодовитому океані (до п-ова Ямал)
1616	Відкриття В. Баффіном і Р. Байлотом Баффінової затоки
1760–1763	Поїздка С. Лошкіна навколо о-вів Нової Землі та остаточне з'ясування їхнього острівного характеру
1768–1769	Дослідження Ф. Розмисловим Нової Землі та опис Маточкіного Шару
1830–1831	Відкриття Дж. Россом Північного магнітного полюса на західному березі п-ова Бутії
1850–1853	Відкриття Р. Мак-Клюром Північно-Західного проходу (на лижах)
1873	Відкриття Ю. Пайером і К. Вайпрехтом Землі Франца-Йосифа
1878–1879	Плавання А. Норденшельда Північно-Східним проходом із заходу на схід (з зимівлею)
1895	Досягнення Ф. Нансеном точки 86°14' пн. ш., 95° сх. д.
1897	Перша спроба трансарктичного перельоту Шпіцберген–Америка на повітряній кулі, зроблена С. Андре
1898–1899	Перше у світі застосування С. Макаровим (за його проектом) криголама в полярних дослідженнях
1903–1906	Відкриття Р. Амундсеном Північно-Західного проходу на судні "Йоа"

Продовження табл. 3.1

1	2
1909	Досягнення Р. Пірі Північного полюса
1912–1914	Експедиція Г. Седова до Північного полюса
1913–1915	Плавання гідрографічної експедиції Б. Вількицького Північним морським шляхом зі сходу на захід (Владивосток–Архангельськ). Відкриття островів: Північна Земля (колишня Земля Миколи II), Вількицького, Малий Таймир (колишній о. Олексія), Старокадомського, Жохова (Новопашенного)
1926	Політ на аероплані Р. Берда зі Шпіцбергена до Північного полюса і назад
1926	Переліт на дирижаблі Р. Амундсена, Л. Елсуорта і У. Нобіле зі Шпіцбергена через Північний полюс до мису Барроу на Алясці
1931–1932	Обстеження і знімання Г. Ушаковим архіпелагу Північна Земля
1937	Радянський льотчик П. Головін першим досяг Північного полюса. Довів можливість посадки на кригу важких літаків у цьому районі
1937	Перший трансарктичний переліт Москва–США В. Чкалова, Г. Байдукова і О. Белякова
1937	Трансарктичний переліт Москва–США (Каліфорнія) М. Громова
1937 (травень)–1938 (лютий)	Робота дрейфуючої полярної станції “Північний полюс–1” (“ПП-1”)
1937–1940	Дрейф на криголамному пароплаві “Седов” (капітан К. Бадигін)
1941	Політ І. Черевичного в район “полюса недоступності” до 81° пн. ш.; зробив три посадки на кригу для дослідження
1944	Перше плавання через Північно-Західний прохід за одну навігацію Г. Ларсена
1948	Відкриття високоширотною експедицією “Север” (загін під керівництвом Я. Гаккеля) підводного хребта Ломоносова (Північний Льодовитий океан)
1950–1966	Дослідження на дрейфуючих станціях “Північний полюс–2” – “Північний полюс–14”
<b>Антарктика</b>	
1771(1772)	Відкриття І. Кергеленом острова, названого його іменем
1775	Відкриття Дж. Куком о. Південна Георгія
1819	Відкриття В. Смітом Південних Шетландських о-вів
28 січня 1820	Відкриття Ф. Беллінгаузеном і М. Лазаревим Антарктиди
1821	Відкриття Ф. Беллінгаузеном і М. Лазаревим о. Петра I
1821	Відкриття Ф. Беллінгаузеном і М. Лазаревим о. Земля Олександра I
1823	Відкриття Дж. Ведделом моря, названого його іменем
1831	Відкриття Дж. Біско Землі Ендербі

Продовження табл. 3.1

1	2
1832	Відкриття Дж. Біско Землі Грейяма
1840	Відкриття Ж. Дюмон-Дюрвілем Землі Аделі
1841	Відкриття Дж. Россом моря, названого його іменем
1902	Відкриття Р. Скоттом Землі Едуарда VII
1902	Досягнення Р. Скоттом і Е. Шеклтоном 82° 17' пд. ш.
1909	Відкриття Д. Моусоном і Т. Дейвідом Південного магнітного полюса
1909–1910	Відкриття Ж. Шарко Землі Лубе (частина західного берега Землі Грейяма) і о. Шарко
1911	Відкриття Р. Амундсеном Південного полюса
1912	Досягнення Р. Скоттом Південного полюса (на п'ять тижнів пізніше від Р. Амундсена)
1928	Перша спроба Г. Вілкінса досягти Південного полюса на літаку
1929	Політ Р. Берда на Південний полюс
1946	Початок плавань китобійної флотилії "Слава" в Антарктику
1956	Перша радянська антарктична експедиція (начальник М. Сомов) відкрила багато островів, півостровів, льодовикових куполів
1957	Уперше друга радянська антарктична експедиція (начальник О. Трешников) досягла Південного геомагнітного полюса, відкрито низку островів і півостровів
1957–1958	Перший сухопутний трансантарктичний перехід через Південний полюс (В. Фукс, Е. Гілларі)
1958	Третя радянська антарктична експедиція досягла полюса відносної недоступності, відкрито мис Лунник
1958	Перший трансконтинентальний політ через Південний полюс на літаку "ІЛ-12" (В. Перов)
1959	Відкриття (четвертою радянською антарктичною експедицією) підлідної рівнини Шмідта і Російських гір
1962–1964	Виділені (п'ятою і шостою радянськими антарктичними експедиціями) морів: Космонавтів, Співдружності, Лазарева, Моусона, Рісер-Ларсена
1963	Трансконтинентальний переліт Москва–Антарктида (Мак-Мьордо) на літаку "ІЛ-18" (А. Подяков, М. Ступицин)
1964	Відкриті (дев'ятою радянською антарктичною експедицією, начальник М. Сомов) підлідна рівнина Восточна та підлідна гора Вернадського
<b>Навколосвітні подорожі</b>	
1519–1522	Перша навколосвітня подорож експедиції Ф. Магеллана
1766–1768	Перше французьке навколосвітнє плавання Л. Бугенвіля
1803–1806	Перше російське навколосвітнє плавання І. Крузенштерна і Ю. Лисянського
1813–1816	Навколосвітнє плавання М. Лазарева

Закінчення табл. 3.1

1	2
1815–1818	Навколосвітні плавання О. Коцебу
1823–1826	
1819–1822	Навколосвітнє плавання М. Васильєва і Г. Шишмарьова
1826–1829	Навколосвітні плавання Ж. Дюмон-Дюрвіля
1837–1840	
1826–1829	Навколосвітнє плавання Ф. Літке на судні "Сенявін"
1886–1889	Навколосвітнє плавання С. Макарова на корветі "Витязь"
23 січня 1960	Швейцарський учений Ж. Пікар та американець Д. Волш на батискафі "Трієст" опустився на дно Маріанської западини, досягнувши рекордної глибини 10 915 м.
1997	Космічний політ українця Л. Каденюка на космічному кораблі "Columbia"

### 3.2. Картосхеми маршрутів найважливіших плавань і експедицій<sup>1</sup>

1. Межиріцька картосхема (17 тис. років) [8, с. 14].
2. Карта, складена за Клавдієм Птолемеєм (II ст.) і видана А. Ортелієм 1590 р., із зображенням земель Північного Причорномор'я.
3. Картосхема світоустрою Гекатея Мілетського [21, с. 33].
4. Одна з перших карт античного світу, складена Геродотом, на якій показані Європа, Азія і Африка (за І. Магидовичем) [21, с. 35].
5. Карта античного світу, складена Ератосфеном (із праць А. Дітмара) [21, с. 46].
6. Узагальнена картосхема Світу, створена античним мислителем Помпонієм Мелою (I ст.) [21, с. 56].
7. Картосхема мандрів китайського посла Чжан Цяня у країни Центральної Азії (138–126 рр. до Р. Х.) [21, с. 80].
8. Картосхема Великого Шовкового шляху у ранньому Середньовіччі [21, с. 82].
9. Головні походи вікінгів у ранньому Середньовіччі [21, с. 87].

<sup>1</sup> Посилання на рекомендовані джерела основної літератури.

10. Карто схема головних торговельних шляхів Східної Європи (IX–XIII ст.) [21, с. 100].
11. Туринська карта світу (1080) [21, с. 108].
12. Герефордська карта світу (1260) [21, с. 109].
13. Карто схема подорожей сім'ї Марко Поло (1253–1298) [21, с. 116].
14. Карто схема маршрутів арабського мандрівника, географа, філософа і мислителя Ібн-Баттути (1325–1353) [21, с. 99].
15. Морські експедиції, організовані Енріке Мореплавцем у період з 1415 по 1460 рр. [21, с. 126].
16. Важливі розвідувальні плавання з Європи в Індію португальських мореплавців наприкінці XV ст. [21, с. 131].
17. Карта плавань В. да Гама в Індію через Атлантичний та Індійський океани і досягнення Південної Америки [21, с. 133].
18. Карто схема чотирьох трансатлантичних плавань Х. Колумба з 1492 по 1504 рр. [21, с. 135].
19. Відтворений за документами морський шлях Америкго Веспуччі в Атлантичному океані [21, с. 145].
20. Карто схема маршрутів Ф. В. де Коронадо та інших іспанських дослідників Північної Америки між 28°–40° пн. ш. у першій половині XVI ст. [21, с. 149].
21. Морський шлях французьких експедицій під керівництвом Ж. Картье до Північної Америки [21, с. 152].
22. Головні географічні відкриття Х. Понсе де Леона та інших іспанських мореплавців у 20-х роках XVI ст. у Карибському басейні та на півострові Флорида [21, с. 155].
23. Карто схема першої навколосвітньої подорожі іспанських мореплавців Ф. Магеллана та Х.-С. Елькано (1519–1522) [21, с. 157].

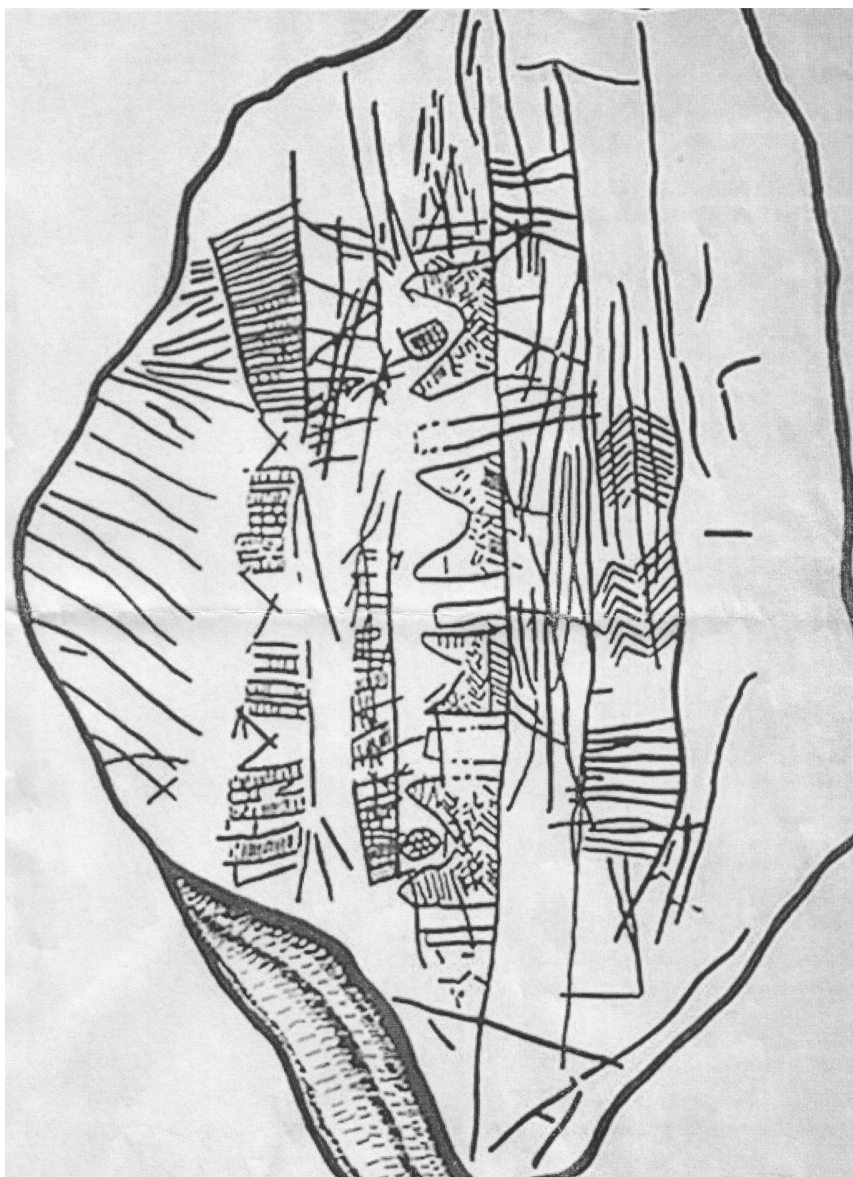


Рис. 3.1. Межиріцька картосхема (17 тис. років)

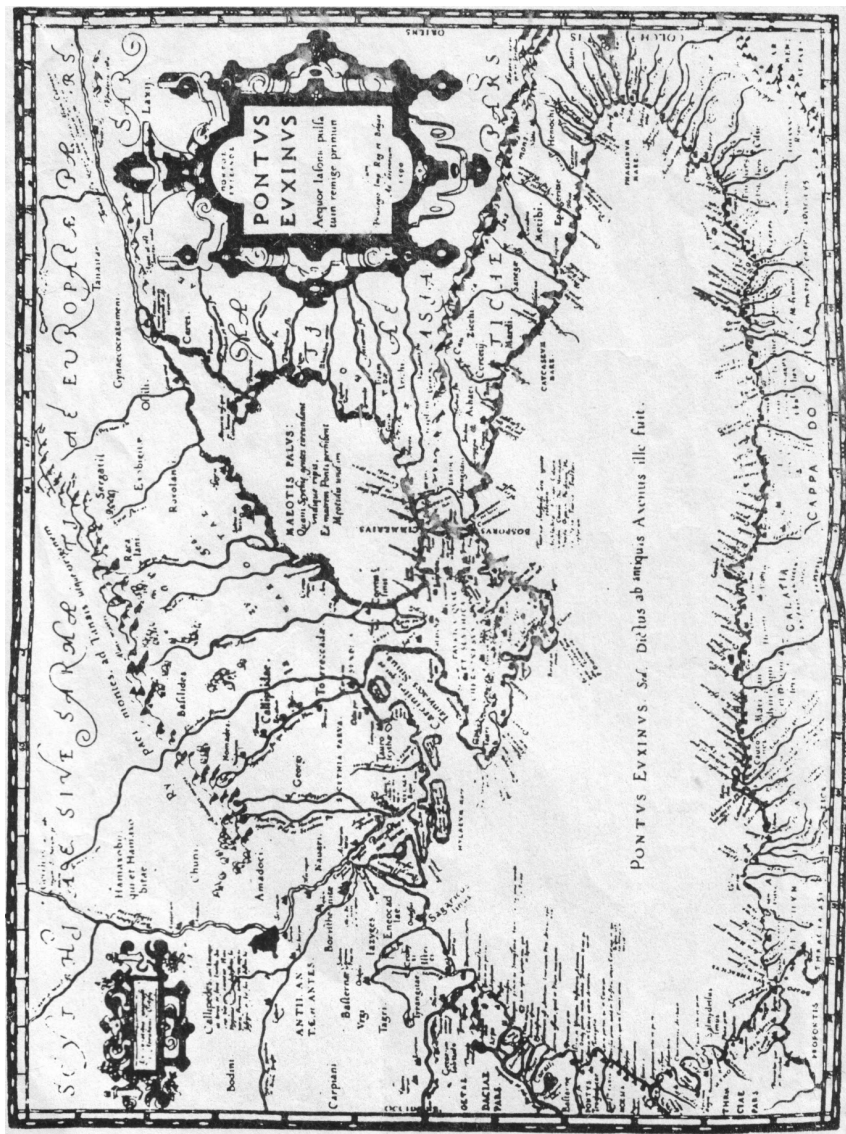


Рис. 3.2. Карта, складена за Клавдієм Птолемеєм (II ст.) і видана А. Ортелієм 1590 р., із зображенням земель Північного Причорномор'я



Рис. 3.3. Картохема світоустрою Гекатея Мілетського



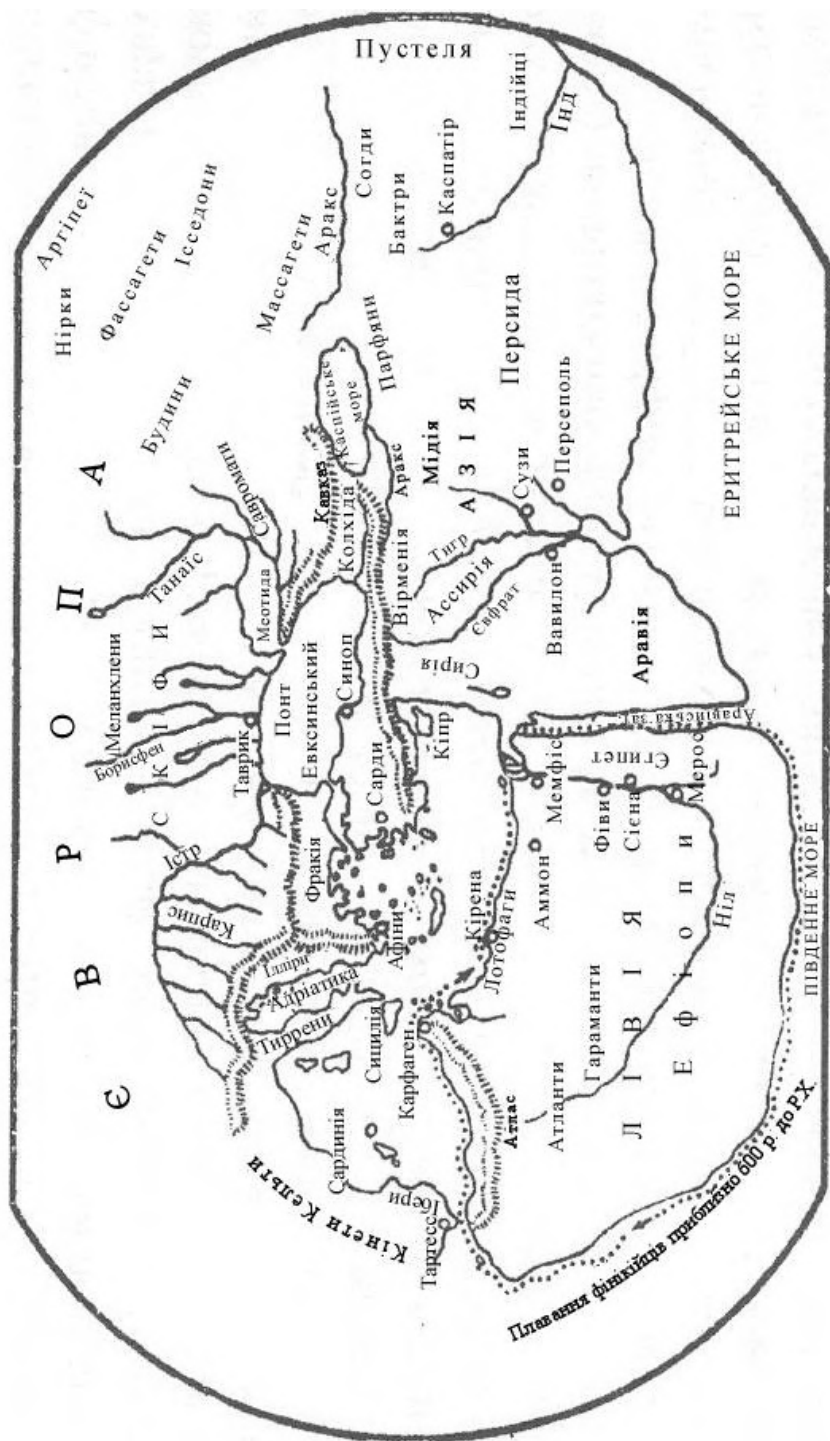


Рис. 3.4. Одна з перших карт античного світу, складена Геродотом, на якій показані Європа, Азія і Африка (за І. Матидовичем)

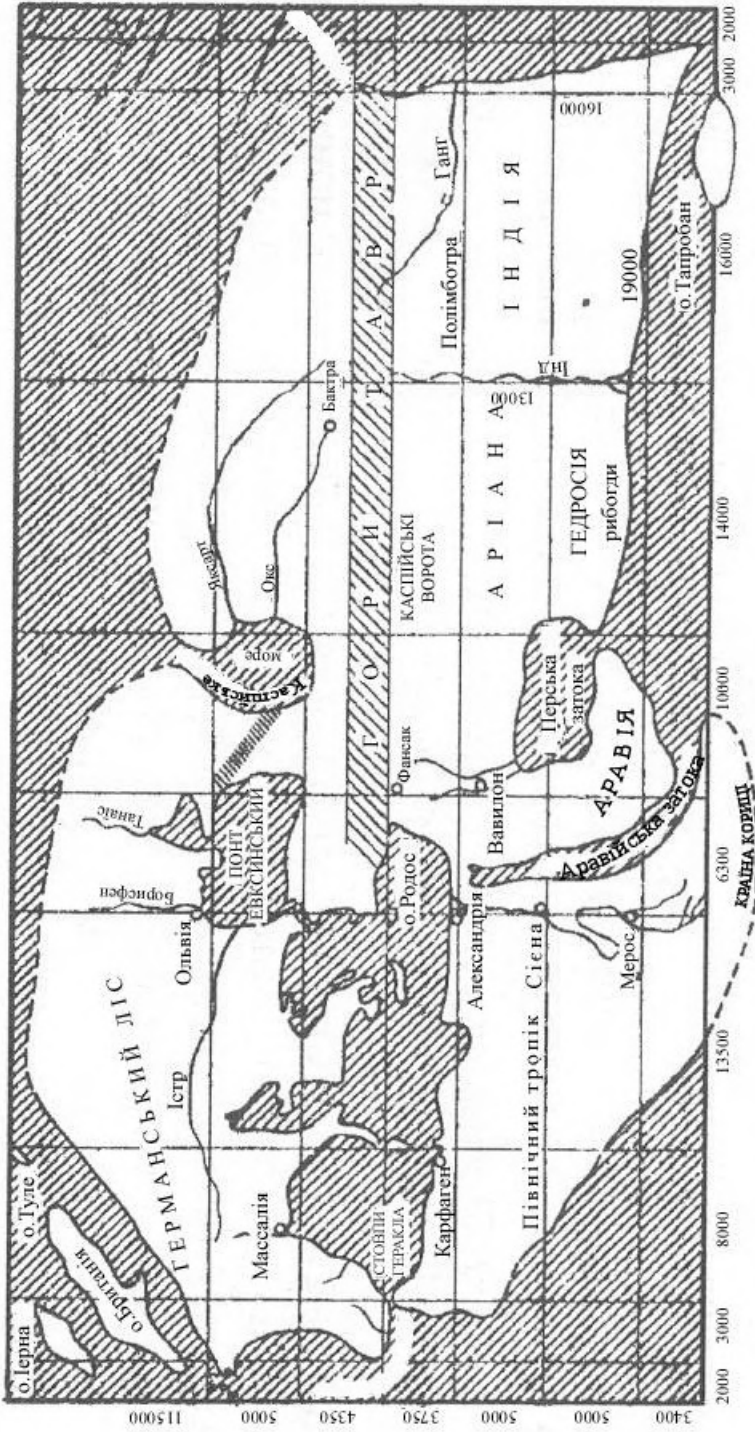


Рис. 3.5. Карта англійного світу, складена Ератосфеном (із праць А. Дігмара)

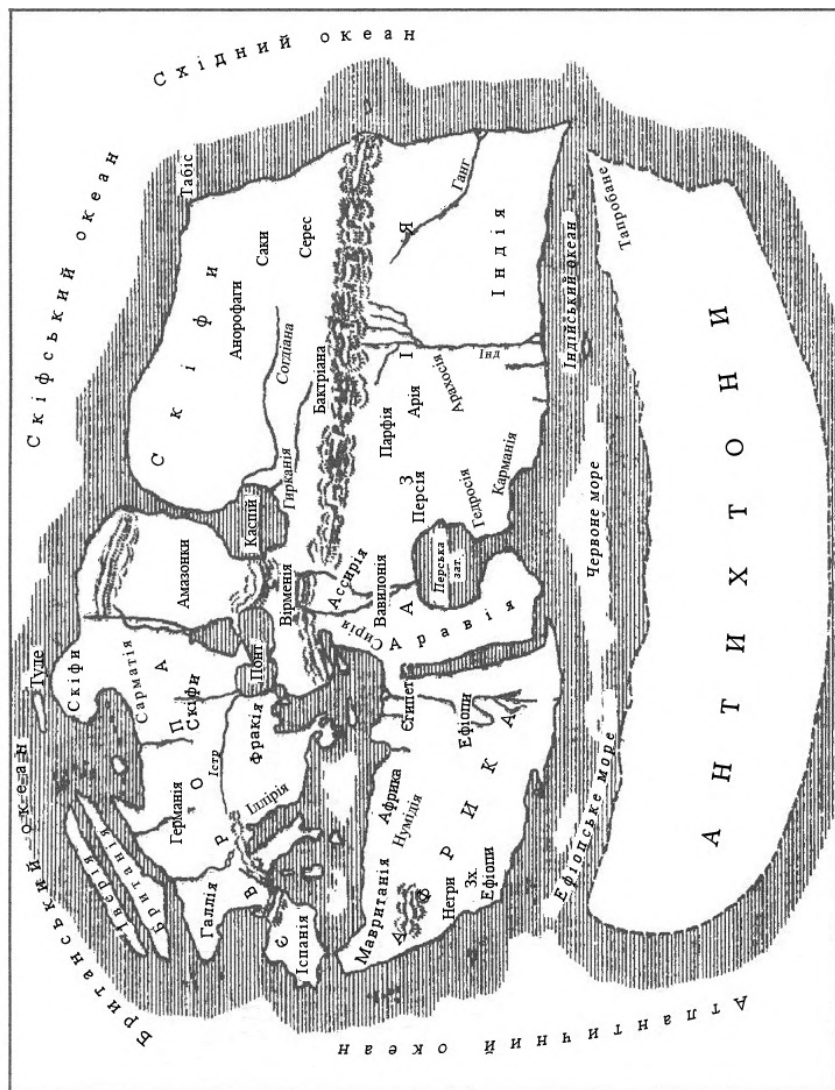


Рис. 3.6. Узагальнена картосхеми маршрутів найважливіших плавань і експедицій Помпонієм Мелом (I ст.)

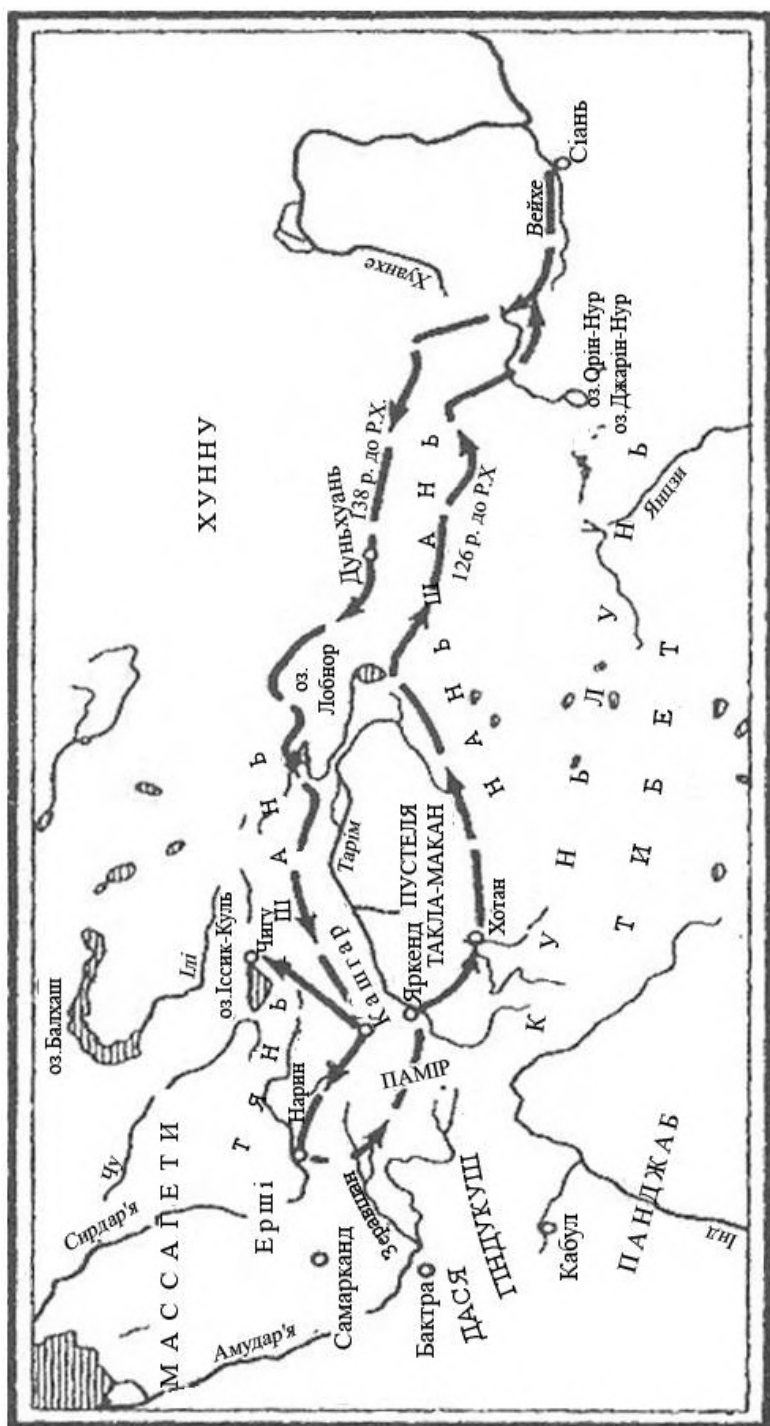


Рис. 3.7. Картохема мандрів китайського посла Чжан Цяня у країни Центральної Азії (138–126 рр. до Р. Х.)

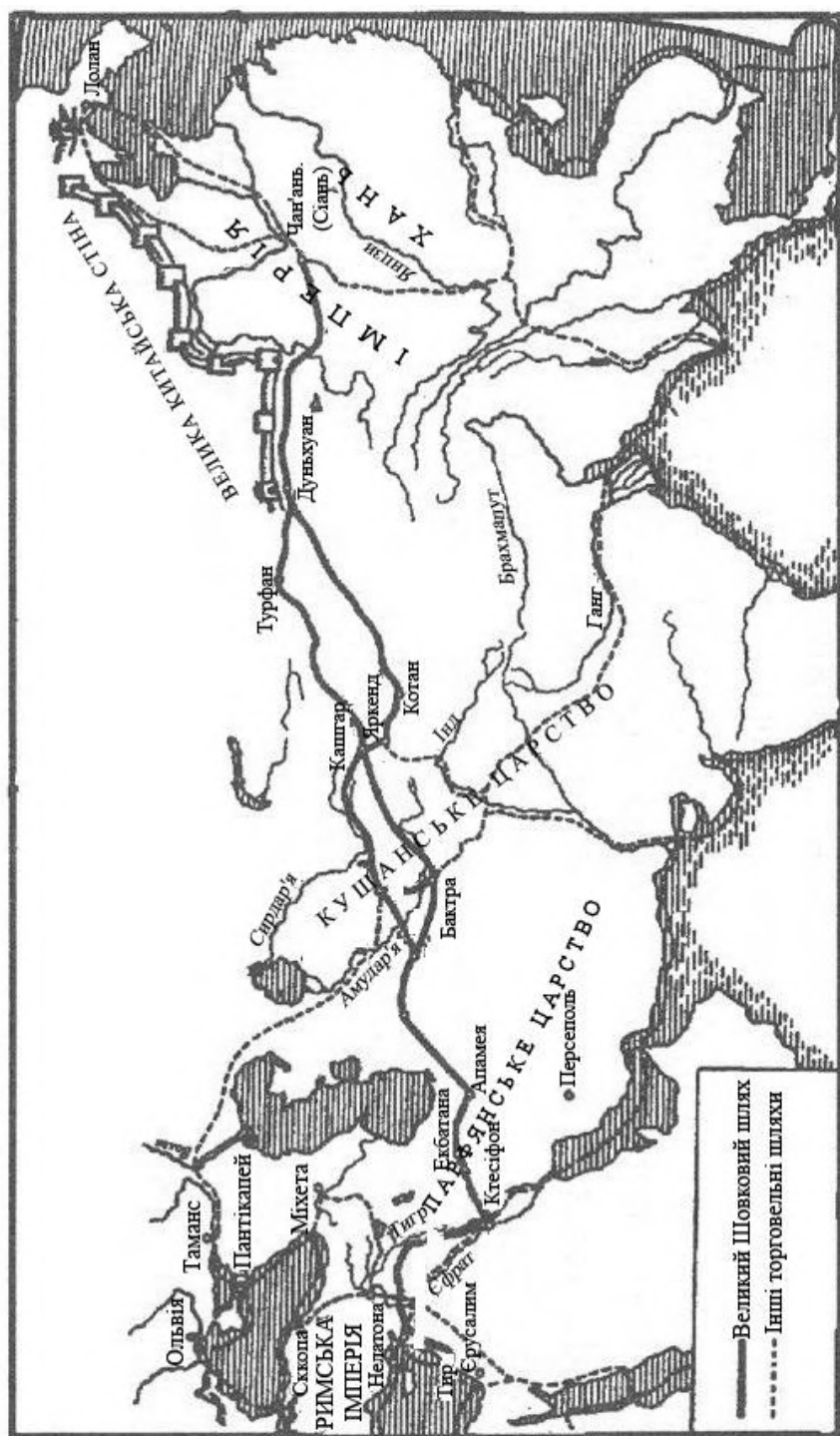


Рис. 3.8. Картосхема Великого Шовкового шляху у ранньому Середньовіччі

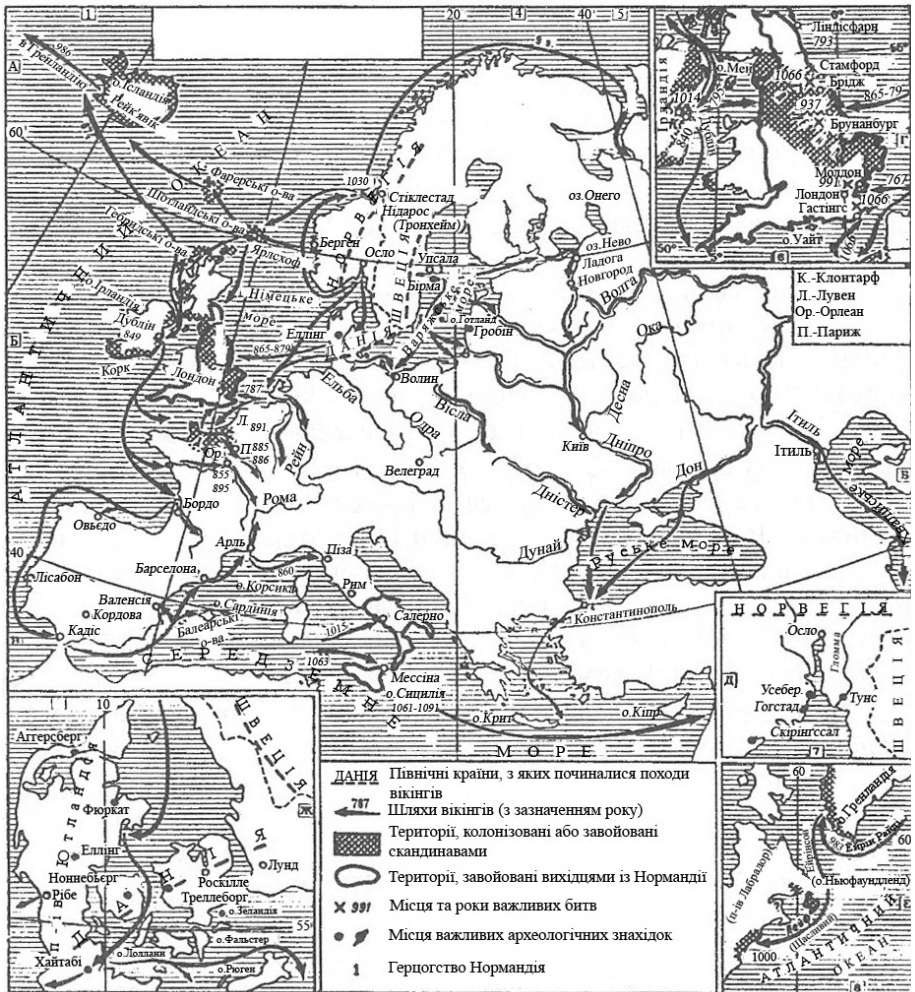


Рис. 3.9. Головні походи вікінгів у ранньому Середньовіччі

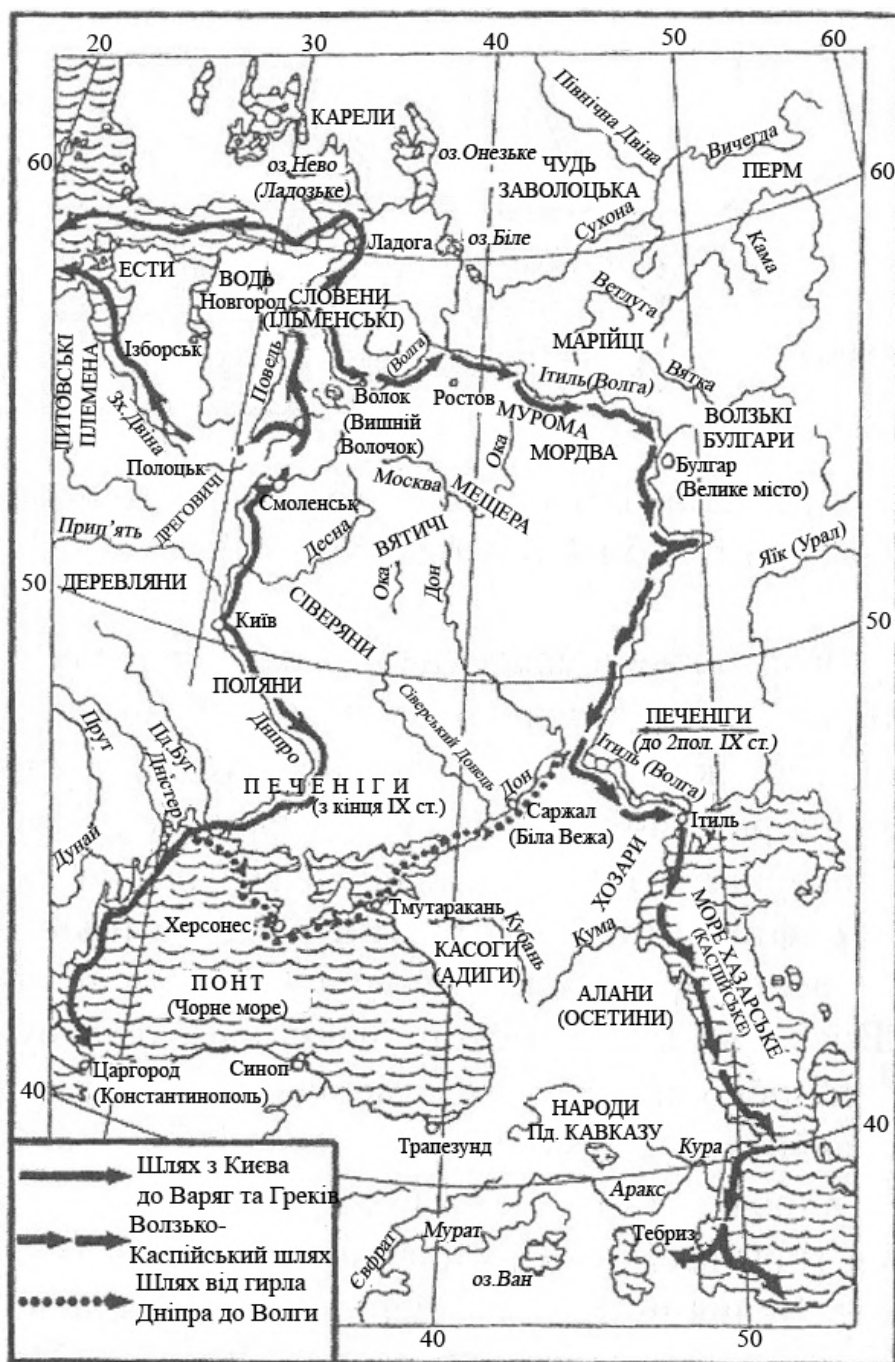


Рис. 3.10. Картосхеми головних торговельних шляхів Східної Європи (IX–XIII ст.)

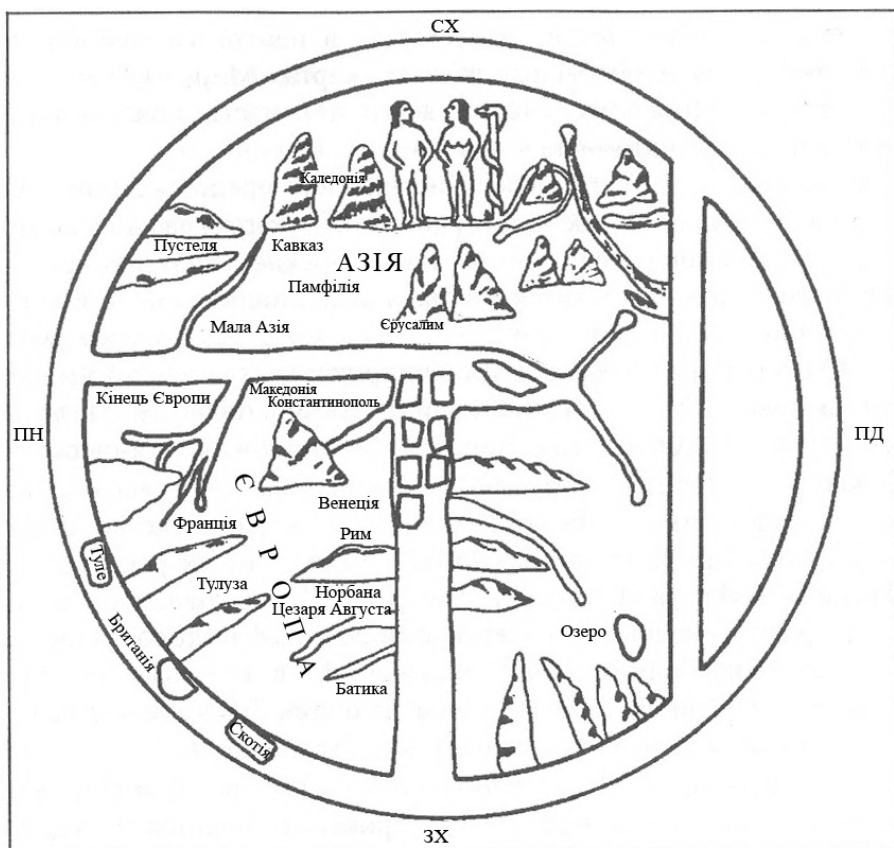


Рис. 3.11. Туринська карта світу (1080)





Рис. 3.12. Герефордська карта світу (1260)

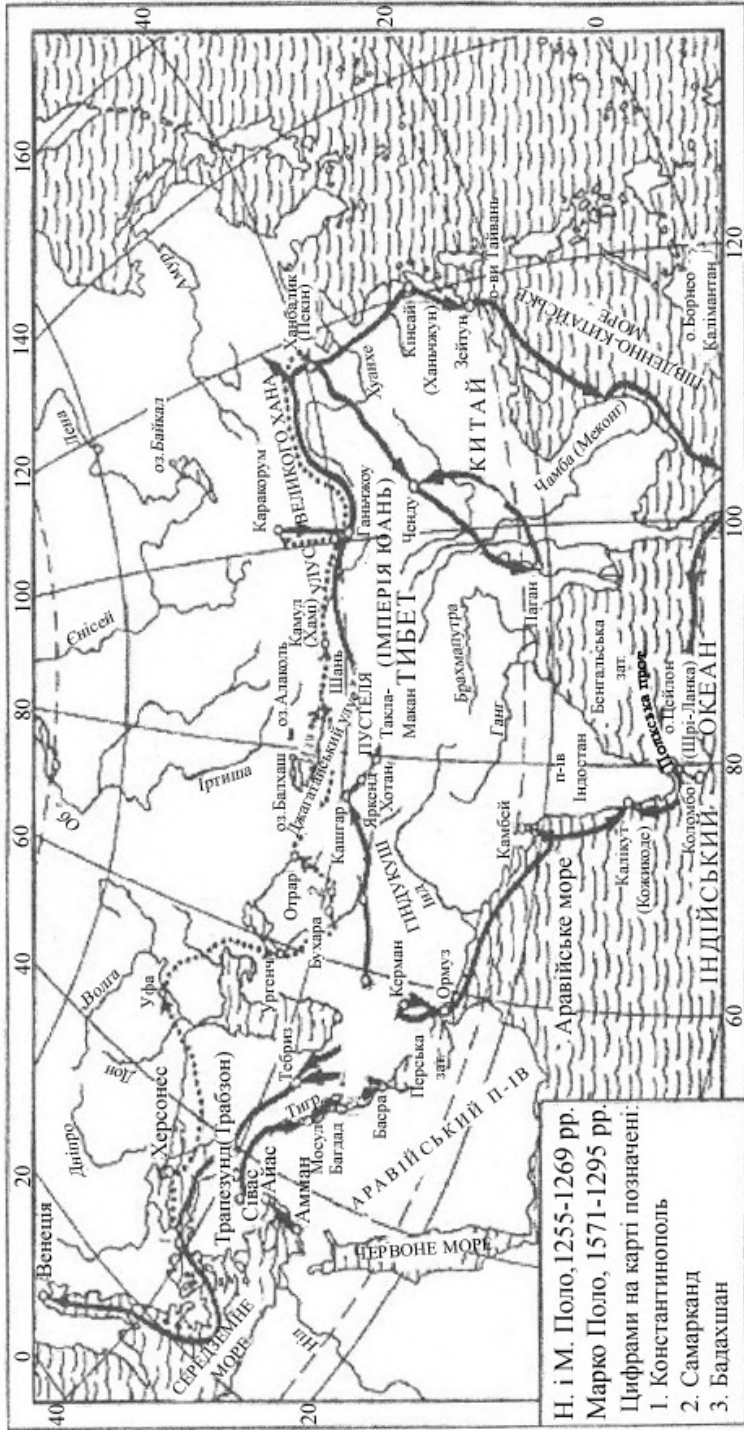


Рис. 3.13. Картохема подорожей сім'ї Марко Поло (1253–1298)

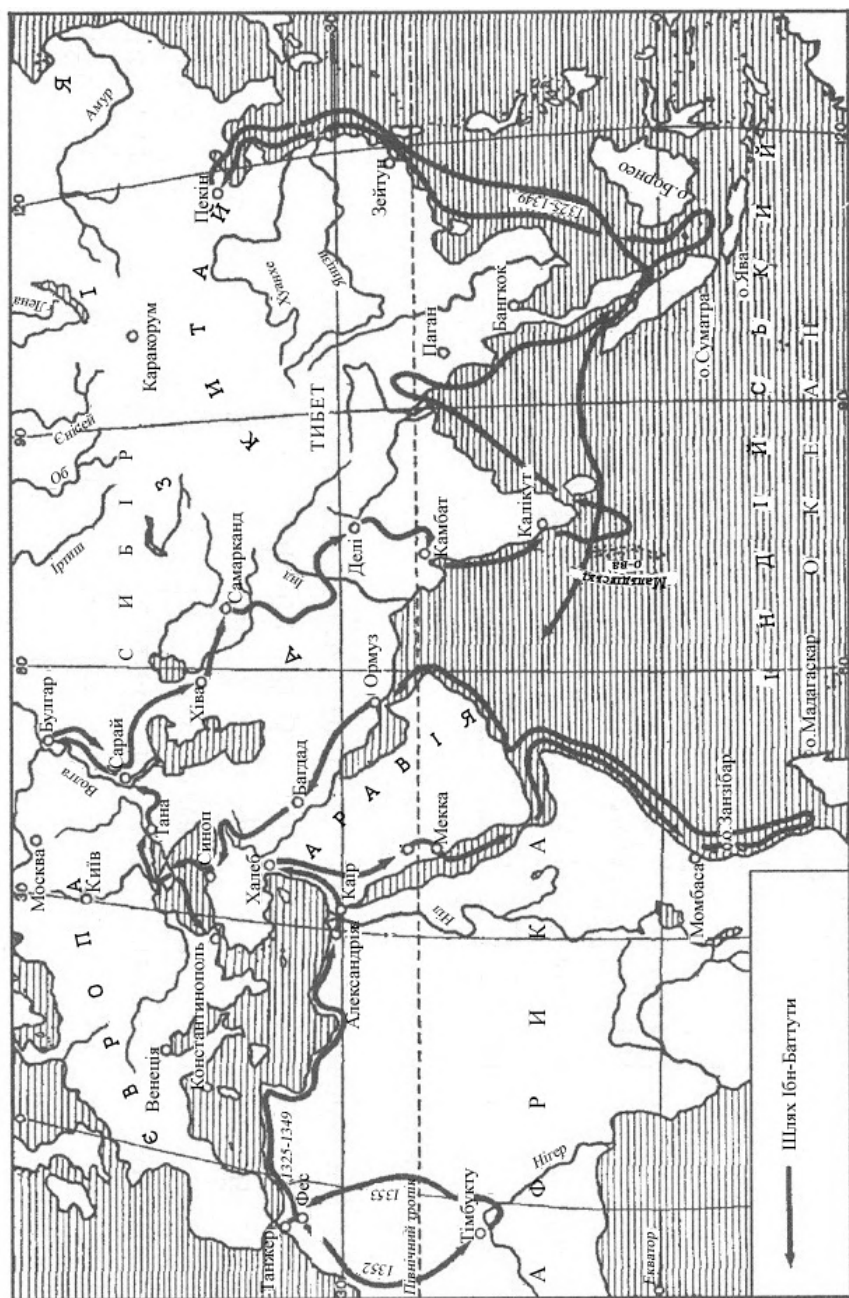


Рис. 3.14. Картосхема маршрутів арабського мандрівника, географа, філософа і мислителя Ібн-Баттути (1325–1353)

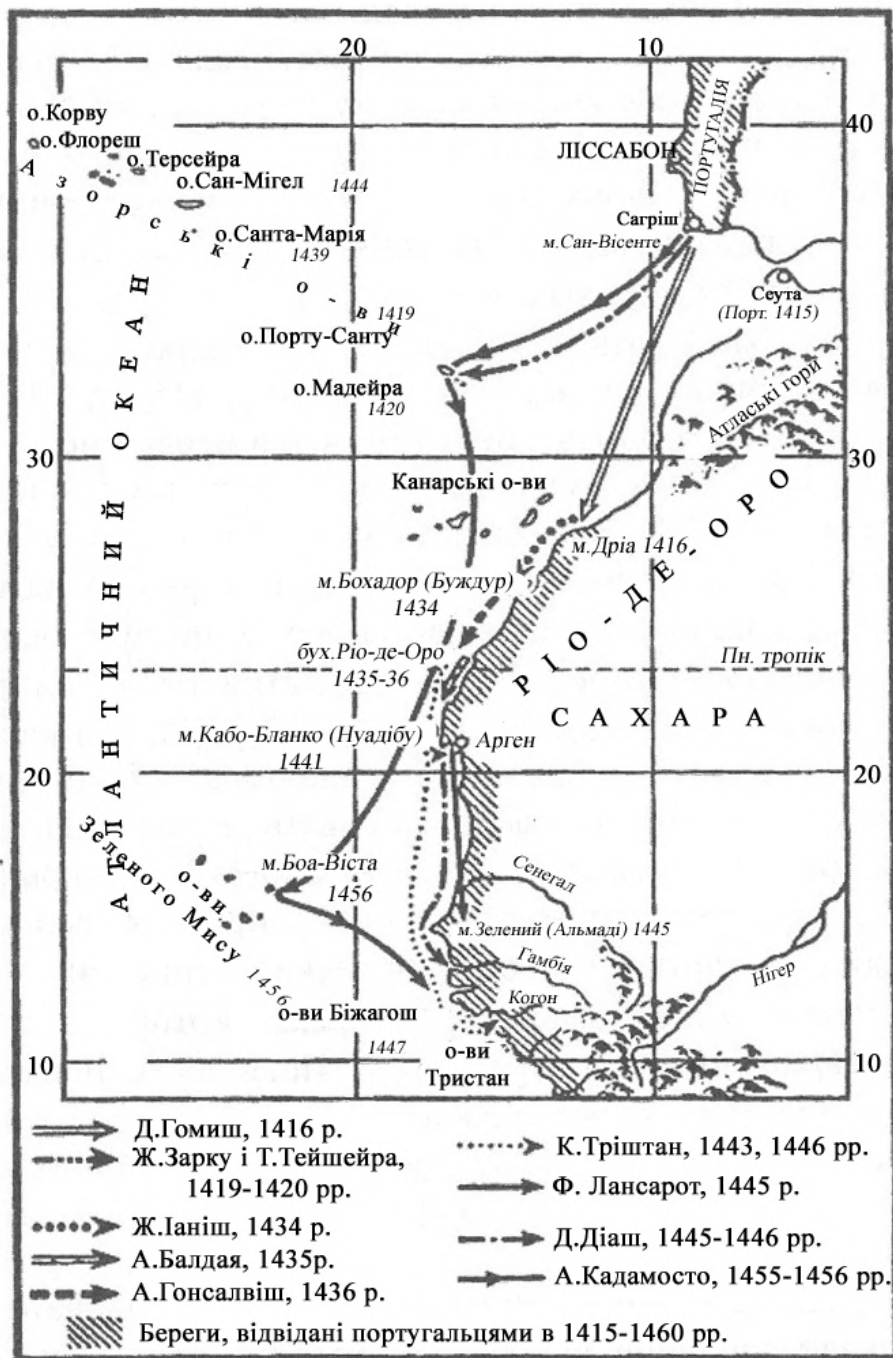


Рис. 3.15. Морські експедиції, організовані Енріке Мореплавцем у період з 1415 по 1460 рр.

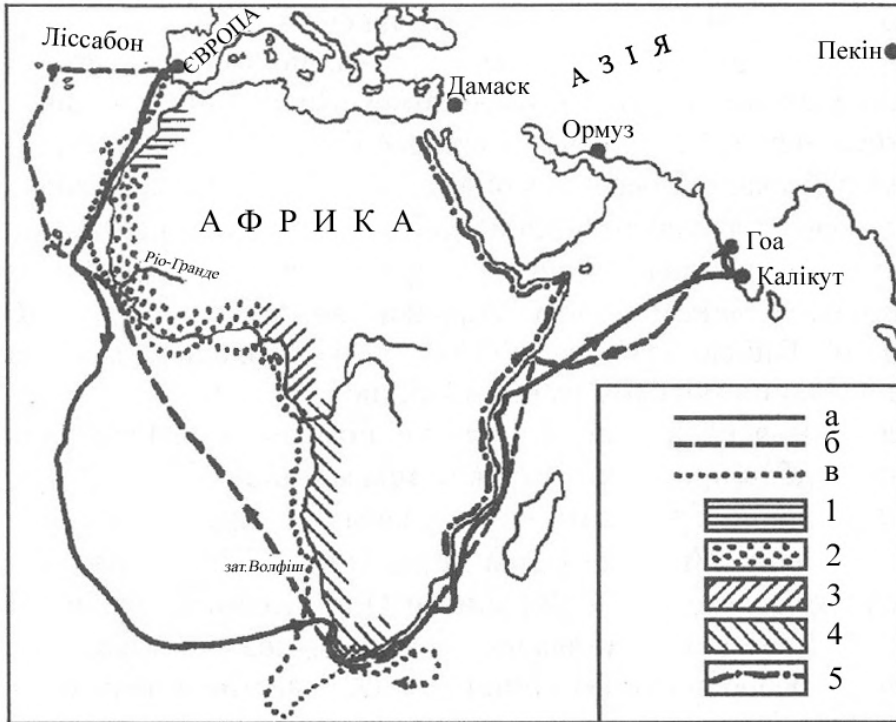


Рис. 3.16. Важливі розвідувальні плавання з Європи в Індію португальських мореплавців наприкінці XV ст.

а – шлях в Індію В. да Гами в 1497 р.; б – зворотний шлях з Індії В. да Гами в 1499 р.; в – спроба досягнути Індії Б. Діаша в 1487–1488 рр. Послідовні етапи відкриття західного берега Африки експедиціями Енріке Мореплавця: 1 – від Танжера до м. Бохадор під час плавання Т. Тейшейри і Ж. Зарху; 2 – від м. Бохадор до гирла Нігеру під час плавання Л. Пісаньї та А. Кадамосто; 3 – Гвінейська затока за час плавання Д. Кана; 4 – унаслідок опису за час плавання Д. Кана і Б. Діаша; 5 – східні береги Африки, відомі арабам до Енріке Мореплавця

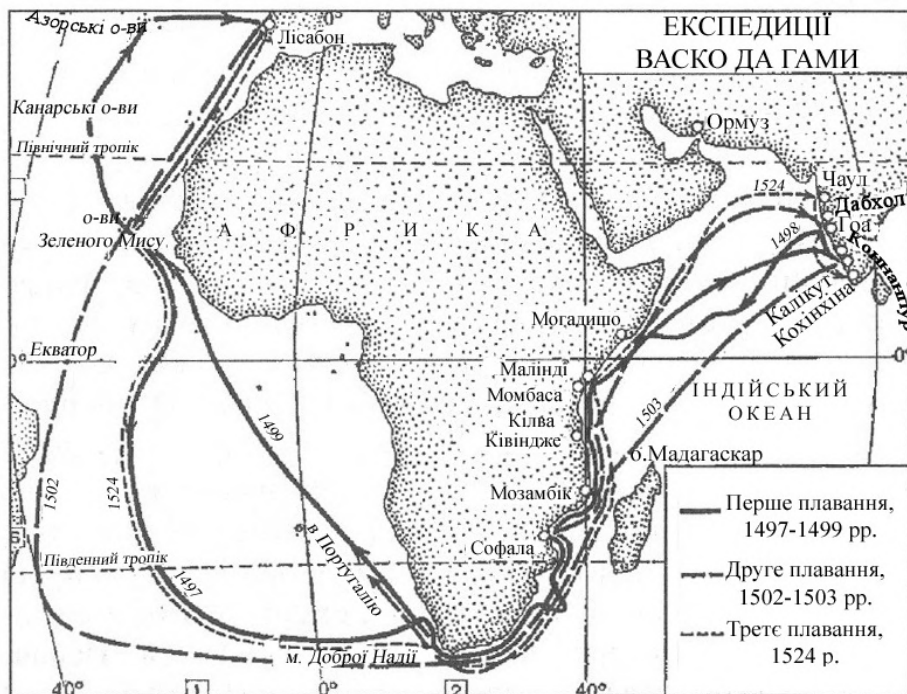


Рис. 3.17. Карта плавань В. да Гами в Індію через Атлантичний та Індійський океани і досягнення Південної Америки

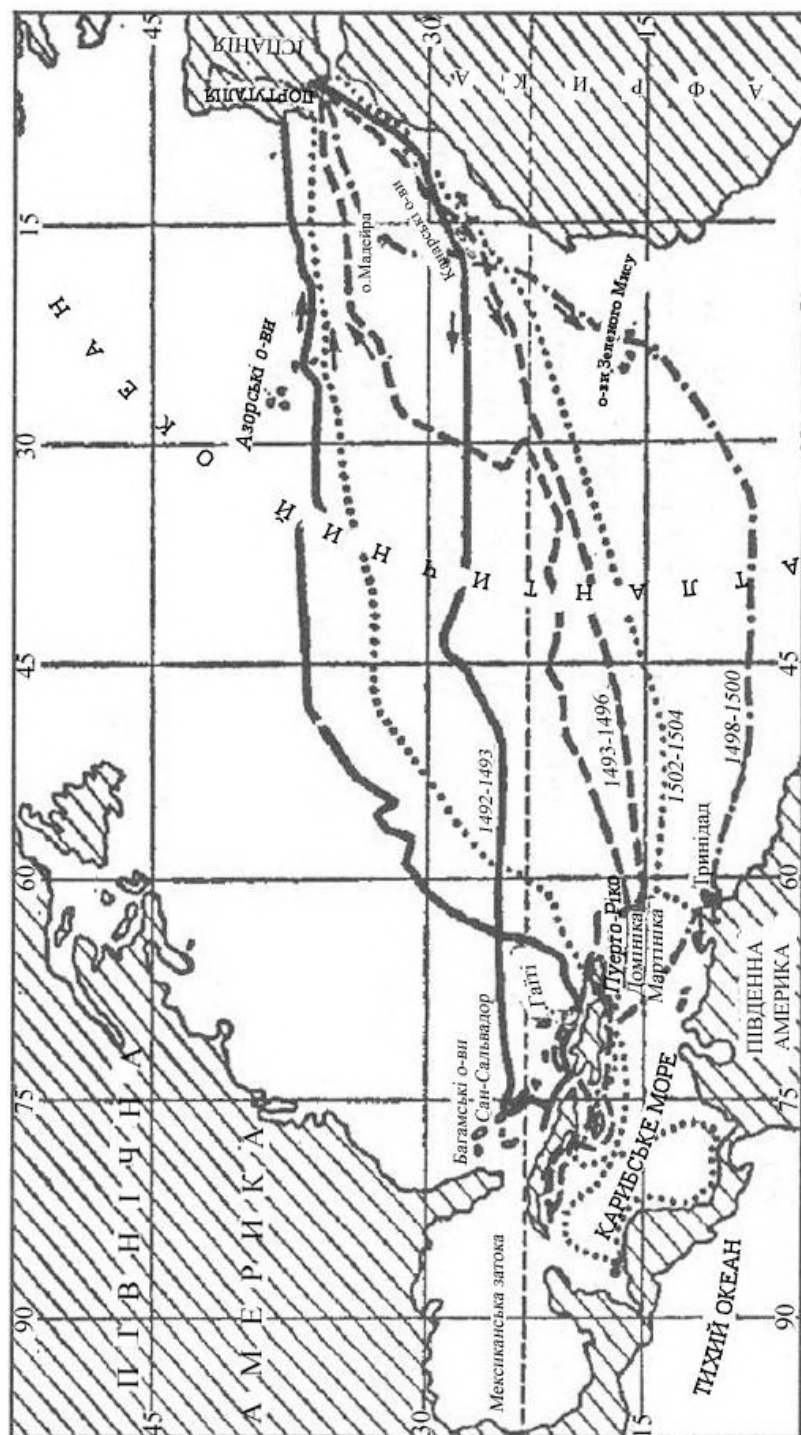


Рис. 3.18. Картосхема чотирьох трансатлантичних плавань Х. Колумба з 1492 по 1504 рр.

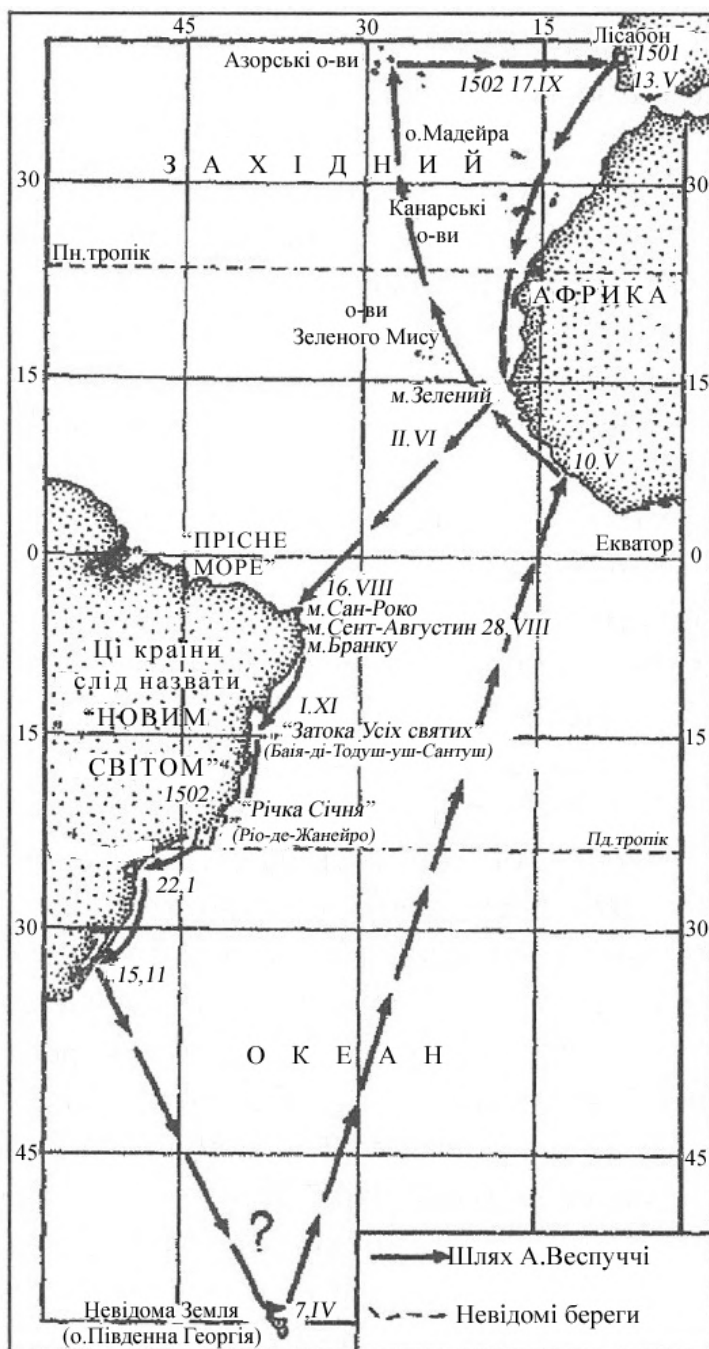


Рис. 3.19. Відтворений за документами морський шлях А. Веспуччі в Атлантичному океані



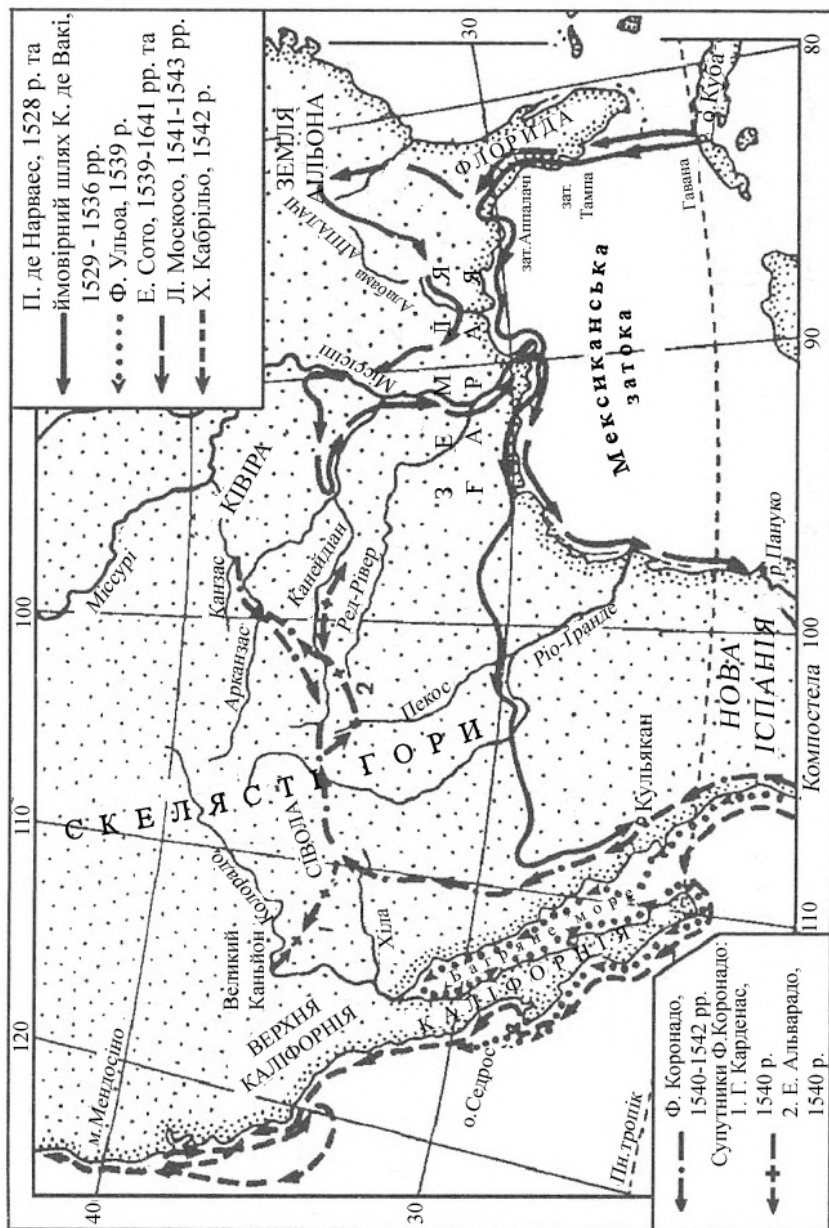


Рис. 3.20. Картосхеми маршрутів Ф. В. де Коронадо та інших іспанських дослідників Північної Америки між 28°-40° пн. ш. у першій половині XVI ст.

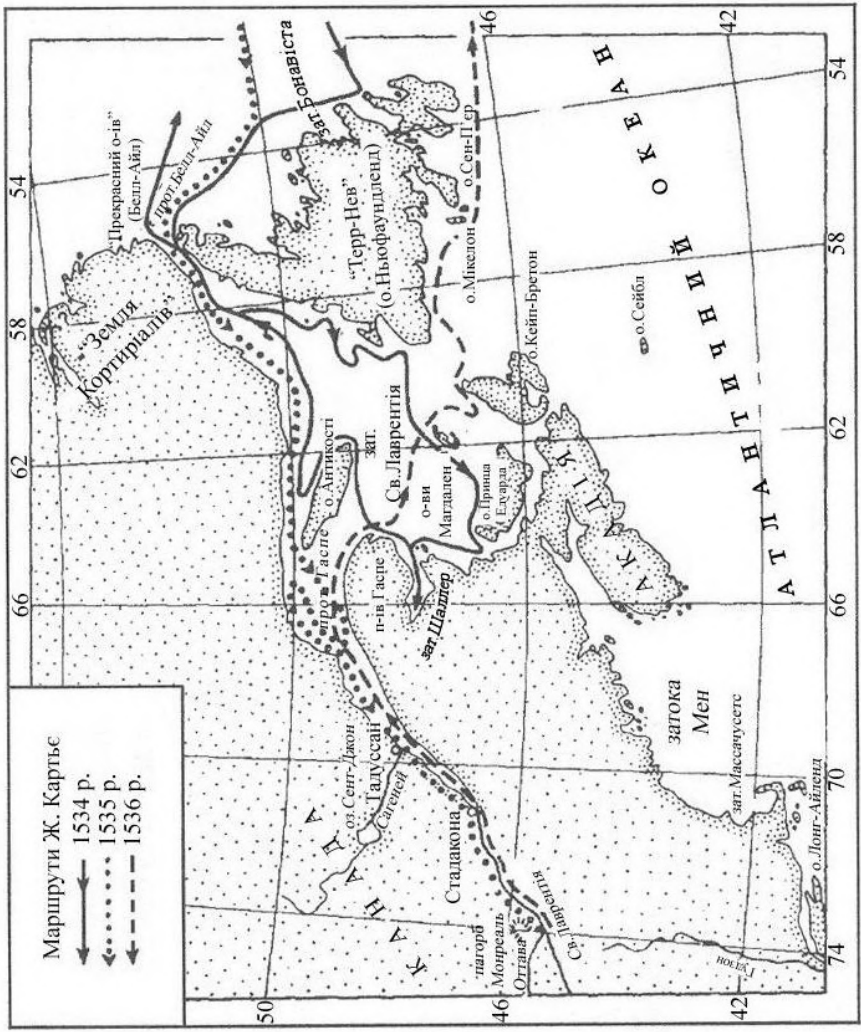


Рис. 3.21. Морський шлях французьких експедицій під керівництвом Ж. Картьє до Північної Америки

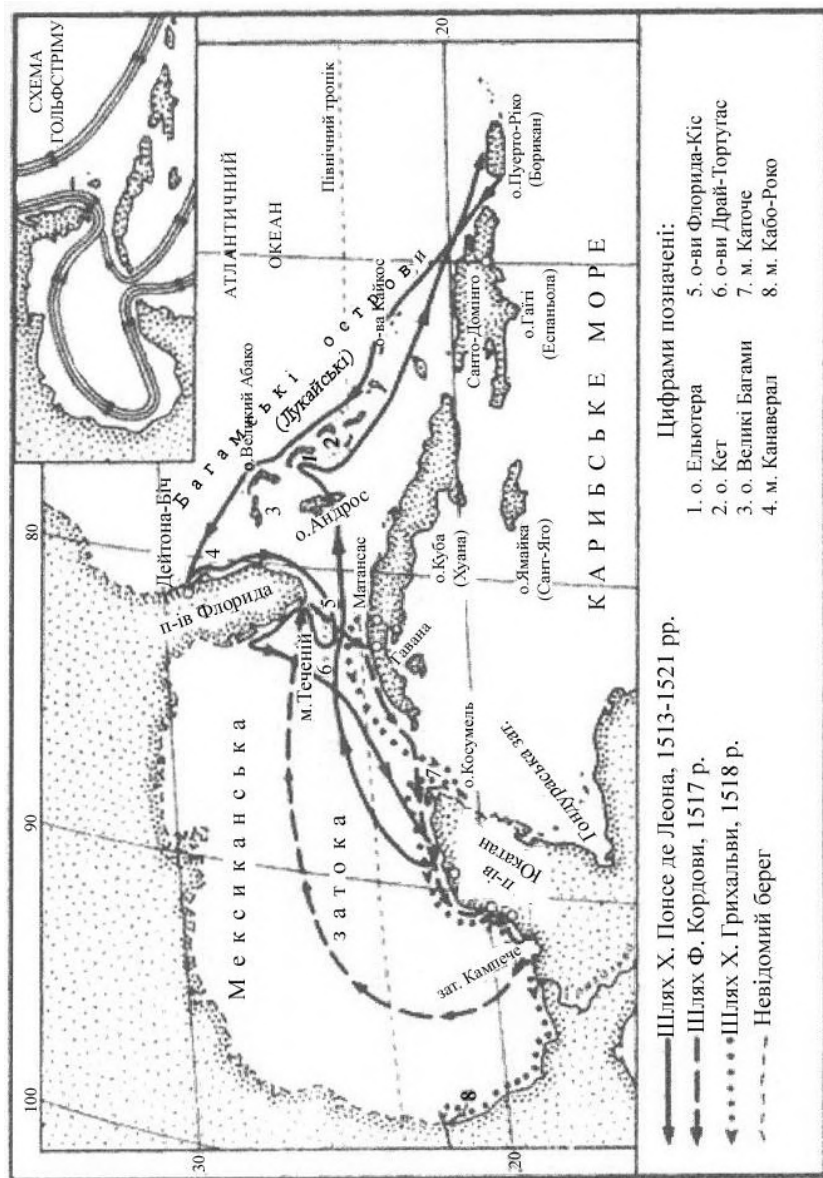


Рис. 3.22. Головні географічні відкриття Х. Понсе де Леона та інших іспанських мореплавців у 20-х роках XVI ст. у Карибському басейні та на півострові Флорида

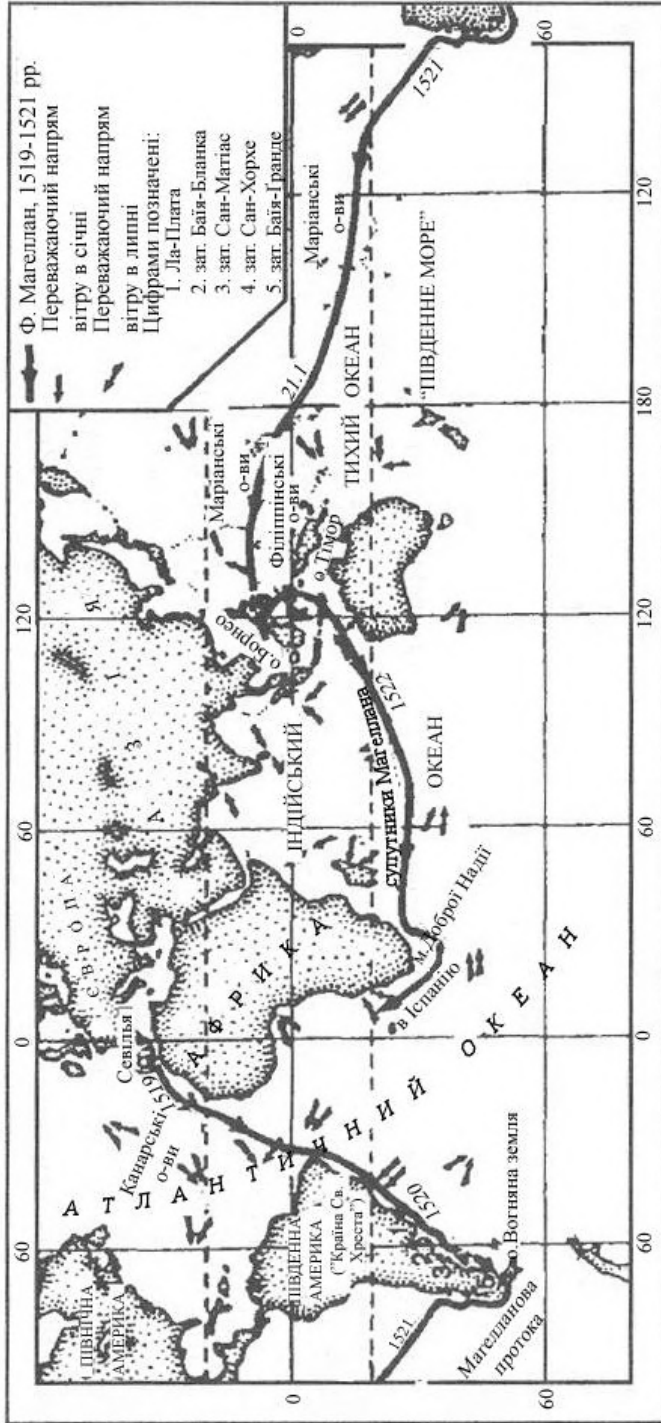


Рис. 3.23. Картосхема першої навколосвітньої подорожі іспанських мореплавців Ф. Магеллана та Х.-С. Елькано у 1519–1522 рр.

### 3.3. Статті, тексти лекцій

#### ГЕРОДОТ ЯК ПРЕДТЕЧА ГЕОГРАФІЧНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА<sup>1</sup>

Загальновідомим сьогодні є факт, що територію Північного Причорномор'я давньогрецька культура включала до обширів Ойкумени. За свідченням Є. Маланюка, *“наша бо земля належала до антично-грецького кругу, до кругу античної культури Еллади – родо-вища пізнішої культури і Риму, і Європейського Заходу. В цей факт варто вдумуватися частіше і глибше. Наша земля, отже, знаходилася в крузі великої, в своїм універсалізмі, неперевершеної, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ, і з якого частини, варіян-ту, витворилася геть пізніше західня культура, вся західня культура, вся західня цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою. До цього кругу не належала тоді ані Середня, ані Західна Європа, ані сусідні нам – від Заходу і, тим більш, від Півночі – народи”*<sup>2</sup>.

Історичним матеріальним доказом входження України до давньогрецької геокультури є створення на Північночорноморському узбережжі, переважно у гирлах річок, поселень, із яких водни-ми артеріями антична цивілізація розходилася по наших землях. Найістотніші риси давньогрецької культури виявлялися в її антро-поцентризмі, гуманізмі, тісному зв'язкові з природним довкіллям. Загалом, як стверджує Є. Маланюк, це зумовлювало природну ор-ганічність тогочасного життя. Обґрунтованими є слова дослідника національних культур, визначного історіософа Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803): *“Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, погідна вдача народу, його музичний хист, плодюча земля – колись обудиться. Із малих племен, якими адже ж були колись греки, постане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у широкий світ”*<sup>3</sup>.

Прадавні українські землі згадували майже всі найвідоміші грецькі автори античного часу. Гомер (IX–VIII ст. до Р. Х.), творець героїчного епосу античності – поем “Одіссея” та “Іліада”, змальовує країну кіммерійців, яких він називає “кобилодійцями та молоко-

<sup>1</sup> Надруковано за: Влах М. Геродот як предтеча географічного українознавства / М. Влах // Історичне картознавство України : зб. наук. праць. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. Н. Коць, 2004. – С. 273–280.

<sup>2</sup> Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – С. 11–12.

<sup>3</sup> Там само. – С. 18–19.

їдами убогими". З цього можна зробити висновок, що основним заняттям великого народу, який жив у південних степах України у IX–VIII ст. до Р. Х., було кочівне тваринництво і конярство.

Кіммерійців відтіснили скіфи (VII ст. до Р. Х.–III ст. після Р. Х.), які зайняли простори від Кубані, Дону та Дніпра до Дунаю. Про господарське і культурне життя цього племінного союзу відомо завдяки археологічним дослідженням і писемним пам'яткам, що збереглися до наших днів.

Найповніший опис Скіфії подає Геродот із Галікарнаса (480–425 рр. до Р. Х.) у IV книзі "Історій..." (444 р. до Р. Х.), присвяченій музі трагедії Мельпомені.

Геродот – син багатого рабовласника, який брав участь у боротьбі проти тиранії, тому змушений був залишити батьківщину. Подорожував по містах Малої Азії, перебував у Єгипті, Вавилонії, Фінікії, Сирії, Західному Причорномор'ї, Ольвії. Його праця "Історії..." – перша широка історична розповідь про держави і народи. Особливість наукового методу Геродота – критичне ставлення до різних оповідей і переказів. Можливо, через це вже у давнину його називали "батьком історії". Однак без будь-якого перебільшення його можна назвати і "батьком географії", оскільки значна частина його твору – це географічний опис. Власне ця праця дає підставу стверджувати, що історія повинна трактуватися географічно, а географія – історично (саме Геродотові приписують фразу, що географія – "служниця історії"). Геродот багато зробив у галузі історичної географії, котра займається відтворенням минулої географічної реальності й виявленням закономірностей географічних змін у часі.

Українська історіографія багата на імена дослідників, які зверталися до творчості цього давньогрецького ученого. Серед них професор Львівського університету Ізидор Шараневич (1829–1901)<sup>1</sup>, гімназійний учитель Омелян Партицький (1840–1895)<sup>2</sup>, письменник Іван Франко (1856–1916)<sup>3</sup>, історик і громадський діяч Михайло Грушевський (1866–1934)<sup>4</sup>, історик, перекладач, журналіст Теофіл Коструба (1907–1943)<sup>5</sup>, археолог, етнограф Вадим Щербаківський

<sup>1</sup> Szaraniewicz Dr. I. Kritische Blicke in die Geschichte der Karpaten – Volker im Altertum und im Mittelalter / Dr. I. Szaraniewicz. – Lemberg, 1871.

<sup>2</sup> Партицький О. Велика славянська держава / О. Партицький. – Львів, 1889.

<sup>3</sup> Франко І. Причинки до історії України-Руси / І. Франко. – Львів, 1912. – Ч. 1.

<sup>4</sup> Грушевський М. Виймки з жерел до історії України-Руси до пол. XI віку / М. Грушевський. – Львів, 1895.

<sup>5</sup> Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – [пер. Т. Коструби, передм. Ю. М. Хорунжого, підгот. тексту М. Ф. Слабошпицького]. – К. : Довіра, 1992. – 72 с.

(1877–1957)<sup>1</sup> та ін. У 1993 р. вийшло академічне видання Геродотових “Історій...”, перекладене та упорядковане професором Київського університету Андрієм Білецьким<sup>2</sup>.

Звертання більшості дослідників до Геродота зумовлене прагненням вивчити історію східноєвропейських земель, насамперед історію племен, які населяли їх у V–IX ст. до Р. Х. Геродот у IV книзі описує похід перського царя Дарія, що хотів покарати скіфів за напади на сході та відповідно зміцнити свій вплив на заході. Скіфи дали перським військам можливість пройти у глибину краю, знищивши все за собою. Тож завойовники опинилися немовби в пустелі, Дарій не досяг своєї мети. Напевно, тому й присвятив Геродот окрему книгу народів, що не хотів скоритись і визнати Дарія своїм переможцем.

Висвітлюючи історичні події, Геродот неминуче звертається до опису природи краю та звичаїв його мешканців, що становить найціннішу частину твору. Цей перший, найповніший опис нашої прабатьківщини дає підстави вважати Геродота предтечею географічного українознавства.

Насамперед, Геродот виділяє Скіфію з Ойкумени, відомої давнім грекам. Він здійснює це на підставі аналізу географічного положення Скіфії, визначення її площі, опису рельєфу, ґрунтів, клімату, а також особливостей народу, його звичаїв і діяльності.

За Геродотом, *“Скіфія має вигляд чотирикутника, що в двох місцях прилягає до моря; той бік, що над морем, такий самий завдовжки, як і той, що простягається в глибину краю. Бо від Істра до Борисфена десять днів дороги, а від Борисфена до озера Меотиди ще десять; туди ж, у глибину краю, від моря до меланхленів, що мешкають трохи вище від скіфів, двадцять днів дороги; день дороги я приймаю за двісті стадій. Так, отже, скісний бік Скіфії складає сорок тисяч стадій, а простий, у глибину краю, знову стільки ж стадій. Такий завбільшки той край”*<sup>3</sup>.

Таким чином, від Геродота усталюється перший просторовий образ нашої прабатьківщини – квадрат зі сторонами протяжністю 20 днів дороги. Очевидно, що уявлення про Скіфію як квадрат не є правильним, однак точність опису, можливість виконати на його

<sup>1</sup> Щербаківський В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці / В. Щербаківський. – [упор., вст. ст. В. Ульяновського]. – К. : Либідь, 1995. – 228 с.

<sup>2</sup> Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот [пер., передм. та прим. А. О. Білецького]. – К. : Наук. думка, 1993. – 576 с.

<sup>3</sup> Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – [пер. Т. Коструби, передм. Ю. М. Хорунжого, підгот. тексту М. Ф. Слабошпицького]. – К. : Довіра, 1992. – Розд. 101. – С. 61–62.

основі певні обчислення допомагають відтворити цю територію картографічно.

Геродот робить повний, навіть з погляду сучасної науки, природничо-географічний опис Скіфії. Передусім він описує *ріки*, оскільки тогочасне суспільство, згідно з деякими географічно-детерміністськими концепціями, перебувало на етапі річкової цивілізації. Усього згадано 17 великих і малих річок. Опис гідромережі досить детальний, оскільки у давнину ріки – це природні рубежі розселення окремих племен, транспортний засіб, а також джерело надходження продуктів харчування.

Як зазначає Геродот, Скіфія – *“це добре наводнена трав’яниста рівнина, а рік пливе через неї небагато менше, ніж у Єгипті є каналів”*<sup>1</sup>. Далі він описує (у порядку із заходу на схід) найважливіші ріки цієї території.

*“Істр (Дунай. – М. В.) – це найбільша з усіх рік, про які знаємо. Він однакового розміру влітку і взимку. Це перша від заходу ріка, що пливе через Скіфію”*<sup>2</sup>. Згадуються і притоки Істру, серед них Порага (Прут).

За Істром *“іде Тірас (Дністер. – М. В.), що пливе з півночі, а впливає з великого озера, що розмежовує країну скіфів і неврів. Над його гирлом мешкають греки, що називаються тірітами”*<sup>3</sup>.

*“Третя ріка, Гіпаніс (Південний Буг. – М. В.), впливає (також) зі Скіфії і пливе з великого озера”*<sup>4</sup>.

*“Четверта ріка – Борисфен (Дніпро. – М. В.), що після Істру є найбільшою; на нашу думку, він найбільш плодovitий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби”*<sup>5</sup>.

П’ята, шоста і сьома ріки, відповідно, Пантікап, Гіпакіріс та Геррос, не ідентифіковані. Зате восьма – Танаїс – відома (Дон). Геродот зазначає, що Танаїс *“витікає на далекій півночі з великого озера, а впадає до ще більшого, званого Меотида (Азовське море. – М. В.); воно розділяє царських скіфів і савроматів”*<sup>6</sup>.

Описуючи річки Скіфії, Геродот звернув увагу на те, що у Борисфені місцеві жителі ловили *“великі риби без костей до сушення,*

<sup>1</sup> Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – [пер. Т. Коструби, передм. Ю. М. Хорунжого, підгот. тексту М. Ф. Слабошпицького]. – К.: Довіра, 1992. – Розд. 47. – С. 45.

<sup>2</sup> Там само. – Розд. 48. – С. 45.

<sup>3</sup> Там само. – Розд. 51. – С. 46.

<sup>4</sup> Там само. – Розд. 52. – С. 46.

<sup>5</sup> Там само. – Розд. 53. – С. 47.

<sup>6</sup> Там само. – Розд. 57. – С. 47–48.



що зветься антакеї (рід осетрових. – М. В.)”, а у його гирлі добували сіль, якою солили виловлену рибу<sup>1</sup>.

Геродот розкриває також специфіку інших компонентів природного довкілля, зокрема:

**рельєфу та ґрунтів:** “Аж до кордонів цих скіфів була земля рівнинна з досить глибокими родючими ґрунтами; звідси починається ґрунт кам’янистий і нерівний”<sup>2</sup>. Можливо, це перша писемна згадка про українські чорноземи;

**клімату:** “Описані землі мають дуже гостру зиму: вісім місяців тривають там нестерпні морози”; “Море замерзає, Кіммерійський Босфор (Керченська протока. – М. В.) також; скіфи, що мешкають по цей бік рову, їздять по льоду навіть возами аж до (краю) синдів. Така там триває зима вісім місяців, але й решту чотири місяці там зимно”<sup>3</sup>. Суворість клімату грек, який звик до теплих умов південних земель значно перебільшує;

**рослинності:** “А трава, що росте у Скіфії для худоби, буйніша з усіх трав, котрі знаємо”<sup>4</sup>. Уперше від Геродота дізнаємося про “гілеї”, “полісся” та “олешця” в різних частинах долини Дніпра. Зокрема, гілеї (у грецькому тексті “гіляка”, що значить “лісисто”) згадуються при описі лівого берега низів’я Дніпра (сьогодні ліси тут не збереглися).

Як видно з наведених цитат, Геродот дає комплексну характеристику природи краю, а вказуючи на її відмінність від решти Ойкумени, здійснює **природничо-географічне обґрунтування** Скіфії. Це робить його твір безцінним джерелом з історичної природничої географії України та історії географії України.

У своїй праці Геродот займається також політико-географічними, демографічними, етногенетичними й етногеографічними питаннями (звичайно, відповідно до тогочасного їх трактування).

У **політико-географічному аспекті** з Геродотового твору можна зробити висновок про те, що війна з перським царем Дарієм у 512 р. до Р. Х. сприяла політичному згуртуванню скіфських племен. Скіфія цього часу – це союз племен, що набував рис своєрідної держави рабовласницького типу на чолі з царем. Влада царя була спадковою і обожнювалася, але вона обмежувалася союзною радою і народними зборами. Відбувалося виділення військової аристо-

<sup>1</sup> Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – [пер. Т. Коструби, передм. Ю. М. Хорунжого, підгот. тексту М. Ф. Слабошпицького]. – К. : Довіра, 1992. – Розд. 53. – С. 47.

<sup>2</sup> Там само. – Розд. 23. – С. 37.

<sup>3</sup> Там само. – Розд. 28. – С. 38.

<sup>4</sup> Там само. – Розд. 58. – С. 48.

кратії, дружинників, релігійного прошарку. Політичне об'єднання Скіфії від Дунаю до Азовського моря закінчилось у 40-х роках IV ст. до Р. Х. (цим часом датується й поява у Придніпров'ї царських курганів). До кінця III ст. до Р. Х. розміри держави скіфів під натиском сарматів зменшилися. Столиця була перенесена до Криму, де виникло поселення Неаполь Скіфський (поблизу сучасного Сімферополя). Скіфське царство з центром у Криму проіснувало до другої половини III ст. до Р. Х. і було знищене готами. Таким чином, скіфський союз племен можна розглядати як перше державне утворення на території нашої прабатьківщини.

Зацікавленість Геродота **демогеографічною проблематикою** виявляється у тому, що він подає результати, так би мовити, першого у світі перепису населення. За наказом вождя Аріанта голови родин повинні були принести стільки наконечників стріл, скільки було в них членів родини, і скласти їх у певне місце. Перелічивши наконечники, цар наказав вилити з них велетенський котел, у якому вміщалося 600 амфор вина, а стіни котла мали шість пальців товщини. На підставі цього опису деякі дослідники стверджують, що Скіфію в той час залюднювали приблизно 7 млн осіб.

Геродот виділяє Скіфію серед решти територій і в **етногенетичному аспекті**, розкриваючи проблему походження скіфів. Зокрема, він подає три версії походження скіфів:

**автохтонну** (скіфи споконвіку жили на цій території). Геродот почув від скіфів про те, що на березі Борисфена від скіфських богів Папая і Апі народився перший скіф Таргітай, який мав трьох синів – Ліпоксая, Арпоксая і Колаксая. Папай подарував їм золоті плуг, ярмо, топірець і чашу. Однак тільки молодший зумів узяти ці речі, тому й став головним царем над скіфами. Прихильники автохтонної версії – Омелян Партицький, сучасний письменник Іван Білик та ін.;

**грецьку** (скіфи – це греки-ахейці). На підтвердження цієї версії Геродот розповідає про Геракла, який гнав через Скіфію волів (десятий подвиг). Донька Борисфена Апі сховала волів і сказала, що не віддасть їх доти, поки Геракл не погодиться стати їй за чоловіка. В Апі народилися троє синів: Агатирс, Гелон і Скіф. Молодший був найсильнішим – натягнув Гераклів лук, тому плем'я царських скіфів запанувало над іншими;

**азійську** (скіфи – вихідці з Азії). Під тиском масагетів скіфи прийшли у Європу і витіснили кіммерійців з Північного Причорномор'я. На вірогідність цієї версії вказують згадки Геродота про Кіммерійські мури, Кіммерійський порт, Кіммерійський Боспор. Цієї версії дотримується більшість сучасних учених.

Однак, на нашу думку, проблема походження скіфів може бути доповнена й такими міркуваннями, що ґрунтуються на текстах “Історій...”. Зокрема, населення Скіфії Геродот поділяв на скіфів-орачів, скіфів-хліборобів, кочових скіфів і царських скіфів. Скіфів-орачів, що мешкали на території Східної Волині, Київщини і землях, розташованих на південь від них, сіяли збіжжя не тільки для себе, а й на продаж. Скіфи-хлібороби також проживали осіло, займаючись сільським господарством. Основним районом розселення скіфів-хліборобів була решта Придніпровської височини. Скіфів-кочівників нічого не сіяли, випасали стада худоби на просторах Донеччини аж до річки Дон. Царські скіфи – панівна верхівка державного об’єднання. Вони збирали данину з підлеглих племен. Їхнє основне заняття – військова справа та здійснення адміністративних функцій. Царські скіфи займали простори Запорожжя і Північного Криму. Хоча Геродот вважав скіфів одним народом, однак їхній спосіб життя, зокрема особливості господарювання, доводять протилежне. Ймовірно, що саме скіфів-орачів і скіфів-хліборобів можна вважати прапредками українського народу.

Праукраїнці – спадкові хлібороби, які населяли землі у межах річки середнього Дніпра і Дністра ще від часів трипільської культури (III тисячоліття до Р. Х.) аж до XVII ст., коли була заселена українськими козаками Слобідщина, а ще за століття – Дике поле, Причорномор’я та Приазов’я. Доти там кочували скіфи, сармати, готи, гунни, половці, хозари, печеніги, торки, ногайці та інші степові племена.

Геродот, поділивши скіфів, можливо, під скіфами-землеробами і розумів праслов’ян. Інакше буде незрозуміло, як хліборобські племена, у яких був розповсюджений культ Зерна і Сонця ще у III тисячолітті до Р. Х., перетворюються в середині I тисячоліття до Р. Х. на кочівників і знову на хліборобів – на початку нашої ери.

Про давню традиційну землеробську культуру нашого краю, а також зв’язок з античним світом свідчить наведена Геродотом розповідь про двох гіперборейських (північних) дівчат, які у супроводі охорони несли вінки пшениці на острів Делос до храму Деметри (богині Матері-Землі). Звідси, мабуть, і йдуть витoki наших свят обжинок і Спаса. У період античної грецької колонізації праукраїнська земля була таким постачальником зерна для тодішньої Еллади, як у XIX ст. – для Західної Європи. Не випадково з давньогрецької мови “Ольвія” перекладається як “щаслива”, “благословенна”, “урожайна”, “Пантікапея” – як “хліборобська”, а державним знаком царя Мітрідата Боспорського був колос.

Об'єднання Геродотом усіх племен Причорномор'я, Придніпров'я і Приазов'я у племінний союз за назвою народу іранського походження та надання йому войовничих скіфських рис ("Нас ніхто не звоює, бо ми, як Сонце, в постійному русі, не маємо ні міст, ні сіл, ні ланів") зумовлене, очевидно, основною метою праці – описом невдалого військового походу перського царя Дарія, ворога Давньої Греції, і вихвалянням військової могутності, військового хисту скіфів.

Простеживши шлях перського війська, сучасний письменник Юрій Хорунжий<sup>1</sup> стверджує, що слов'яни навіть не брали участі у війні з Дарієм. Перське військо пройшло на південь від смуги розселення слов'ян-хліборобів (середнє Придніпров'я, Побужжя і Придністер'я), а на зворотному шляху – на північ, зачепивши землі інших праслов'янських племен: будинів (верхів'я Дону), меланхленів (Чернігівщина), неврів (Полісся, Північна Волинь, Галичина). Тільки будини пристали до скіфського війська, а меланхлени і неври подалися у ліси.

Етнічну карту Скіфії Геродот доповнює ще й такими назвами: таври (жители Криму), агатирси (займали історичну область Добруджу між нижньою течією р. Дунай та узбережжям Чорного моря), гелони (Полтавщина аж до Сейму і столицею Гелоном (нинішнє Більське городище), алазони (між Прутом і Південним Бугом), калліпіді (низів'я Південного Бугу поблизу Ольвії, узбережжя Чорного моря), меоти, амазонки (Західна Кубанщина), синди, ахайці (Таманський півострів, східне узбережжя Чорного моря).

У тексті IV книги Геродотових "Історій..." знаходимо також факти **етногеографічного обґрунтування** Скіфії. Переконливі та яскраві описи традицій невідомих давнім грекам народів дають підстави вважати Геродота й "батьком етнографії". Загалом, стверджує Геродот, скіфи були малосприйнятливі до чужих звичаїв (випадок зі скіфами Анахарсієм і Скілом, які були вбиті за вихваляння грецької мудрості). На автохтонність скіфів-орачів і скіфів-землеробів вказують факти вирощування ними конопель і виготовлення з нього одягу, що був подібний до лляного, а також вирощування збіжжя, цибулі, часнику, сочевиці та проса. Розповіді ж про доїння кобил, військові звичаї (пиття крові з убитих воїнів, здирання шкіри з їхніх голів тощо) стосувалися, напевно, тільки царських скіфів або видавалися з метою залякування ворогів.

<sup>1</sup> Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – [пер. Т. Коструби, передм. Ю. М. Хорунжого, підгот. тексту М. Ф. Слабошпицького]. – К. : Довіра, 1992. – Розд. 58. – С. 6.

Як бачимо, країнознавчий опис Скіфії, зроблений Геродотом, дає змогу здійснити природничо-географічне, політико-географічне, демогеографічне, етногенетичне й етногеографічне обґрунтування Середнього Придніпров'я, Придністер'я, Північного Причорномор'я як праслов'янських територій, що у майбутньому стали ядром української державності.

Той факт, що Геродот, як і пізніше Страбон, не розрізняв скіфів і сарматів, вважаючи сарматів нащадками скіфів і амазонок (*"савромати розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не навчилися їй як слід"*), спонукає до висновку про безперервність етногенетичного процесу на слов'янських землях. Як стверджує Нестор-літописець, *"через те називали їх (слов'ян. – М. В.) греки Велика Скіфія"*. Поширення назви *"Сарматія"* по всій території Європи почалося від Птолемея (II ст. по Р. Х.), що й стало у XIX ст. із незрозумілих причин *"історичним доказом"* завоювання скіфів сарматами.

З плином часу назва *"Скіфія"* втратила етнічний характер і використовувалася для позначення різних народів Північного Причорномор'я. Цьому сприяли значні успіхи скіфів у розвитку економіки (землеробство, ремесла) та військової справи.

Таким чином, комплексний природничо-географічний, політико-географічний, демогеографічний, етногенетичний і етногеографічний опис Скіфії, виконаний Геродотом у V ст. до Р. Х., дає підстави визнати вченого основоположником географічного українознавства.

## ОСОБЛИВОСТІ ГЕОГРАФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПЕРІОДУ (V–XV СТ.)<sup>1</sup>

### План лекції

1. Географія у середньовічній Європі.
  - 1.1. Географія у Західній Європі.
    - 1.1.1. Ранньосередньовічний період (V–XI ст.).
    - 1.1.2. Пізньосередньовічний період (XII–XV ст.).
  - 1.2. Географічні уявлення скандинавських народів.
2. Арабська географія.
3. Географія у Китаї.

### Список літератури

1. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / [упор., передм. та пер. М. Москаленка]. – К. : Дніпро, 1988. – 296 с.
2. *Исаевич Я. Юрій Дрогобич. Життя славетних : іст. повість / Я. Исаевич.* – К. : Молодь, 1972. – 173 с.
3. *Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата / Т. М. Калинина.* – М. : Наука, 1988. – 184 с.
4. *Поло М. Книга чудес света / М. Поло.* – М. : Эксмо, 2009. – 512 с.
5. *Коновалець О. Природничо-наукові знання в Україні-Русі : проблеми історичної реконструкції / О. Коновалець // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць. – [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 124–129.*
6. *Корнієнко О. Виникнення наукових центрів у Халіфаті / О. Корнієнко // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць. – [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 130–133.*
7. *Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература / И. Ю. Крачковский // Избр. соч. Т. 4. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – 954 с.*
8. *Літопис Руський : за Іпатським списком. – [пер. з давньорус. Л. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.*
9. *Максаковский В. П. Историческая география мира : учеб. пособ. для вузов / В. П. Максаковский.* – М. : Экспрос, 1997. – 584 с.
10. *Модрич-Верган В. Юрій Дрогобич – український славетний вчений XV віку / В. Модрич-Верган // Дрогобиччина – земля Івана Франка : НТШ, Укр. Архів. – Т. 25. – Нью Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1973. – С. 201–211.*

<sup>1</sup> Надруковано за: *Влах М. Особливості географії середньовічного періоду (V–XV ст.) : текст лекцій з курсу “Історія географії” для студ. геогр. ф-ту ден. і заоч. форми навч. / М. Влах.* – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 22 с.

11. Рудницький С. Історія землезнання України / С. Рудницький. – Ч. I. Старі віки. – Київ ; Прага, 1925. – 131 с.
12. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – [2-ге вид., фототип.]. – К. : АТ “Друга рука”, МП “Фенікс”, 1993. – 550 с.
13. Соціально-економічна географія світу / [за ред. С. П. Кузика]. – Львів : Світ, 2005. – 672 с.
14. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 254 с.
15. Таранов П. С. Энциклопедия высокого ума / П. С. Таранов. – М. : АСТ, 1997. – 592 с.
16. Фрейшин-Чировський М. Нарис політичної історії України / М. Фрейшин-Чировський. – Львів : Братство Св. Володимира, 1997. – 248 с.
17. Хасанов Х. Географическое наследие ученых Средней Азии : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. / Х. Хасанов. – Ташкент : Фан, 1967. – 47 с.
18. Кузаков В. К. Очерки развития естественно-научных и технических представлений на Руси в X–XVII вв. / В. К. Кузаков – М. : Наука, 1976. – 316 с.
19. Симонов Р. А. О методологии и методике изучения естественнонаучных представлений средневековой Руси // Естественнонаучные знания на Руси / Р. А. Симонов. – М. : Наука, 1980. – С. 10–11.
20. Sirko M. Zarys Historii Kartografii / M. Sirko. – Lublin, 1999. – 352 s.

### Вступ

Поняття “середні віки” (від лат. *medium aevum* – букв. середній вік) з’явилося у XV–XVI ст. у працях італійських істориків-гуманістів (Ф. Бьондо та ін.) і утвердилось у науці з XVIII ст. У західноєвропейській медієвістиці<sup>1</sup> середні віки охоплюють період від падіння рабовласницької Римської імперії (476) до початку англійської буржуазної революції (1640–1660).

Теоретико-методологічне обґрунтування становлення географії як науки залежно від процесу суспільного розвитку, зокрема процесу територіального поділу й інтеграції праці, дає змогу визначити хронологічні межі середньовічної географії загалом, а також здійснити її внутрішню періодизацію.

Суспільно-історична зумовленість періодизації історії географічної науки, зокрема щодо виділення географії середньовічного періоду, збігається з підходами сучасних учених, для яких серед-

<sup>1</sup> Медієвістика – розділ історичної науки, що вивчає середні віки.

ина XVII ст. із виходом праці німецького вченого Бернгарда Варена (*Varenius*) “Загальна географія” (1650) є хронологічною межею завершення класичного періоду. Початок ж середньовічного періоду збігається з часом занепаду Західної Римської імперії (476) і відповідного занепаду натурфілософських ідей античних учених.

Однак епоха Великих географічних відкриттів (кінець XV – середина–кінець XVII ст.), яка дала колосальний поштовх для розвитку емпіричного природознавства, зумовила перетворення географії на одну із найважливіших галузей знання і призвела до переміщення центру географічної думки знову до Європи, потребує, на нашу думку, окремого дослідження. Звідси випливає розгляд особливостей географії середньовічного періоду в хронологічних рамках V–XV ст.

Загальні особливості географії середньовічного періоду характеризуються наявністю чотирьох відокремлених центрів географічної думки: Західноєвропейського, Близько- і Середньосхідного, Північноєвропейського, а також Китайського. Розвиток географічної думки у кожному із зазначених центрів, а також зв'язки між ними зумовлені загальноісторичними особливостями життєдіяльності людей (рівень економічного розвитку та пов'язаний із ним ступінь поділу праці, домінуючий релігійний світогляд, міждержавні стосунки тощо).

## 1. ГЕОГРАФІЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

### 1.1. Географія у Західній Європі

#### 1.1.1. Ранньосередньовічний період (V–XI ст.)

Суспільно-історичні особливості європейського Середньовіччя зумовлюють його поділ на два періоди: раннє Середньовіччя (V–XI ст.) та пізнє Середньовіччя (XII–XV ст.).

Специфіка становлення географії періоду раннього Середньовіччя пояснюється процесами, що відбувались у рабовласницькій Давньоримській державі ще з кінця II ст. (набіги готських племен у III ст.; посилення християнства, що з 330 р. стає державною релігією і “викорінює” язичницьку науку; поділ Римської імперії на дві частини – Західну та Східну (395). Панування натурального госпо-



дарства у Західній Європі протягом раннього Середньовіччя, скорочення прямих торговельних зв'язків зі Сходом, релігійна замкнутість призвели до того, що західноєвропейська культура існувала відокремлено і просторовий кругозір європейців був обмежений. Період раннього Середньовіччя, як зазначає більшість дослідників історії, не вніс нічого “нового” у становлення географії (навіть сам термін “географія” було забуто). Цей висновок впливає з аналізу писемних і картографічних джерел досліджуваного періоду.

Писемні джерела, у яких розкриваються географічні уявлення ранньосередньовічного періоду, можна поділити на такі види:

- паломницька література;
- історичні праці;
- християнська (богословська) література;
- “посольська” література;
- описи подорожей;
- власне географічні та космографічні праці.

Історично початковою формою географічних праць періоду раннього Середньовіччя вважається паломницька література. Паломництво (від лат. *palma* – пальма; термін утворений від звичаю привозити з Палестини пальмову гілку) – подорож віруючих до так званих святих місць (у християн – до Рима чи Єрусалима, у мусульман – до Мекки тощо).

Перший опис такого паломництва – “Ітинерарій від Бордо до Єрусалима” (325–333); відомі також записки Сільви Аквітанської (близько 380 рр.), що відвідала Єрусалим, Єгипет, Аравію і Месопотамію.

Паломництва до Єрусалиму особливо почастишали в X–XI ст. Складені паломниками путівники відіграли велику роль при підготовці хрестових походів, привернули увагу європейців до сходу.

З паломницької літератури цього часу відомий “Ітинерарій до Святої землі” англійського хроніста Метью Паризького; “Ходіння” Київського ігумена Данила Мниха до Єрусалиму (1106–1108; 1113–1115), праця останнього мала велику популярність (до нашого часу збереглося до 70 її списків); записки рабина Беньяміна з Тудели в Наваррі (1160–1173) про подорожі різними країнами Сходу.

У концептуальному плані з паломницькою літературою пов'язане відродження описового країнознавства, генетично першопочаткового наукового географічного напрямку, що зародився в античному Середземномор'ї ще в VI ст. до Р. Х. (мілетська школа давньогрецької натурфілософії).

Описове країнознавство характерне і для “посольської” літератури (наприклад, “Історії монголів” Джованні Плато Карпіні – францисканського монаха, що за дорученням папи Інокентія IV здійснив подорож до столиці Монгольської імперії – Каракорума (1245–1247), опису подорожі до Каракорума посла Людовіка IX францисканця Гійома Рубрука (1253–1255). Прикладом популярного опису подорожі є “Книга” Марка Поло (1298), венеціанця, який протягом 24 років (1271–1295) перебував на службі монгольського хана і китайського імператора. Книга Марка Поло належним чином була оцінена тільки в XIV і XV ст. і до XVI ст. слугувала важливим джерелом для складання карт Азії.

Географічні уявлення тогочасного періоду простежуються і в історичній літературі: “*Historia adversus paganos*” (“Історія проти язичників”) Павла Орозія (початок V ст.); “Книга про Ефіопію” Геліодора (III ст.), “*Descriptio orbis terrae*” (“Опис кола земного”) Руфа Феста Авіенні (друга половина IX ст.).

Цікавими для визначення особливостей географічних уявлень досліджуваного періоду, зокрема описів Давньої Русі, є праці візантійських хроністів VI–X ст.: Прокопія з Кесарії (друга половина VI ст.); патріарха Фотія (помер 891 р.), що був свідком облоги Царгорода Руссю у 865 р.; Костянтина VI Порфірородного (905–959); Лева Диякона з Калої в Малій Азії. З інших хроністів слід згадати вченого монаха, якого вважають батьком англійської історії, Беду Достойного (673–735), а також англійського короля Альфреда Великого (871–901), німецького літописця Адама Бременського (помер близько 1080 р.).

Загалом, аналізуючи теоретичні основи описово-країнознавчої літератури раннього Середньовіччя, слід відзначити, що вона була позбавлена комплексності природничо- та суспільно-географічних знань. Як стверджує А. Ісаченко, географічні описи цього часу мали переважно топографічний характер. Небагато праць містять описи природи з розкриттям суті природничих процесів. Наприклад, Дж. П. Карпіні в “Історії монголів” наводить відомості про монгольські степи, згадує про Північний океан, однак стверджує, що Волга і Урал впадають у Грецьке море, так само як Дон і Дніпро (порівняйте з відомостями Геродота від V ст. до Р. Х., географічні уявлення якого про Ойкумену були набагато правильнішими).

Г. Рубрук уперше вказує на наявність нагір'я у центрі Азії, підтверджує, що Каспій не з'єднується з океаном, розповідає про диких тварин (куланів, аргалів) тощо.

Розвиток науки у середньовічній Європі загалом, у тім числі і природознавства, був можливий тільки на основі узгодження з

канонами Святого Письма (недаремно інтелектуальними центрами середньовічної Європи стали монастирі).

Апологети християнства у боротьбі за утвердження віри використовували деякі ідеї античної натурфілософії (історія науки зберегла імена Климентія Александрійського (друга половина II ст.), Септилія Флоренса Тертуліана, єпископа Василя з Кесарії (329–379)). Зокрема, з іменем Василя Великого пов'язана поява книги “Шестиднев”, що стала на довгий час керівництвом з географії для християн. Ідеї античної філософії були вибірково препаровані й інтерпретаційно використані для пропаганди християнства.

Християнські письменники відкидали античну ідею кулястості Землі, однак у середні віки ця ідея не була забута остаточно завдяки працям Марціана Капелли (перша половина V ст.) і Макробія (приблизно 395–435 рр.), які писали про п'ять зон, незаселеність полярної і тропічної частин.

Християнська ідеологія позначилася також на власне географічних і картографічних працях раннього Середньовіччя. Власне географічна література представлена “Християнською топографією” візантійського монаха Козьми Індікоплова (середина VI ст.), “Космографією” автора з Равенни (VII ст.), трактатом “Про виміри Землі” ірландського монаха Дікуїла (825).

Щодо “Християнської топографії” Козьми Індікоплова, то в ній автор заперечує ідею кулястості Землі, існування антиподів, самостійність руху небесних тіл. Схема Всесвіту узгоджується із засадами Святого Письма. Видима земля має форму прямокутника (довжина удвоє більша від ширини). Вона оточена океаном, за яким на сході люди жили до потопу. Там міститься рай, беруть початок Ніл, Тигр, Євфрат, Ганг. Океан утворює чотири затоки – Римську, Аравійську, Перську та Каспійську. Кришталеві стіни утворюють Небо, де розташоване Царство Христа і блаженних. Сонце, Місяць і зорі переміщуються ангелами, які також надсилають вітри. Для порівняння згадаймо музично-числову схему Всесвіту піфагорійців, теорію натуральних місць Аристотеля, і зробімо висновок, що “Християнська топографія” Козьми Індікоплова є антинауковою за своєю суттю, однак має значення як констатація відповідного етапу розвитку науки.

На Русі “Християнська топографія” стала відомою вже з XIII–XIV ст., однак збереглась у списках XVI–XVIII ст.

Равеннська “Космографія” за своїм змістом – це каталог місць (міст, рік, островів), що базується на римських “ітинераріях”, а також на Певтингеровій таблиці.

“*Tabula peutingeriana*” – маршрутна карта XI–XII ст., зроблена з копії I ст. з відповідними пізнішими правками. Карта має вигляд

звитка довжиною 6,75 м, шириною 34 см, на якому зображено весь світ – від Британії і Атлаських гір до гирла Гангу. На карті відображено шляхи довжиною понад 200 000 км, міста (понад 500), зазначено віддалі. Вузькими смужками на ній були показані Середземне і Чорне моря, на північ від Чорного моря були позначені землі роксоланів і сарматів – територію сучасної України.

Карта була віднайдена у м. Вормсі знаменитим поетом-гуманістом Конрадом Цельтесом, учнем Ю. Дрогобича. Вивчаючи у Краківському університеті астрономію і математику, К. Цельтес водночас читав лекції з риторики, поезики, викладав епістолографію. Знайдену карту К. Цельтес передав для опублікування гуманістові Конраду Певтингеру. Останній не встиг опублікувати карти, вона вийшла друком лише 1591 р. й була перевидана в 1869–1876 і 1888 рр. Оригінал Певтингерової таблиці зберігається у Віденській національній бібліотеці.

Трактат “Про виміри Землі” Дікуїла – це опис трьох частин світу, окремо великих рік, островів, морів, гір.

Основна мета карт раннього Середньовіччя – ілюстрація біблейського вчення, додаток до богословських творів. Земля на таких картах має форму прямокутника (за Козьмою Індикопловом), овалу чи круга, розділеного на три частини (відповідно до Біблії, яка говорить, що Ной після потопу розділив три частини світу між своїми синами). Останні карти отримали у західній літературі образну назву “Т–О” карти, в радянській літературі – “монастирські карти”. А. Геттнер називав їх “колісні” карти.

До найдавніших карт світу належить також карта з монастиря Альбі (720–730), карта іспанського монаха Беата (730–798), яка використовувалася для складання карт до XIII ст.; карта світу Дікуїла (825) на трьох срібних пластинках; прямокутна “Коттоніана” чи англосаксонська карта кінця XV ст., круглі карти невідомого автора приблизно 1080 р. (“Туринська карта”) і Гвідо Брюссельського (1119), овальна карта Генриха Майнцького (1110).

### ***1.1.2. Пізньосередньовічний період (XII–XV ст.)***

Виділення другого етапу розвитку середньовічної географії (XII–XV ст.) зумовлюється економічним піднесенням країн Західної Європи (розвиток ремесла, торгівлі, товарно-грошових відносин). Основні економічні центри змістилися на Середземномор'я з містами-республіками Венеція, Генуя, Флоренція, а також у Фландрію, з XIV ст. – на узбережжя Балтійського і Північного морів, де був створений Ганзейський союз торговельних міст.

З XIII ст. відбувся значний розвиток мореплавства (поява каравел, використання компаса, вдосконалення способів визначення широт (за висотою Сонця над горизонтом і таблицями схилень).

Економічне піднесення привело до виникнення університетів (1119 р. – Болонья<sup>1</sup>, 1150 р. – Париж). У XIV ст. у Європі налічувалося вже понад 40 університетів. Поширення ідей гуманізму вплинуло на систему середньовічної освіти, яка складалася з двох курсів: початкового тривіума (вивчення трьох гуманітарних дисциплін – граматики, риторики, діалектики) та вищого курсу (вивчення арифметики, геометрії, музики і астрономії).

Однак тогочасна наука також перебувала під впливом церкви, зокрема чернечих орденів францисканців і домініканців, що були створені на початку XIII ст. для боротьби з єретичними школами.

Вселенський собор католицької церкви у 1215 р. (Латеранський собор) прийняв ухвалу про викорінення єресі; створюється інквізиція – підпорядкована Папі Римському релігійна, розшукова і судово-поліцейська організація для боротьби з єресями (з 1231 р. віровідступників почали спалювати на вогнищах).

Церковні собори 1209 і 1215 рр. заборонили викладання фізики і математики Аристотеля (праці Аристотеля були допущені для вивчення в університетах тільки наприкінці XIII ст. без ідей, що могли б суперечити Біблії).

Однак церковні енцикліки не змогли зупинити прогрес науки. Цьому прогресові сприяли переклади античних географів: XII ст. – перекладено “Тетрабіблос” і “Альмагест” Клавдія Птолемея; XII ст. – “Метеорологіка” Аристотеля; поч. XV ст. (1406) – “Керівництво з географії” Клавдія Птолемея; 1472–1474 рр. – перше повне видання “Метафізики” Аристотеля.

Перекладна антична література, а також філософські системи передових мислителів Середньовіччя Роджера Бекона (1214–1294), Вільяма Оккама (1300–1350), що доводили необхідність дослідів, розвитку дослідницької науки та поклали початок розкладу офіційної схоластики – науково-теоретична основа власне географічних праць періоду пізнього Середньовіччя.

Загальногеографічні уявлення цього періоду розкривалися в енциклопедичних виданнях, зокрема у 20-томному виданні Томи Кембриджського “*De proprietatibus rerum*” (перша половина – серед-

<sup>1</sup> У 1481–1482 рр. ректором університету медицини і вільних мистецтв у Болоньї був Ю. Котермак (Дрогобич), перший український доктор медицини; у 1483 р. він видав першу книгу українського автора “*Indicium prenosticon Magistri Georgi Drohobich de Russia*”.

ина XIII ст.); енциклопедичному виданні *"Speculum magoris"* ("Велике дзеркало") у 10 томах домініканського вченого з Франції Вінсента де Бове; богослова і філософа зі Швабії домініканця Альберта Больдштедського (Альберта Великого, 1113–1280); "Книзі природи" (1349) Конрада фон Мейгенберга.

Працею, що узагальнювала географічні знання того часу, вважається *"Tractatus de imago mundi"* ("Зображення світу") римського кардинала П'єра д'Ейї (1350–1420). Перше видання книги 1410 р., друге – 1414 р. (для другого видання використано латинський переклад "Географії" Клавдія Птолемея). П'єр д'Ейї підтримує ідею геоцентричної будови Всесвіту, ідею кулястості Землі; дотримується античного вчення про те, що полярна і тропічна зони є незаселеними; значно перебільшує протяжність Землі з заходу на схід (відстань між Західною Європою і Східною Азією зводилася до кількох днів морського плавання). П'єр д'Ейї відкидає уявлення Клавдія Птолемея про замкнутість із півдня басейну Індійського океану.

В "Описі Європи і Азії" (середина XV ст.) папи Пія II (роки папства 1458–1464) – тропічна зона заселена, Індійський океан незамкнутий з півдня.

Спираючись на останні праці, деякі автори перебільшують значення християнства для розвитку географічних уявлень європейців. Зокрема, К. Ріттер характеризував християнських проповідників як просвітителів язичницьких народів у період з V–VI ст. по X ст. Це ніби були мудрі, благочестиві та кращі люди того часу; історію поширення християнства К. Ріттер розглядав як історію відкриттів і успіхів у географії. Сучасник К. Ріттера А. Гумбольдт подібних поглядів не поділяв.

Сучасні дослідники характеризують перші століття християнського Середньовіччя як період застою і занепаду в географії. А. Ісаченко наводить думку французького географа Е. Мартонна про те, що "Середньовіччя відзначене майже повним виродженням загальної географії".

*Загальний висновок:* розвиток географії у європейському християнському середньовіччі відбувся шляхом компромісу сформованих раніше натурфілософських уявлень античності й біблійного вчення щодо походження Світу, викладеного у Старому Заповіті.

Компроміс призводив до втрати досягнень, які були властиві для античності, особливо щодо походження Землі, будови Землі та Всесвіту. Наприкінці XV ст. спостерігається певне повернення до наукового природознавства, що продиктоване суперечністю між догматизмом теології та реальними потребами життя.

Із розвитком мореплавства пов'язане виникнення нового типу карт-портоланів, або комплексних карт. Вони з'явилися в Італії й Каталонії приблизно у 1275–1280 рр. (пізанська карта – перший відомий портолан). Перші портолани зображали береги Середземного і Чорного морів, пізніше західне узбережжя Європи. Велика точність зображення, орієнтація на північ, компасні напрямки в окремих точках, лінійний масштаб – особливості портоланів (градусну сітку наносили зрідка – з кінця XIV – початку XV ст.). Портолани використовували до XVII ст., до появи морських карт, складених у проекції Меркатора.

Удосконалювали також “монастирські” карти (збільшувалися за розмірами, ставали детальнішими). Найвищим рівнем відзначалися італійські та каталонські карти XIV ст., зокрема карти генуезця П'єтро Вісконті (1311 і 1321) і “Каталонська карта світу”, складена Абраамом Крекесом із Майорки у 1370 р.

На рубежі Середньовіччя й епохи Ренесансу (Відродження) піднімається постать видатного українського поета, математика, фізика, лікаря, філософа і астронома Юрія Котермака (Дрогобича). Роки життя – 1450–1494. Уродженець міста Дрогобич, виходець із убогої ремісничої родини, він піднявся до висот світової науки.

Студії у Ягеллонському університеті (Краків) з 1469 р. дали змогу Ю. Котермаку (Дрогобичу) отримати в 1470 р. науковий ступінь бакалавра мистецтв, а в 1473 р. – ступінь магістра. З 1473 р. його навчання продовжується в Болонському університеті, де він у 1478 р. отримує ступінь доктора філософії, а в 1482 р. стає доктором медицини і вільних мистецтв. Ю. Котермаку (Дрогобичу) завдячуємо виходом у світ першої книжки українського автора – *“Indicium prenosticon Magistri Georgi Drohobich de Russia”* (“Прогностичне судження поточного 1483 р.”). Книжка має невеликий обсяг: лише десять карток форматом 18,25 на 13 см. До нашого часу збереглися тільки два примірники: у Національному музеї м. Кракова (Польща) та в бібліотеці Тюбінгенського університету (Німеччина).

Книжка починається передмовою і віршем, який у перекладі з латини звучить так:

“Хай дуже далекі від наших очей простори всесвіту,  
Але близькі вони для розуму людини!”

Докладний опис цієї книжки подав у 1932 р. Іван Кревецький, а в 1972 р. Ярослав Ісаєвич у документальній повісті “Юрій Дрогобич”.

Дослідники стверджують, що Ю. Котермак (Дрогобич) у своїй праці прогнозує затемнення Місяця і Сонця, подає інформацію

про те, як спостерігають взаємне розташування Сонця і планет астрономи у різних країнах і містах Європи залежно від географічної довготи, робить метеорологічні передбачення погоди на кожний місяць, а також передбачає небезпеку для князів і панів, які гноблять народ, прогнозує перемогу турків над християнами.

Відрадно, що автор згадує свої рідні міста Львів і Дрогобич, зазначаючи, що вони належать до Русі, так як Буда до Угорщини тощо. Свій рідний край він називає *Russia Podolia*.

Ю. Котермак (Дрогобич) є також першим українським автором медичної книжки "*Karmina de urinarum indicium*" (Рим, 1483 р.), у якій подано основи лікування.

З 1488 р. Ю. Котермак (Дрогобич) був професором медицини та астрономії в Ягеллонському університеті, де 1492 р. став деканом медичного факультету.

Лекції Ю. Котермака (Дрогобича) слухали студенти, а науковими працями користувалися вчені з усієї Європи. Серед останніх був також відомий польський астроном Миколай Коперник.

## 1.2. Географічні уявлення скандинавських народів

Скандинавські народи (норманни, вікінги) протягом досліджуваного часу були, насамперед, відомими мореплавцями, здійснюючи подорожі як в західному, так і в східному напрямках (історія зберегла ім'я Отера з Гельгеланна, що ще у IX ст. досяг Білого моря). Однак найбільше досягнення скандинавів – це плавання Північною Атлантикою та відкриття американського континенту. У контексті останнього пам'ятні дати: 874 р. – відкриття Ісландії та заснування тут першого поселення; 982 р. – відкриття Ейріком Рудим південного узбережжя Гренландії; приблизно 1000 р. – відкриття Лейфом Ейріксоном невідомої землі, що простягалася з півночі на південь (американське узбережжя).

Географічні уявлення скандинавів середньовічного періоду відображені у творах народної творчості ("Сага про Ейріка Рудого" тощо).

Скандинави освоювали також континентальні райони Європи, що знайшло відображення навіть у норманській теорії походження Київської держави, за якою нормани виступали організаторами політичного життя спершу на берегах озера Ільмень, а пізніше й на берегах Дніпра.

Критичний аналіз аргументів норманістів (Август Людвіг Шльоцер, Ернст Кулік, Вільгельм Томсен, Олексій Шахматов, Туре



Арне, Степан Томашівський, Адольф Стендер-Петерсен) та анти-норманістів (Степан Гедеонов, Михайло Грушевський, Борис Греков, Серафим Юшков, Борис Рибаків, Михайло Тихомиров, Володимир Пашуто, Микола Рязановський, Олександр Рязановський) дають змогу вслід за Омеляном Пріцаком стверджувати, що нормани відіграли тільки роль каталізатора суспільно-політичного життя у Подніпров'ї, що зумовлювалося загальним ходом історичного процесу на цих землях. Зазначимо, що напрям з "Варяг у Греки" став першою геополітичною віссю, що перетнула територію України у меридіональному напрямку.

## 2. АРАБСЬКА ГЕОГРАФІЯ

Середньовіччя характеризується розширенням географічного кругозору для арабських народів, що є результатом завоювання ними значної території (Сирія, Палестина, Єгипет, Месопотамія, майже все середземноморське узбережжя Африки, Іспанія (у 732 р. вони були розбиті на території Франції біля м. Тур). На сході арабські володіння сягали північно-західної Індії. У період найбільшого розквіту територія Арабського халіфату становила 10,9 млн км<sup>2</sup>. Причини арабської експансії криються в особливостях ісламу – релігії, що в перекладі означає підкорення волі аллаха (всемогутній аллах наголошував, що його віру необхідно поширювати серед інших народів навіть мечем).

Географічне положення арабського світу забезпечувало зв'язок з візантійською культурою, що перебувала під впливом грецької науки, з одного боку, а також китайською культурою, з іншого боку. Цим і пояснюється достатньо високий рівень арабської географії.

Інтелектуальним центром арабського світу став Багдад, що був заснований 762 р. поблизу руїн Вавилону. Під керівництвом халіфів Гаруна ар-Рашида і Аль-Мамуни почався переклад праць давньогрецьких філософів і вчених арабською мовою (у 813–833 рр. було перекладено "Географію" Клавдія Птолемея). У цей період виникли обсерваторії (Багдад, Дамаск), проводилися градусні вимірювання у Месопотамії та Сирії, що свідчить про подальший розвиток математико-географічного методу.

Розвиток математико-географічного наукового напрямку пов'язується насамперед з іменем хорезмійського вченого-енциклопедиста Аль-Біруні (972–1048). Аль-Біруні є автором праць

“Хронологія давніх народів”, змістом якої виступають календарні системи арабів, персів, євреїв, греків, согдійців, хорезмійців, сирійців та ін.; “Ключ до астрономії” (загублений трактат); “Канон Массуда”, у якій розроблено тригонометричний метод визначення географічних довгот, що близький до сучасних триангуляційних геодезичних методів.

Аль-Біруні уперше на Середньому Сході висловив думку про ймовірність руху Землі навколо Сонця (геліоцентрична система Всесвіту); визначив довжину кола Землі, вимірявши кут зниження горизонту з гірської вершини в Індії; стверджував, що припливи викликані притяганням Місяця; а в напрямку на південь – ніч зникає.

Внесок арабських учених у розвиток природничої географії найбільш відчутний у кліматології та геоморфології.

Щодо кліматології, то 921 р. Аль-Балхі склав перший кліматичний атлас світу; Аль-Массуді (помер 956 р.) зробив опис мусонів, пояснив процес випаровування вологи та її конденсації у вигляді хмар; у 895 р. Муккадасі зробив поділ Землі на 14 кліматичних районів; встановив, що клімат змінюється не тільки залежно від широти, а й також у західному та східному напрямках.

Геоморфологічні уявлення розвиваються у праці Аль-Біруні з географії Індії (1030), у якій зазначається, що круглі камені на південь від Гімалаїв принесені гірськими ріками; алювіальні наноси поблизу гір більші за гранулометричним складом.

Таджицький вчений Ібн-Сіна (Авіценна, 980–1037 рр.) зазначає, що гори руйнуються водними потоками; гірські вершини складені породами, які більш стійкі до дії ерозії; процес руйнування гірських порід відбувається постійно.

Прикладом праці суспільно-географічної тематики є “Мукаддіма” (“Вступ до світової історії”) Ібн-Гальдуна (1332–1406). Розглядаючи завдання, метод дослідження і принципи історії, Ібн-Гальдун наголошує на впливі природного середовища на людину, однак зазначає при цьому, що деякі характерні особливості людини більше визначаються рівнем культури і способом життя, ніж природним середовищем. Ібн-Гальдун розглядає різні стадії розвитку суспільства (кочівний спосіб життя у пустелях найбільш примітивний і бідний; осіле життя у містах забезпечує достаток і пом’якшення звичаїв); аналізує форми правління; описує міста і міські види діяльності. Аналогічні ідеї зародились у Європі лише наприкінці XIX ст.

Протягом усього середньовічного періоду араби розвивали й описово-країнознавчий напрям. Географічна література цього на-

пряму представлена “Книгою шляхів для пізнання держав” Ібн-Гордадбег (60–70-ті роки IX ст.), “Книгою доріг для пізнання держав” Аль-Джайгані (кінець IX–початок X ст.), записками Ібн-Фадлана (20-ті роки X ст.) і Аль-Массуді (20–50-ті роки X ст.), “Книгою добрих скарбів” Ібн-Даства (перша половина X ст.), “Записками” Ібн-Якуба (60-ті роки X ст.), “Новою географією” і “Розвагами людини, що прагне відповідно знати різні частини світу” Аль-Ідрісі (1154).

Найбільшим мандрівником арабського світу вважається Ібн-Баттута (1304–1377), який протягом тридцяти років пройшов 120 тис. км доріг і зробив їх опис. З 1325 по 1349 рр. він побував у Єгипті, Аравії, Ірані, Месопотамії, Сирії, Малій Азії, Криму, південних областях Росії до Волги, Середній Азії, Афганістані, Індії, Індонезії, Китаї.

У арабських письменників VIII–IX ст. знаходимо уривчасті відомості про Русь-Україну. Більш детальні відомості подає у “Книзі шляхів для пізнання держав” (60–70-ті роки IX ст.) Ібн-Гордадбег. У “Книзі...” описуються торговельні шляхи слов'ян, що ведуть зі всіх сторін Слов'янщини до Румського (Чорного чи Середземного) моря, далі до моря Джурджана (південно-східна частина Каспійського моря); згадується також Багдад, Вірменія, Сіна (Китай).

Аль-Джайгані у “Книзі доріг для пізнання держав” (кінець IX–початок X ст.) вказує, що русини складаються з трьох родів: русинів, що мешкають найближче до Булгара, володар яких живе у місті Куяб (Київ); славії і танії. Отже, першим родом русинів вважається Київська Русь-Україна; Славію російські дослідники ототожнювали з новгородцями; Танія, за М. Грушевським, – Тмуторокань у гирлі ріки Кубань.

Ібн-Фадлан (20-ті роки X ст.), Аль-Массуді (20–50-ті роки X ст.) подають докладні географічні й етнографічні відомості про слов'ян. Зокрема. Аль-Массуді пише, що *“вони поділяються на багато народів і деякі з них - християни, є поміж ними також погани і ті, що поклоняються сонцю”* [14, с. 16]. Окремо від цих народів згадуються русини: Аль-Массуді згадує про “Маджака – короля Валинани (Волиняки, або Поляни) – нарід, котрий є одним з основних (корінь зі слав'янських корінів) слав'янських народів, вони поважаються поміж іншими народами і мали перевагу поміж ними” [14, с. 17]. Арабський мандрівник під назвою Валинана писав про сильну напівполітичну, напіввійськову федерацію на землях Волині. Федерація Валинана перебувала під владою дулібських князів і, мабуть, організувалася для скинення чужого панування або для кращої оборони перед ворожими нападами чи то аварів, чи то моравів – західного

народу, що у VIII ст. розширив своє панування далеко на схід. Ібн-Даст згадує також про місто Ваі, яке лежить за десять днів дороги на північ від угорського кордону. Ця згадка може стосуватися міста Волинь – осередку федерації дулібів.

Ібн-Даст у “Книзі добрих скарбів” (перша половина X ст.), що має компліятивний характер, пише, що між країною печенігів і країною слов’ян – 10 днів дороги; на початку слов’янської землі є місто Куяб. *“Країна славян – край рівний і лісний”, “не мають ані виноградів, ані ріллі”, “займаються бджільництвом, пасуть свині, вівці, сіють просо”* [14, с. 18]; *“Холод в їх країні такий великий, що кожний викопує собі в землі ніби пивницю (землянку), до котрої прироблює з дерева гостроверхий дах, подібно до (верху) християнської церкви, й на той дах накладає землю”, “...взявши дерева й каміння, запалюють вогонь, розпикають каміння на вогню, аж почервоніє; а як каміння розпечеться до краю (якнайбільше) – поливають і з того йде пара, що нагріває хату так, аж одержує з себе скидають”* [14, с. 19].

Окремо Ібн-Даст згадує про Русь: *“Вони мають короля, що зветься Ханан-Рус; чинять наїзди на Славян(!), приїзять кораблями, висаджуються, забирають їх у неволю, везуть в Харван (Хазран) і Булгар і спродують там. Ланів не мають, а живуть з того, що привозять з землі Славян”, “вони не мають ані нерухомого маєтку, ані міст, ані ланів; єдиний їх промисл – торгівля соболями, вивірками та іншими футрами, які й продають хто купить”, “мають лікарів (знахорів)”, “вони відважні і хоробрі”, “...сміливість не виявляють на коні, але всі свої напади і походи чинять на кораблях”, “штани носять широкі – сто ліктів матерії йде на кожні”* [14, с. 21].

Ібн-Гаукаль (“Книга шляхів і держав”) пише, що *“русини постійно торгують з Хозаром і Румом”, продаючи свій мед, хутра* [14, с. 22].

У “Записках” Ібн-Якуба (60-ті роки X ст.) зазначено: *“Взагалі Славяни – люди сміливі, здатні до походу і якби не було розрізнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами боротися ані один нарід у світі. Вони замешкують краї найбагатші оселями і життєвими засобами. Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі. Крам від них йде морем і сухоходом до Русі і Царгорода”* [14, с. 22].

У “Розвагах людини, що прагне відповідно знати різні частини світу” Аль-Ідрісі (видання арабською мовою 1529 р.; латинський переклад 1619 р., французький – 1840 р.) є згадка про міста Сермель (Перемишль – ?), що розміщене на р. Дністер, Галісія (Галич).

Вищий, порівняно з європейським світом, рівень арабської географії виявляється і в картографічних працях. На тогочасних араб-

ських картах зображена майже п'ята частина Земної кулі, з більш детальним зображенням країв, де пануючою релігією був іслам.

Характерними рисами арабської картографії є орієнтація карт на південь, відсутність градусної сітки, геометризм зображення (переважання прямих ліній).

Важливе значення у розвитку арабської картографії відіграв Аль-Ідрісі (1099–1166), що працював у Палермо на Сицилії на запрошення норманського короля Роджера II. Ним складена овальна карта світу і 70 окремих карт (кожна з них відображає десяту частину семи кліматів). Карти Аль-Ідрісі позбавлені геометризму та значною мірою відображають погляди Клавдія Птолемея.

Таким чином, можна зробити висновки:

- основне значення арабської географічної літератури полягає в нових фактах, а не в теоріях, яких вона дотримувалася; теоретичні уявлення арабських географів, що часто наслідували давніх греків, відставали від практичного досвіду (І. Крачковський);
- араби зібрали у галузі фізичної географії багато матеріалу, але не змогли переробити його у струнку закінчену систему (О. Крубер).

### 3. ГЕОГРАФІЯ У КИТАЇ

Протягом середньовічного часу у китайського народу відзначався найвищий рівень знань, у тім числі й географічних. Достатньо вказати на те, що китайці використовували нуль і десяткову систему в математиці, вели систематичні спостереження за станом погоди ще з XIII ст. до Р. Х., провели у 2 р. після Р. Х. перший перепис населення. Відомі з цього часу географічні описи окремих провінцій, у яких подавався матеріал природничого та господарського характеру. На високому рівні перебувала й китайська картографія. До нашого часу дійшла карта частини території Китаю на 18 шовкових сувоях, на якій використана прямокутна сітка перпендикулярних ліній, проведених у напрямку північ–південь, захід–схід, а для нанесення об'єктів здійснювалося знімання місцевості методом триангуляції.

Географічні уявлення середньовічних китайців стали результатом дещо відокремленого розвитку цієї держави (найбільш поширене твердження), а також контактів китайців з іншими народами.

Наприклад, середземноморська цивілізація стала для них відомою ще з II ст. до Р. Х.: через внутрішні райони Азії до Бухари, Персії та до узбережжя Середземного моря вели торговельні шляхи. У 1287–1288 християнський монах Раббан Бар Саума з Китаю побував у Римі, Франції раніше за появу книги Марка Поло.

Найвідомішим китайським мандрівником і дипломатом є Чжан Цянь (200–114 рр. до Р. Х.), який зібрав історичні відомості про народи, що заселяли Центральну Азію у II ст. до Р. Х.

Уродженець Ханьчжуна Чжан Цянь у 138 р. до Р. Х. був направлений ханським імператором У-ді на захід для встановлення союзу з юечжами проти степовиків хунну. Ті захопили його по дорозі і протримали у полоні десять років. Звільнений з полону він досяг Бактрії і ще через три роки після нової зустрічі з хунну повернувся до двору імператора.

Через сім років У-ди направив Чжан Цяня з новою місією в землю усунів, що населяли басейн р. Лі. Свого помічника Чжан Цянь направив в Кангюй і сусідні з ним землі (Бактрія, Согдіана).

Подорожі Чжан Цяня мають велике історичне значення. Йому вдалося зібрати відомості також про Парфію та Індію, встановити дипломатичні зв'язки між Китаєм та елліністичними державами Азії. Завдяки його подорожам у Китай були завезені виноград і люцерна, а згодом встановилася торгівля по Великому Шовковому шляху.

У XIII ст. (1287–1288) християнський монах з Китаю Раббан Бар Саума побував у Римі, Франції раніше за появу книги Марка Поло.

З наведеного можна зробити загальний висновок: китайська географія середньовічного періоду порівняно з європейською і арабською відзначалася більш прикладним характером, а не розробкою певних теорій. Особливості китайської географії зумовлені впливом китайської філософії, яка головне значення надавала світові природи, заперечувала божественну силу, що створила Всесвіт для людини за певним планом.

## ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ: КЛАСИЧНИЙ І НОВИЙ ПЕРІОДИ

### *План лекції*

1. Науково-теоретичні засади дослідження та періодизації історії української географії.
2. Класичний період становлення української географії.
  - 2.1. Географічні відомості про Україну у давній і античний час.
  - 2.2. Географічні уявлення періоду Київської держави.
  - 2.3. Географічні відомості про Україну XIV–XVIII ст.
3. Новий період становлення української географії (кінець XVIII–перша половина XIX ст.).

### *Рекомендована літератури*

1. Денисик Г. І. Основні етапи розвитку географії в Україні / Г. І. Денисик // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 1. – С. 6–9 ; № 3. – С. 9–14.
2. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : навч. посібник / Я. І. Жупанський. – [2-ге вид., допов.]. – К. : Шлях, 2006. – 275 с.
3. Рудницький С. Історія землезнання України. Ч. 1. Старі віки / С. Рудницький. – Київ ; Прага, 1925. – 131 с.
4. Шаблій О. І. Історичні виміри української географії / О. Шаблій // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. – 2000. – Вип. 1. – С. 7–15.
5. Шаблій О. І. Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.
6. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.
7. Шаблій О. І. Основи суспільної географії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 296 с.
8. Шаблій О. Суспільна географія : у 2-х кн. / О. Шаблій. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. — Кн. 1. — 814 с. ; Кн. 2. — 706 с.
9. Шевчук С. М. Суспільна географія в Україні (теорія та практика досліджень) : монографія / С. М. Шевчук. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. — 481 с.
10. Штойко П. І. Теоретичні концепти становлення новітньої української географії : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.11 / П. І. Штойко. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. — 36 с.

## 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ

Вивчення історії зародження, становлення та розвитку української географії пов'язане з вирішенням багатьох проблем методологічного характеру, серед яких, на нашу думку, доцільно виділити такі:

- проблема співвідношення окремих наукових напрямків: історія української географії, історія географії України, історична географія України;
- науково-теоретичні засади періодизації історії української географії;
- наукові принципи викладу матеріалу з історії української географії.

Методологічною аксіомою курсу “Історія географії” є розуміння історії географії як “рефлексії *розвиненої* науки на свій родовід, генезу, з метою виявлення засадничих джерел, переломних моментів, етапів та генеральних напрямків розвитку їх визначальних рис” [4, с. 8]. Предметом історії української географії виступають “процеси географічного відображення українським соціумом і особливо дослідниками України як її самої, так і світу поза нею в минулі епохи, включаючи методологічні, теоретичні та методичні проблеми землезнання в цілому” [4, с. 11].

Історія української географії тісно пов'язана з історією географії України, оскільки у вигляді окремих археологічних знахідок і особливо писемних пам'яток географія України як *території* була вже тоді, коли не існувало українського народу (нації). У зв'язку з цим потребує наукового обґрунтування *поняття української прабатьківщини*. Наукова концепція неперервності історичного зв'язку сучасних українців з прадавніми мешканцями її території дає змогу розглядати історію української географії від найдавніших часів.

Історія української національної географії стосується наукового феномена значно пізнішого часу (кінець XIX–початок XX ст.). Саме наприкінці XIX–на початку XX ст. розробляються науково-теоретичні та методичні засади української географії, зокрема, питання, які стосуються об'єкта, предмета, принципів дослідження, класифікації географічних наук тощо. Становлення української національної географії пов'язане з науковими працями Г. Величка, С. Рудницького, П. Тутковського, В. Садовського.

Однак наукове природничо- та суспільно-географічне осмислення неможливе без знання фактологічного матеріалу, представ-



леного в картографічних джерелах, країно- та краєзнавчих описах як вітчизняних, так і чужоземних авторів попереднього часу. Власне така позиція зумовила розгляд питань, які стосуються донаукового етапу становлення української географії.

Зв'язувальною ланкою між історією географії України та історією української географії є історична географія України, що, за С. Рудницьким, виступає поєднанням землезнання (науки простірної, хорологічної) з історією (наукою часовою, хронологічною). Для розуміння суті історичної географії рекомендуємо проаналізувати статтю акад. С. Рудницького "Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання"<sup>1</sup> та статтю проф. І. Ковальчука "Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз"<sup>2</sup>. Загалом варто підкреслити відносність розмежування актуальних праць з географії України та історико-географічних досліджень. Для прикладу, праці С. Рудницького "Коротка географія України. Ч. II. Антропогеографія" (1914) чи "Географія українських й сумежних земель" за ред. В. Кубійовича (1938) у наш час мають головно історико-географічне значення.

Глибокий науково-теоретичний зміст криється за проблемою періодизації історії української географії, при здійсненні якої слід брати до уваги систему внутрішньонаукових (інтерналістських) і зовнішніх (екстерналістських) чинників, що впливають на процеси історичного розвитку науки, з одного боку; а з другого – етапи, періоди становлення і розвитку української географії слід розглядати у контексті світової, європейської географії, географії країн-сусідів (насамперед Польщі та Росії), виявляючи при цьому синхронію та діахронію розвитку.

До внутрішньонаукових чинників становлення УГ належить тип (характер) наукового світогляду (міфоепічний, власне науковий, сакральний, секулярний), домінуючі наукові парадигми (фізіоцентрична, антропоцентрична, екологічна); системно-структурна, модельна тощо.

До зовнішніх чинників становлення української географії можна включити: *специфіку історичного розвитку України; особливості суспільного замовлення на науковий географічний продукт на різних історичних етапах* (наприклад, країнознавчі описи класичного періоду чи аналітичні дослідження нового та новітнього часу); *тип і рівень розвитку суспільного виробництва й суспільних відносин* (для прикладу, географічні уявлення періоду трибальної культури, культури

<sup>1</sup> Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання / С. Рудницький // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Т. 13–14.

<sup>2</sup> Ковальчук І. Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз / І. Ковальчук // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. – 2002. – Вип. 6. – С. 7–23.

збиральництва чи географічні уявлення періоду аграрної культури (як трипільської) відмінні від географічних знань індустріального та постіндустріального суспільств).

Однак найважливішою із групи зовнішніх чинників становлення української географії є специфіка історичного розвитку, яка, за проф. О. Шаблієм:

- зумовила наявність довготривалих періодів існування українства як бездержавного народу, що порушує історичну тяглість української географії. У цьому контексті зовсім не випадковим виглядає факт піднесення наукової думки, у тім числі й географічної, у часи існування державних утворень чи національно-визвольних змагань українського народу (Київська Русь, період козацької держави, УНР/ЗУНР, період незалежної України з 90-х років XX ст.);
- розподіл території України між різними державами (головним чином Польщею та Росією) і перебування її на периферії цих імперій призводило до вивчення різних частин України переважно імперськими вченими відповідно цих держав, що, своєю чергою, сприяло розвитку регіональних, а не загальноукраїнських проблем; зумовлювало різноспрямований розвиток географії в підавстрійській чи підросійській частинах України (наприклад, антропогеографії в дусі європейських традицій у західній Україні та галузево-статистичний напрям економічної географії в центрі та на сході України); порушення синхронності розвитку європейської та української географії (наприклад, наукові основи європейської природничої географії закладені у працях німецького вченого А. Гумбольдта, суспільної – К. Ріттера в першій половині XIX ст., в Україні – наприкінці XIX–на початку XX ст. у працях Г. Величка, С. Рудницького).

У науковій літературі нема єдиної схеми періодизації історії української географії. С. Рудницький (1926) виділяє два періоди: старі часи – до XVIII ст. та нові часи – після XVIII ст. Я. Жупанський (1997) виділяє стародавні часи; період Київської Русі; середньовічний період – до кінця XVIII ст.; новий час – до початку XX ст.; новітній час. М. Пістун (1997) розділяє історію розвитку суспільно-географічної думки в Україні на три основні якісні періоди: стихійно-описовий (від античних часів і до кінця XVI ст.); цілеспрямовано-описовий (XVII–XVIII ст.); власне економіко-географічний (XIX–XX і початок XXI ст.)<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Пістун М. Д. Програма спецкурсу “Розвиток суспільно-географічної думки в Україні” для студентів суспільно-географічних спеціалізацій університетів / М. Д. Пістун. – К. : Вид. центр “Київський університет”, 1999. – С. 3.

Проф. О. Шаблій використовує поділ історії української географії на два етапи: донауковий; науковий (з другої половини XIX–початку XX ст.)<sup>1</sup>; або класичний (від стародавніх часів до кінця XVIII ст.); новий (з кінця XVIII до кінця XIX ст.); новітній (модерний) (перша половина XX ст.); сучасний (з другої половини XX ст.)<sup>2</sup>.

Запропонована проф. О. Шаблієм схема періодизації історії української географії нами застосована при висвітленні процесу становлення історії української географії, що охоплює часовий проміжок від найдавнішого часу до другої половини XX ст. Крім того, часові рамки нового періоду звужені чіткіше до першої половини, а не до кінця XIX століття.

Поділ історії становлення науки, утім числі географії, на класичний, новий і новітній періоди відбувається з урахуванням багатьох чинників, зокрема

- *процесів диференціації та інтеграції наукового пізнання* (для географічної науки класичного періоду характерна цілісність, нерозчленованість знання в рамках єдиної натурфілософії, натомість у новому періоді відзначаємо зародження, а у новітньому періоді – подальший розвиток аналітичних, експериментальних досліджень, поглиблення диференціації наукового пізнання, що, своєю чергою, зумовлює проблему цілісності географічної науки вже на іншій методологічній основі);
- *зв'язку науки і практики* (для класичного періоду властивий розрив наукових географічних знань із практикою їхнього використання; від нового до новітнього періоду відзначаємо наростання конструктивної функції географії – географічні знання мають прикладне застосування для цілей природокористування, для реалізації державної політики у різних сферах суспільного життя тощо). Власне посилення конструктивної функції географічних знань, потреба у спеціалістах-географах зумовили виникнення географічних інституцій – кафедр (Львівський університет – 1882 р., Харківський – 1889 р., Одеський – 1890 р. Київський – 1891 р., ), становлення географії як професійної сфери діяльності; *рівень розвитку теорії* (системи понять, категорій; закони, закономірності, наукові принципи тощо). Власне критерій теоретичності, “прогресу теорії” застосовується для поділу української географії на донауковий і науковий етапи становлення, а також для диференціації власне наукового етапу.

<sup>1</sup> Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 76.

<sup>2</sup> Там само. – С. 108.

У наукових публікаціях останнього часу з'явилися спроби періодизації науки, у тім числі географії, на класичний, неklasичний (модерний) і постнеklasичний (постмодерний) періоди. Згідно зі сучасними філософськими концепціями, класична наука вивчає абсолютні абстрактні об'єкти, об'єктивність наукових положень абсолютна незалежно від засобів пізнання; неklasична наука досліджує релятивістські абстрактні об'єкти, наукові положення трактують як відносні; постнеklasична наука вивчає цілісні об'єкти на основі *суб'єкт-об'єктного підходу*. За проф. О. Шаблієм, класичний період географії тягнувся майже до XX ст.; неklasичний – до 80–90-х років XX ст., а постнеklasичний – з 80–90-х років XX ст.<sup>1</sup>

Щодо принципів підходів до викладу матеріалу з історії української географії, то аналіз наукової та навчальної літератури засвідчує наявність принаймі трьох способів представлення історико-географічного матеріалу: історико-хронологічний, проблемний, проблемно-хронологічний. Хронологічний підхід забезпечує висвітлення головних напрямів розвитку української географії у часових межах окремих періодів. Використання цього підходу найдоцільніше у загальнонаукових історико-географічних дослідженнях, натомість у конкретнонаукових природничо- та суспільно-географічних дослідженнях краще спрацьовує проблемне висвітлення матеріалу.

У науковій і навчальній літературі з історії української географії відзначаємо домінування хронологічного підходу (Я. Жупанський), менше представлений проблемно-хронологічний (О. Шаблій) та проблемний підходи (Всеукраїнський часопис "Історія української географії" з рубриками "Крає- і Країнознавство", "Натургеографічні та геоекологічні студії", "Антропогеографічні студії", "Картографічні сюжети").

## 2. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ

### 2.1. Географічні відомості про Україну у давній і античний час

Початкове (донаукове, доklasичне) пізнання довкілля людиною, що замешкувала терени сучасної України, за Г. Денисиком [1], тривало від появи сучасної людини (40–35 тис. років тому) до IV ст. до Р. Х. (до появи перших писемних пам'яток). Часові рамки

<sup>1</sup> Шаблій О. І. Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 366.

докласичного пізнання людиною довкілля можуть поглиблюватись, адже на території України поблизу селища Королеве на Закарпатті віднайдена палеолітична стоянка – одна з найвизначніших палеолітичних пам'яток світу, вік нашарувань якої обчислюють щонайменше мільйоном років. Тут зібрано одну з найбільших у Європі палеолітичних колекцій. Знахідки з 16 культурних горизонтів (знаряддя праці кроманьйонців, неандертальців, пітекантропів) засвідчують давнє заселення території, дають змогу простежити еволюцію первісних знарядь праці упродовж майже мільйона років. Археологічні знахідки віком у мільйон років доцільно шукати і в інших місцях Карпатського, Подільського регіонів, які не були вкриті давнім зледенінням і льодовиковими водами (біблійна прирочка про Всесвітній Потоп!).

Слід відзначити *регіональний характер* пізнання давньою людиною теренів України. Природу Правобережної України (природні компоненти і явища, які мали практичне значення) стародавні люди знали краще, ніж Лівобережної, що пояснюється її інтенсивнішим господарським освоєнням (загосподарюванням). Тут сконцентровані основні родовища кременю (сировини для виготовлення знарядь праці та зброї упродовж палеоліту і неоліту), болотяних руд; тут зародилася трипільська неолітична землеробська культура. У межах Правобережної України детальніше були пізнані природні ресурси окремих регіонів лісостепу – Середнього Подністер'я та півдня Волинської височини, в степу – частково Північного Причорномор'я.

Це був етап накопичення “практичної” географічної інформації, необхідної для освоєння природного довкілля, етап так званої трибальної географії. Археологічні знахідки засвідчують високий побутовий рівень географічної культури мешканців Середнього Подніпров'я, Середнього Подністер'я.

Національною реліквією можна вважати друге у світі за віком картоподібне зображення на бивні мамонта “Межиріцьку карту”, вік якої становить не менше 17 тис. років. Цей бивень віднайдено 1962 р. на березі р. Росава (у межах сучасного села Межиріч Канівського району на Черкащині). Оглядовість, вибірковість зображення, використання умовних знаків і навіть проєкції – ознаки, що дають підстави трактувати малюнок на кістці мамонта як великомасштабний картографічний твір. Географічну інтерпретацію межиріцької знахідки подають Я. Жупанський [2, с. 14], В. Шевченко<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Шевченко В. Національна реліквія / В. Шевченко // УГЖ. – 1994. – № 1. – С. 57–59; Шевченко В. Доісторичні карти / В. Шевченко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1998. – № 14.

Існування на наших теренах найдавнішої у світі культури засвідчують сучасні дослідження петрогліфів Кам'яної Могили (пагорба поблизу Мелітополя). Петрогліфи Кам'яної Могили трактують як зразки найдавнішої у світі протошумерської писемності. Розшифровані акад. А. Г. Кифішиним<sup>1</sup>, вони розповідають про народження Бога-творця, про упорядкування Хаосу, що царював навколо, і про започаткування світового порядку.

Потребує історико-географічної інтерпретації дописемна трипільська культура, віднайдена наприкінці ХІХ ст. чеським археологом В. Хвойкою і названа ним українською (пізніше назва цієї культури прив'язується до с. Трипілля Київської області, де й була віднайдена).

Україна часів Трипілля – суцільно хліборобська і суцільно заселена країна. Трипільська культура – це культура складної орнаментики, пишної декоративності, розмальованого посуду, які прославляють культ Землі, її родючості, а загалом – прадавній індоєвропейський Космос.

За найновішими даними, трипільська цивілізація існувала на українських теренах у VI–III тис. до Р. Х. і, маючи ознаки державності, підпорядкувала собі чи не всі племена Правобережжя і деякі – Лівобережжя. У добі трипільської культури простежують родовід українства такі учені, як В. Хвойка, О. Кандиба (О. Ольжич), Я. Пастернак та ін. Опираючись на матеріали антропо-, психо- та культурогенезу, ці вчені дотримуються трипільської, на відміну від ранньослов'янської (М. Грушевський) та давньоруської (офіційна теорія радянської історіографії) теорій українського етногенезу.

Для посилення трипільської теорії українського етногенезу можна використовувати висновки порівняльної лінгвогеографії, які підтверджують трипільські корені української мови<sup>2</sup>. Аналіз лексиконів найдавніших вихідців з України (у IV тис. до Р. Х. із Подніпров'я викотилися протошумери, III–II тисячоліття до Р. Х. – орії, пелазги, етруски) – джерело для вивчення мови праукраїнців трипільської доби, оскільки вони мають багато близьких до українських слів і словесних форм.

Трипільці першими у Європі навчилися працювати на землі й розводити одомашнених тварин, що сприяло їхньому благополуччю та нагромадженню багатства. У зв'язку з цим вони витворили

<sup>1</sup> Кифішин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тысячелетий до н. э. / А. Г. Кифішин. – К. : Аратта, 2001. – 872 с.

<sup>2</sup> Губерначук С. Трипільські корені української мови / С. Губерначук // Укр. газета. – 2004. – № 7 (291).

терміни, дуже близькі до нинішніх українських: *праці, праціта, працяяна, працарана*, тобто накопичення, початок роботи; *кзам, кзам'я* (Земля) та *багутва, бглага* (благополуччя, щастя). Орачі та сівачі, напевно, у трипільців називались, як і у нас, бо у санскриті є слово із коренем “сів” – *корсівана* (сівач), а в етрусків-пелазгів – слово *оратор* (орач). Термін “ар” (орати, орач) запозичили у трипільців ще протошумери. Слово *поле* також звучало у мові трипільців, бо у санскриті є відповідник – *пгала*, а в етрусків – *пулу*.

Очевидно, в епоху Трипілля побутували терміни на означення злакових культур – пшениця, просо, горох; збожжя (у санскриті – *біджя*) та продуктів з них – пшоно, кутя. Займаючись скотарством, трипільці, очевидно, називали худобу *гона, го і марга, маржина*; з того часу існують назви корова (*карава*), тур (*тор*); коза на санскриті – *мека і букка*. До трипільських належать назви баран, цап, віл, теля, кобила, ягня, голуб, кінь (*кінкірі*).

Про трипілля як культуру великих протоміст свідчать назви у санскриті: *дам, дама – дім, кхада – хата, куп – курінь* (куток), *дарава – дерево, драв'я – дерев'яний, такша – тесляр, кілака – кілок, двара – дрова, кри – крити*.

Крім знаменитої трипільської мальованої кераміки, трипільські ремісники вміли плавити метал, виготовляти предмети домашнього вжитку, зброю, одяг із тканин, прикраси. У трипільській добі простежуються й деякі терміни, пов'язані з ремісництвом, що є у санскриті: *ліп'яті – ліпити, вішушка – висушений, суда – посуд, чашака – чашка, кумбга – глечик* (кубок), *чару – посудина, нитья – нитка, шула – шило, гуна – волокно, бгуса – прикраса*.

Підтвердження праукраїнської основи санскриту подає також львівський дослідник В. Кобилюх<sup>1</sup>.

До речі, батьківщиною усіх індоєвропейців вважав Україну і М. Грушевський. У наш час ця теорія набуває дедалі більше прихильників. Зокрема, історіософ Ю. Канигін<sup>2</sup> проповідує нову історичну парадигму – парадигму священної історії, яка, на відміну від традиційної матеріалістичної, віддає перевагу сакральним аспектам еволюції індивіда, народу, всього людства.

Потребує наукового пізнання й географічний світ “Велесової книги”<sup>3</sup> – літопису дохристиянської Русі, що відображає історичне

<sup>1</sup> Кобилюх В. Українські козацькі назви у санскриті / В. Кобилюх [передне слово В. Муляви]. – Львів ; Київ ; Донецьк : ІПШІ “Наука і освіта”, 2003. – 244 с.

<sup>2</sup> Канигін Ю. М. Шлях аріїв : Україна в духовній історії людства / Ю. М. Канигін. – [5-те вид., допов.]. – К., 2008. – 528 с.; Канигін Ю. М. Віхи священної історії : Русь-Україна / Ю. М. Канигін. – К. : Україна, 2001. – 366 с.

<sup>3</sup> Велесова книга. – [ритм. пер. укр. мовою, дослідж. та рец. Б. Яценка]. – К. : Велес, 2004. – 256 с.

буття давньоукраїнського племені від 640 р. до Р. Х. – до 879 р. (приходу на Русь варягів). Літопис, виконаний на 74 дощечках абеткою, що за своїм графічним зображенням не просто передувала азбуці Кирила і Methodія, а започаткувала її, давши поштовх писемності багатьох слов'янських народів. Це енциклопедія дитинства України як держави з великим історичним минулим, надзвичайно високою і самобутньою духовною культурою.

“Велесова книга”, за А. Погрібним, має унікальну українознавчу значущість. Вона як своєрідний літопис конкретизує історичні знання про Україну та українців (укрів, оріїв, роксолян, русів, русичів) протягом тривалого часу, відкриває досі не відому українську античність, упевнює, що наша державність, починаючи з IX ст., – це власне відновлена державність, оскільки різні її форми існували й у попередні віки.

На підтвердження цінності літопису можна навести окремі твердження: *“Се бо Дажбо створив нам яйце, що є світ-зоря, яка нам сяє. І в тій безодні повісив Дажбо землю нашу аби тая удержана була”* (майже сучасна космогонічна теорія, відмінна від примітивних уявлень про те, що земля тримається на трьох китах).

Глибинний мотив літопису – ствердження-заклинання: *“Ми русичі”*, а були ще готи, хозари, язиги, греки, римляни, варяги. З тексту відчувається трепетна любов наших пращурів до рідної землі, які захоплювалися степами, поетизували буйну зелену траву, *“меди і молоко”*, *“ріки, рибою повні”*, *“у своїх краях навіть ніхто не помирає”*. Ставлення до землі рівнозначне ставленню героя давньогрецької міфології Антея до Богині Землі – матері, яка дає йому непереможну силу. Антеїзм, кордоцентризм (світобачення серця) – важлива особливість географічного світогляду українців дохристиянського періоду, що шліфувалися пізніше у Словах, Посланнях, Повчаннях, Молитвах.

Власне протопочатком наукового пізнання території та населення України у найдавніші часи є писемні пам'ятки. Як стверджує філософ В. Крисаченко в антології *“Людина і довкілля”*, перші писемні згадки про людність північно-чорноморських країв належать до середини XV ст. до Р. Х. і походять з Єгипту<sup>1</sup>. Це підтверджує той факт, що північне Надчорномор'я було сферою геополітичних інтересів давніх народів.

<sup>1</sup> Людина і довкілля. Антологія : у 2 кн. – [упор., авт. вступ. розд., біогр. довід. та комент. В. С. Крисаченко]. – Кн. 1. Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. – К. : Заповіт, 1995. – С. 19.



Класичний період становлення української географії започаткований давньогрецькою і давньоримською натурфілософією, оскільки в античні часи Україна належала до середземноморського (південного) геокультурного, геополітичного круга.

Вивчаючи географію античного часу, ми вже дійшли висновку, що Геродот (485–425 рр. до Р. Х.), просторово виокремивши Скіфію, здійснивши її комплексний природничо-географічний, політико-географічний, демографічний, етногенетичний та етнологічний опис, став предтечею географічного українознавства<sup>1</sup>.

Крім Геродота, територія України відображена на сторінках “Географії” Страбона (64 р. до Р. Х.–20 р. після Р. Х.), у працях Клавдія Птолемея. Зокрема, картографічні знання Клавдія Птолемея про Україну відображені А. Ортелієм на картосхемі “Понту Евксейнського” (1590).

Загалом, підкреслюючи важливість чужомовних писемних пам’яток античного часу немісцевих авторів, слід відзначити їхній вибірковий характер, опис чи констатацію фактів, явищ з однієї подорожі або з оповідей інших людей, що зумовлювало поверховість, неточність викладу. Цих недоліків античної літератури географічне українознавство позбулося у часи існування Київської держави (IX–XIII) – наймогутнішого політичного, економічного утворення тогочасної Європи.

## 2.2. Географічні ідеї періоду Київської держави

Географічні ідеї давньоруського часу формувались у контексті загальноєвропейського процесу. Достатньо сказати, що у давньоруський період досить поширеною була перекладна література природничого і географічного змісту (“Фізіолог”, “Шестиднев” Івана, екзарха болгарського, “Християнська топографія” Козьми Індикоплова).

Переклади з візантійських, грецьких, пізніше єврейських, арабських, латинських джерел збагачували фактичні знання, ставали джерелом для розвитку власної думки.

Однак початок української науки дослідники вбачають у місцевих хроніках – літописах, що від запису подій за роками поступово перетворилися на літературно-наукові твори. Найбільша збірка давньоруських літописів – Іпатська, що збереглась у п’ятьох відпи-

<sup>1</sup> Влах М. Р. Геродот як предтеча географічного українознавства / М. Р. Влах // Історичне картознавство України. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во Н. М. Коць, 2004. – С. 273–280.

сах, починаючи з XV ст. За М. Грушевським, “Іпатівський літопис” – правдивий архів нашого письменства, у якому збереглися майже єдині залишки нашої історіографії.

Найдавнішу частину літопису, що складається з кількох окремих літописів, опрацював чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, давши йому назву “Повість врем’яних літ. Откуда есть пошла руская земля”. Після остаточної редакції послідовником Нестора, ченцем Сильвестром, “Повість врем’яних літ” набула вигляду закінченого історичного твору і стала найважливішою пам’яткою давньоруської історіографії.

У XII ст. постав так званий “Київський літопис” – друга частина Іпатського збірника, до якого увійшло багато різних уривків і оповідань з інших літописів. Літопис доведений до 1200 р.

Третя частина збірника – “Галицько-Волинський літопис” – розповідає про виникнення, розквіт і занепад Галицько-Волинського князівства.

Під назвою “Літопис Руський” “Повість врем’яних літ”, “Київський літопис” і “Галицько-Волинський літопис” у перекладі Л. Махновця видано у Києві 1989 р.<sup>1</sup>

Літописна географічна інформація порівняно з античною має певні переваги, які впливають з того, що літописи писали місцеві автори, які добре знали природу свого краю; вели опис рідною мовою. Літописи містять достовірний, хронологічно зафіксований матеріал (наприклад, сонячне затемнення 19 березня 1230 р.) з акцентом на несприятливі природні явища (стужі великі, засухи, грози, бурі, вихри, потопи, повені, замерзання річок, нашествя сарани тощо). Автори літописів використовували історико-географічний метод, оскільки літописи склалися протягом десятків років. Літописи, окрім природничо-географічного матеріалу, містили також інформацію суспільно-географічного характеру (поселення, розселення, транспорт, етнографічні й етногеографічні особливості тощо).

“Повість врем’яних літ” – це визначна географічна пам’ятка давньоруського часу. Аналіз вже тільки одного писемного джерела дає підстави стверджувати, що давньоруські літописи заклали основи географічного українознавства як широкої сфери наукових досліджень, об’єктом яких виступають територіальні аспекти існування українського етносу.

У дусі кращих зразків античності літопис визначає відому Ойкумену (від Адріатики на заході до середньої течії Янцзи і Хуанхе на сході, верхів’я Волги на півночі та Індійського океану на півдні), а

<sup>1</sup> Літопис Руський : за Іпатським списком / [пер. з давньорус. Л. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.

також окреслює місце Русі у відомому русичам світі (*“Яфетові ж дісталася північна сторона і західна. І Узяв він також краї до Понтійського моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавкасієські гори, себто Угорські, а звідти, отже й до самого Дніпра. І Дісталися йому І й інші ріки: Двіна, Прип’ять, Двіна, Волхов, Волга, що йде на схід у частину Симову”*). У XII–XIII ст. Русь займала величезну територію, досягаючи розмірів Візантійської імперії чи імперії Карла Великого. На сході її землі простягалися до Ками і Печори, а на півночі – до Білого моря. Довжина її кордонів по периметру становила до 7 тис. км.

Обшир Ойкумени давньоукраїнського суспільства дав змогу проф. О. Шаблю на підставі аналізу *“Повісті врем’яних літ”* виділити п’ять своєрідних ойкуменічних центрів:

- полянська Ойкумена (територія проживання полян, деревлян, сіверян);
- східнослов’янська Ойкумена (територія вздовж шляху із Варягів у Греки, заселена, полянами, деревлянами, сіверянами, дреговичами, волинянами, уличами, тиверцями);
- загальнооруська Ойкумена (обіймала полянську і східнослов’янську Ойкумени разом із землями, заселеними народами, які давали Русі данину – чудь, весь, меря, мурома, чемериси, корсь, нарова, ліб);
- загальноєвропейська Ойкумена;
- зовнішня Ойкумена (територія, найвіддаленіша від київського ядра).

Просторове розширення Ойкумени давньоруського часу супроводжувалося поступовим зміщенням центрів організації *“суспільного простору”* від Палестини (*“Святої землі”*) до Подунав’я (звідки, за Нестором, походять слов’яни) та Києва.

У літописі наводиться повноцінний географічний опис природи, насамперед рік, по яких здійснювався шлях із Варяг у Греки, а із Греків у Варяги;

Розробляється теорія походження слов’ян (*“По довгих же часах сіли слов’яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов’ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми...”*).

Сучасна наука підтверджує виникнення слов’ян з автохтонного індоєвропейського населення Східної Європи. Прабатьківщина слов’ян охоплювала північні схили Карпат, долину Вісли, басейн Прип’яті. Розселення слов’ян являло собою повільний мирний рух із праслов’янських земель, що зумовлювало їхнє розрізнення за мовною ознакою: західні слов’яни, південні слов’яни, східні слов’яни. У VII ст. східні слов’яни зосереджувалися на правому березі Дніпра.

Радянські історики, намагаючись встановити найдавніший родовід слов'янського населення України, стверджували, що східні слов'яни – корінне населення регіону. Західні історики сходяться на думці, що східні слов'яни переселилися в цей регіон.

Описується розселення слов'ян: сіверян (на лівобережжі Дніпра, вздовж річок Десни і Сейму), полян (Середнє Подніпров'я), деревлян (над річками Уж, Горинь, Тетерів), дулібів (на Волині), уличів (над Дністром і Богом), тиверців (між Богом і Прутом), білих хорватів (Галичина і Карпати). Власне об'єднання цих семи слов'янських племен приблизно у VII ст. викристалізувалось у єдиний український народ з постійним місцем розселення, яке збігалось із сучасною територією України. Однак слід зазначити, що описана Нестором етнічна карта України є не зовсім повною. За деякими дослідниками, або окремі слов'янські племена проживали на лівобережжі Дніпра на південь від племінної території сіверян, або сіверяни, як і уличі, заселяли значно більші території. Останні під натиском степовиків могли переселятися відповідно на північ і захід. Таким чином, "Повість врем'яних літ" літописця Нестора підтримує ранньослов'янську теорію етногенезу українців. Така версія впливає і з польської легенди про трьох братів – Леха, Руса і Чеха, що походили від одного батька Слови (звідси й назва – слов'яни). Вони також походили зі середнього Подунав'я – Паннонії.

У літописі згадуються також слов'янські племена дреговичів, радимичів, полочан, які, асимілювавшись із балтами, сформували білоруський народ; словенів, в'ятичів і кривичів – російський народ.

Новочасні історичні й археологічні дослідження підтверджують, що етнічне та мовне відокремлення племен, які дали початок формуванню трьох націй – української, білоруської та російської, – розпочалося ще у III ст. і остаточно оформилось у VIII ст. та, навпаки, що немає жодних історичних доказів давньоруської теорії походження українців, яка виводила українську націю з т. зв. давньоруської народності, для виокремлення якої використовувалася наявність давньоруської мови (насправді церковнослов'янської (болгарської), принесеної на Русь разом із християнством у X ст.), а також існування єдиної держави – Русі.

Загалом текст літопису дає змогу зробити висновок про те, що етногенетичний процес на слов'янських землях відбувався безперервно, що слов'яни – автохтонне населення, а навіть (?) нащадки скіфів ("Через те називали їх греки Велика Скіфія").

З літописів також впливає, що у розвитку культури давньоруської держави важливу роль відігравали міста. У Давній Русі під

“градами” (від *городити*, тобто *будувати*) розуміли будь-які укріплені пункти, багато з яких фактично не були містами. Скандинави називали ці землі “Гардаріки”, що значить “країна укріплень”. Вони виникали спочатку як центри володінь і князівств та виконували переважно адміністративні функції. Пізніше до них додавалися ремісничі й торговельні, а також культурні, пов’язані переважно з прийняттям християнства. Мешканці середньовічного міста займалися також сільським господарством. За людністю це були переважно невеликі поселення. Мережа середньовічних міст збігається з конфігурацією річкової мережі. Найбільші міста виникали на таких ріках: Галич, Перемишль – на Дністрі; Тереховля, Берестя – на Західному Бугу; Київ, Вишгород – на Дніпрі; Чернігів – на Десні; Путивль – на Сеймі. Давньоруські літописці згадують, що у IX–X ст. було 120 міст, у XI ст. – 80, а у XII ст. – 119. Усього до наїзду татаро-монголів налічувалося на українських землях 238 міст (за даними М. Семчишина). Літописна інформація дає змогу встановити основну смугу розселення, що займала територію між лісовою і лісостеповою природними зонами та відзначалась у ті часи вигідним військово-стратегічним положенням, а в майбутньому стала районом міграційного відтоку населення.

До наукових аспектів літопису слід віднести й розгляд питання про походження Київської держави. Нестор-літописець є прихильником норманської концепції. (“*І сказали вони: “Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і радив за угодою, по праву”*”).

Спираючись на цей літописний уривок, німецькі учені XVIII ст. Г. Байер, Г. Міллер, А. Л. Шльоцер стверджують, що Київську Русь заснували варяги – германо-скандинавська народність.

Початок антинорманської концепції походження Київської Русі поклав російський учений XVIII ст. М. Ломоносов. Антинорманських поглядів дотримувались українські вчені М. Грушевський, М. Костомаров, М. Брайчевський.

Значною мірою дебати норманістів і антинорманістів набули лінгвістичного характеру і стосуються етимології слова “Русь”. Норманісти доводять, що воно походить від слова *ruotsi* – фінської назви шведів, яка, своєю чергою виводиться з давньошведського слова *rods* (гребти). В антинорманській концепції слово “Русь” пов’язується з назвами річок Рось і Русна в Центральній Україні. Інша гіпотеза припускає ймовірність існування зв’язку між цим словом і назвою кочового племені роксоланів, яка походить від іранського слова *rhos*, що означає світло.

Прикладом компромісної концепції походження Русі є концепція Омеляна Пріцака – американського вченого українського

походження: створення Київської держави є результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії.<sup>1</sup>

Цікаву інтерпретацію цієї версії походження назви Русь подає сучасний дослідник В. Белінський у праці “Открытие Великороссии” (К.: Диокор, 2004). Сармати (у багатьох писаннях відомі як народ орос) у II ст. до Р. Х., здолавши скіфів, рушили на захід і дійшли аж до Лаби. Між Одрою і Лабою проживали укри. Народ орос утворив державу свого імені Русію (або Ругію) зі столицею Арконою на острові Рюген. Орси були повністю слов'янізовані украми. І хоч Русія на Балтиці була державою укрів, слово “русь” стало синонімом державного народу, переставши бути етнонімом. З цієї Руси (а не зі Скандинавії) прийшли укри-руси до своїх одноплеменників на Дніпро. Отож у IX ст. поляни, звільнившись від хозарського панування, теж стали державним народом, тобто руссю: “поляне, яже ныне зевомая русь”, – пише літопис. Наша найдавніша назва (ще зі санскриту) – Укри, або Украни. Мадяри (угорці) й досі називають наш народ Укран, а росіяни у них – Орос.

Літопис містить і багатий етногеографічний матеріал:

– деревляни, в'ятичі, сіверяни *“жили по-звірячому, їли нечисте, убивали один одного, шлюбів не знали та викрадали дівчат та сорому перед батьками і невістками не мали, та мали по дві-три жінки”*, у полян була вища культура. Вони практикували не викрадання, а купно, тобто вищу форму шлюбу. Вони, за літописом, *“мали обичай тихий і спокійний, знали сором перед невістками, сестрами і матерями своїми, і мали шлюбні звичаї. Жених не ходив силою по дівчину, її приводили до нього увечері, а другого дня приносили те, що давали за нею”*, тобто віно. Цей прадавній звичай зберігся у весільних обрядах до нашого часу; – святкування супроводжували ігри, забави, музика (*“Сходились на ігрища, на танки і на всякі бісовські пісні”*). Розваги відбувалися на вулицях, майданах. Танцювали при таких музичних інструментах: бубни, труби, сопілки, пищалі, гуслі.

Важливою пам'яткою давньоруського періоду є також “Слово о полку Ігоревім” (віднайдено у рукописному збірнику з кінця XV–початку XVI ст. в одному з монастирів на Московщині; збірник, переписаний у 1800 р., видано друком, а сам рукопис, який скопійовано, згорів під час пожежі Москви у 1812 р.).

“Слово ...” було написане у 1187 р. Його темою став трагічний похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти по-

<sup>1</sup> Пріцак О. Походження Русі / О. Пріцак // Хроніка – 2000. Наш край. – Вип. 1. – К.: Довіра, 1992. – С. 17–33.

ловців у 1185 р. (похід докладно описаний у Київському літописі, зокрема те, як, незважаючи на зловісні знаки природи, Ігореве військо вирушило у похід, у першій битві розгромило половців і взяло здобич, а в другій битві, що тривала цілу добу, половці вибили майже все Ігореве військо, князів узяти в полон, з якого згодом самому Ігореві вдалось утекти).

Автор “Слова...” відтворює ці події у яскравих, високопоетичних картинах, часто звертається до багатой народної символіки і надає природі у розвитку подій великого значення.

“Слово...” викладене тільки на десяти сторінках, із яких дві з половиною присвячені опису полювання зі соколом; більш ніж 20 разів тут поіменно названі звірі (тур, вовк, лисиця, гепард, білка...), 54 – птахи (орли, лебеді, круки, солов’ї, гуси, качки, чайки, зозулі...) лісостепу України, 23 рази – річки (Дніпро, Дон, Дунай, Стугна, Каяла, Двіна...). Дається характеристика річок: *“не така річка Стугна, погану течію має”*.

Географічні уявлення київськоруського періоду, крім літописних джерел, знайшли відображення в агіографічній (релігійній) літературі (патериках, апокрифах, псалтирях), а також, що дуже важливо, слов’янське світобачення відобразилось у тогочасному фольклорному матеріалі (обрядові пісні, казки, билини тощо). Прийняття на Русі середньовічно-християнської картини Світу не відкинуло уявлень індоєвропейської космології. Вивчення географічного світу давньоруського фольклору – актуальна проблема дослідження історії становлення географічної думки України<sup>1</sup>.

Загалом аналіз писемних пам’яток київськоруського часу засвідчує наявність трьох головних методів (тенденцій) систематизації географічного знання: художнього, символічного та наукового.<sup>2</sup>

Найдавнішим і найрозвиненішим був художній спосіб, який виник на основі образно-поетичного сприйняття і досяг високого рівня досконалості у дописемний період. Художній спосіб широко застосовує образність розвинених мов (використання метафор, порівнянь, уміння стисло передати головне). Однак зі суті художнього методу випливають і його недоліки – суб’єктивізм, емоційність, нечіткість значення “слово-образ”, багатозначність. Незаслужено забутий унаслідок наукового позитивізму, цей метод знову почав

<sup>1</sup> Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. – Львів : Ін-тут народознавства НАН Укр., 2000; Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

<sup>2</sup> Громов М. Н. Систематизация эмпирических знаний в Древней Руси / М. Н. Громов // Естественнаучные представления Древней Руси : сб. статей. – М. : Наука, 1978. – С. 29–47.

привертати увагу вчених наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. (наприклад, гуманістична географія, яка розвивається на філософських засадах екзистенціалізму, феноменалізму, розробляє проблеми просторових метафор, міфів і географії, мистецтва і географії).

Крім образно-поетичного ставлення до буття, давньоукраїнська географічна свідомість відзначалася також символічним сприйняттям (символіка чисел, кольору, “знамень”). Символізм – своєрідний заміник теоретичного мислення (у новий час виникла навіть “теорія символів”, або “теорія ієрогліфів”, у якій повністю знімається об’єктивний зв’язок символу з реальністю).

Давньоукраїнські писемні пам’ятки використовували елементи наукового методу систематизації емпіричного географічного знання (точність мови, прагнення до однозначності понять, оформлення знання у логічно несуперечливу і структурно упорядковану систему). Наприклад, у літописах емпіричні факти пов’язані часовою координатою; текст документується посиланнями на інші джерела та свідчення, залучаються археологічні й топонімічні документи, виписуються “порожні дати”, тобто роки, коли нічого не відбулося.

Високим науковим рівнем у давньоруський час відзначалися “ходіння” – описи мандрів. Наприклад, “Ходіння ігумена Данила” початку ХІІ ст. – найкраща (у розумінні документальності опису) писемна пам’ятка не тільки руської, а й європейської літератури раннього Середньовіччя, присвячена описові географічних, політичних, історичних знань про Палестину.

Упорядкування географічної емпірики давньоруського часу відбувалося не тільки шляхом розвитку, взаємозв’язку трьох індуктивних за своєю суттю тенденцій – художньої, символічної та наукової, а й дедуктивним шляхом – шляхом систематизації знань.

Перші спроби систематизації наук припадають на античні часи. Зокрема, Аристотель (IV ст. до Р. Х.) розділив філософію на теоретичні, практичні та поетичні науки. На Русі вчення Аристотеля було відоме в інтерпретації візантійського мислителя Івана Дамаскина (VIII ст.). У “Діалектиці” Івана Дамаскина, яка міститься в “Ізборнику Святослава” (1073; 1076), філософія поділяється на теоретичну та практичну: богослов’я, фізіологія (пізнання матеріального), математика (пізнання нематеріального), етика (вчення про поведінку особи), екологія (вчення про життя сім’ї), політика (вчення про управління державою).

Теоретичний і практичний досвід вивчення та систематизації географічної емпірики, надбаний в умовах Київської держави, став фундаментом подальшого розвитку географічної думки в Україні.



Наукова та духовна спадщина України-Руси X–XIII ст. належить українському народові. Науково безпідставними є версії радянської та російської історіографії про слов'янське походження московитів, що замешкували Волго-Окське межиріччя. Ще на початку тисячоліття нової ери Страбон згадує про племена москсобів (москсовів), а німецький мандрівник Гійом де Рубрук (XIII ст.) пише про державу Моксель.

Ідеологічно забарвленими є також спекуляції з термінами “Мала Русь”, “Велика Русь”, які здавна використовували греки. “Мала Русь” – це метрополія, ядро Києво-Руської держави, а завойовані нею землі – “Зовнішня”, або “Велика Русь”.

### 2.3. Географічні відомості про Україну XIV–XVIII ст.

Про розвиток географічних уявлень свідчать також вітчизняні писемні пам'ятки XIV–XVII ст. (хронологічні рамки досліджуваного періоду зумовлені соціально-економічними особливостями в Україні від втрати державності – занепаду Галицько-Волинського князівства у 1340 р. до національно-культурного відродження XIX ст.). Це був період, особливо у часи козацької держави, поширення назви “Україна”, “український”, “український народ”. Цьому сприяли релігійно-національні об'єднання містян – братства та створені ними школи (Львівська братська школа заснована у 1586 р., Київська – 1615 р.), а також Острозька академія (1576), Києво-Могилянська колегія, заснована у 1632 р. і перетворена згодом на академію. Ректором академії був найавторитетніший представник Просвітництва Теофан Прокопович (1681–1736), з іменем якого пов'язаний різкий поворот до вивчення людини і природи.

Аналіз вітчизняних писемних джерел XIV–XVIII ст. з погляду опису природи та людності України дав змогу виділити такі види першоджерел: літописи, мандрівничі, пілігримська (паломницька) література, картографічні праці, поетичні твори.

Літописання, що заклало основу української науки ще у період Київської держави, як стверджує культуролог М. Семчишин<sup>1</sup>, розвивалося також протягом досліджуваного періоду. Як приклади можна навести “Західно-Руський літопис” (літопис доби Литовської Русі XV ст.); “Густинський літопис” (історія від Київської Русі до

<sup>1</sup> Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – [2-ге вид., фототип.]. – К. : АТ “Друга рука”, МП “Фенікс”, 1993. – 550 с.

кінця XVI ст.); “Літопис Волині і України” чи “Київський літопис” (історія України і Литви від 1240 р. до 60-х років XVI ст.); козацькі літописи XVIII ст. – “Літопис Самовидця” (події 1648–1702 рр.), “Літопис Григорія Грабянки”<sup>1</sup> (події 1648–1708 рр.), “Літопис Самійла Величка”<sup>2</sup> (події 1648–1700 рр.). У цих літописах хронологічний виклад подій ілюструється описами природи та людності. Літописи є цінним джерелом вивчення генези української культури (походження народу та його мови, освіта, наука, мистецтво).

На рубежі періоду Середньовіччя та епохи Ренесансу піднімається постать видатного українського поета, математика, фізика, лікаря, філософа й астронома Юрія Котермака (Дрогобича) (1450–1494). Ю. Котермаку (Дрогобичу) завдячуємо виходом у світ першої книжки українського автора – “*Indicium prenosticon Magistri Georgi Drohobich de Russia*” (“Прогностичне судження поточного 1483 р.”).

Книжка починається передмовою і віршем, який у перекладі з латинської звучить так:

*“Хай дуже далекі від наших очей простори всесвіту,  
Але близькі вони для розуму людини!”*

Аналіз тексту дає підстави говорити про природничо-наукову і країнознавчу діяльність Ю. Котермака (Дрогобича), який прогнозує затемнення Місяця і Сонця, подає інформацію про те, як спостерігають взаємне розташування Сонця і планет астрономи у різних країнах і містах Європи залежно від географічної довготи, робить метеорологічні прогнози погоди на кожен місяць, а також передбачає небезпеку для можновладців, прогнозує перемогу турків над християнами тощо. Відрадно, що автор згадує свої рідні міста Львів і Дрогобич, зазначаючи, що вони належать до Русі, так як Буда до Угорщини. Свій рідний край він називає *Russia Podolia*.

Яскравим прикладом країнознавчої літератури XVIII ст. є “Мандри по Святых Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік” Василя Григоровича-Барського<sup>3</sup>, у якому описана 24-річна подорож автора. В. Григоровича-Барського, який описав природу, історію, побут населення, освіту, державний устрій України, Російської імперії, Угорщини, Австрії, Італії, Греції, Єгипту, Палестини, Сирії,

<sup>1</sup> Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – [пер. із староукр. Р. Г. Іванченка]. – К. : Знання, 1992. – 192 с.

<sup>2</sup> Величко С. Літопис / С. Величко [пер., вст. стаття, комент. В. Шевчука]. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с. Величко С. Літопис / С. Величко [пер., вст. стаття, комент. В. Шевчука]. – Т. 2. – К. : Дніпро, 1991. – 642 с.

<sup>3</sup> Григорович-Барський В. Мандри по Святых Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / В. Григорович-Барський [пер. з давньоукр. П. Білоус; за ред. М. Москаленка]. – К. : Основи, 2000. – 766 с.

стверджує М. Семчишин, можна вважати ініціатором українських і східнослов'янських студій у галузі географії, археології, етнографії, історії християнської Церкви тощо.

Серед картографічних робіт цього періоду виділяються праці Олександра-Антонія Тарасевича – гравера Києво-Печерської мистецької школи, який протягом 1670–1720 рр. створив праці, що не поступаються кращим західноєвропейським зразкам. Перші вітчизняні друковані карти були опубліковані 1661 р. у “Патерику Києво-Печерському”. Це карти “Зображення печери преподобного Феодосія” та “Зображення печери преподобного Антонія” з оригіналів, складених у 1652–1655 рр.

У системі середньовічної освіти і науки періоду Відродження особливе місце належало поетичним творам, що відображало поширення у суспільстві ідей гуманізму. Поетичні тексти цього часу за античною традицією є мовби науковими трактатами. Вони відзначаються фактологічною точністю, описовістю, розумінням суті певних явищ і об'єктів. Як приклади можна навести поетичні твори *Симона Пекаліда* (1567–?) – автора поеми “Війна Острозька” (зроблено опис Острога); *Симона-Симоніда* (*Симоновича*) (1558–1629) – автора книги “Селянки” (показано красу української природи, розкрито природну основу народного світогляду); *Памви Беринди* (50–70-ті роки XVI ст. – 1632) – автора “Лексикона славеноросского, альбо імен толкованія”, а також поезій, у яких оспівується руська земля та її народ; *Мартина Пашковського* (друга половина XVI–20-ті роки XVII ст.) – автора “Руської історії про Кінську Воду та Дніпро” (огляд течії Дніпра від гирла через пороги до верхів'я); *Івана* (*Яна*) *Домбровського* (поет початку XVII ст.) – автора поеми “Дніпрові камені” (докладний опис дніпровських порогів, характеристика екологічно-ландшафтних умов Середнього Подніпров'я, його людності, насамперед низового козацтва з його військовою організацією, звичаями та побутом; розгляд походження українського (козацького) народу зі скіфо-сарматських предків); *Симона Зиморовича* (1604(1608–?)–1629) – автора збірки любовних пісень “Роксоланки, або ж руські панни” (український вплив у назві поезій).

Однак загальною географією України-Руси XVI ст. можна вважати поетичний твір українсько-польського поета пізнього Ренесансу *Себастьяна-Фабіана Кльоновича* (1545–1602) “Роксоланія” (1584 р., м. Краків)<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Кльонович С.-Ф. Роксоланія / С.-Ф. Кльонович // Українська поезія XVI століття. – [пер. В. Маслюк]. – К. : Дніпро, 1987. – С. 114–167.

Поема “Роксоланія” присвячена Сенатові львівської громади. У ній натхненно оспівуються руський край і його людність:

*“Музи, співайте про русів, про випаси їх благодатні  
Й села, що щастя знайшли в цій життєдайній землі”.*

Руський край, пише поет, простягається до литовських меж, його лісові пущі сягають “твердих московитів”, його крайні кордони доходять до далекої Півночі, вони сковані у вічних льодах і снігах там, де Океан. Це уявлення про Русь береться із давньо-русських літописів, в яких до складу Русі включалася Псковська та Новгородська землі. Дивним є твердження, зазначає дослідник “Роксоланії” В. Шевчук<sup>1</sup>, що від “Авзонії (Італії) Бог відділив Русь Альпами”. Можливо, до складу Русі вводяться й південнослов’янські племена. Тут свою роль могло відіграти свідчення, що серби й хорвати вийшли до своїх теперішніх земель із району Карпат, а може, беруться до уваги так звані бачванські русини, що й тепер живуть у Сербії, хоча вважають, що вони прийшли сюди значно пізніше. На півдні від східних готів (народ, споріднений з даками, що проживав між Балканами та Дунаєм) Руська земля відділяється Чорним морем. Земля ця поділяється на таку, що не має “безодень, ні місць кам’янистих, рівно простягається весь край, де лише оком не кинь” (йдеться про степи), і місця, які густо заросли лісом. Поет, однак, оспівує територію значно вужчу від означених земель, власне Галичину, Поділля, Волинь і Київщину, тобто територію Галицько-Волинського князівства (королівства).

Автор виділяє благодатний клімат цієї землі:

*“Лютий північний мороз – гість непостійний у них.  
Зникне лиш сніг – аквілони тікають і єври приходять,  
Блага тоді золоті руська приносить земля”.*

Багатства цієї землі такі, що (с. 117):

*“Наші плоди і по ріках бурхливих пливуть аж до моря,  
І по морях їх везем в різні країни чужі,  
Навіть далека Германія наш урожай споживає,  
Всюди його океан возить по хвилях своїх”.*

Славна Русь має неосяжні ліси, що тягнуться до “литовських угідь”, до “московських суворих просторів”. З цього можна зробити висновок, що тогочасну Русь автор не ототожнює з Московським царством.

<sup>1</sup> Шевчук В. Муза роксоланська. Українська культура XVI–XVIII століть : у 2 кн. / В. Шевчук. – Кн. 1 : Ренесанс. Раннє бароко. Кн. 2 : Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К. : Либідь, 2004–2005.

На рівнинній території Русі ростуть різні породи дерев:

*“Тут і гіллясті дуби, і багаті живицею сосни,  
Явір, модрина струнка, всюди ростуть ясени,  
Тиси зелені, осики і вільхи в місцях болотистих,  
Верби плакучі, гнучкі й родичка їхня – лоза.  
Часто зустрінеш і клена – легкі топорища із нього.  
(Дерево це і мені прізвище миле дало),  
Також тополи листаті, куці й на них ягоди дикі,  
Густо ліщина тонка, дикий буяє кизил,  
З липами разом дуби та буки, що пнуться до неба,  
Можуть дерева і нам знадобитись на все.  
Ніжні біліють берізки, їх пруття грозить синяками,  
Добрі сусіди ростуть – ясен із в'язом гнучким”.*

Руські ліси багаті на трави, що “роги у травах ледь-ледь може побачить пастух” (с. 135). Багатий тваринний світ лісів:

*“Також у руській країні ведмеді виводяться білі,  
Білих зустрінеш зайців: досить їх плодиться тут.  
Хутра коштовні – велике багатство всіх руських околиць,  
Повно в них лисячих шкур, всякий товар хутровий”.*

Щодо гідрографії території, то С.-Ф. Кльонович зазначає:

*“Є теж джерела у нас, де вода життєдайна вируче,  
Єсть і такі, де вона завжди холодна шумить.  
В русів річок не бракує, що широко в'ються полями,  
Риби всілякої скрізь водиться вдосталь у них”.*

Поезія С.-Ф. Кльоновича започатковує також урбогеографічний напрям, оскільки у ній оспівуються міста – центри зосередження тогочасної людності, розвитку ремесел, торгівлі, освіти.

Із руських міст автор описує насамперед Львів – “скрізь відомий, святий, руського роду краса”. Автор гіперболізує географічне положення Львова, стверджуючи, що він лежить між двома зонами: “в першій – там вічні морози, в другій – постійно пече сонце, неначе вогонь”. “Блага всіх земель підтримують це місто” (показано значення торгівлі для розвитку міста). Строкатий етнічний склад населення: “руси живуть тут, населення грецької віри”, “в місті осіли вірмени, свої залишивши оселі, люди кмітливі вони, талановитий народ”, “на передмістю бруднім проживають невірні євреї”. З інших міст згадано: *Замостя* (акцентується увага на військовій славі поселення у минулому – “скіфи його обійшли, не зачепили цілком”), *Київ* – “могутня столиця князів древньоруських”, пояснено походження київських печер, де “у давнину під землею

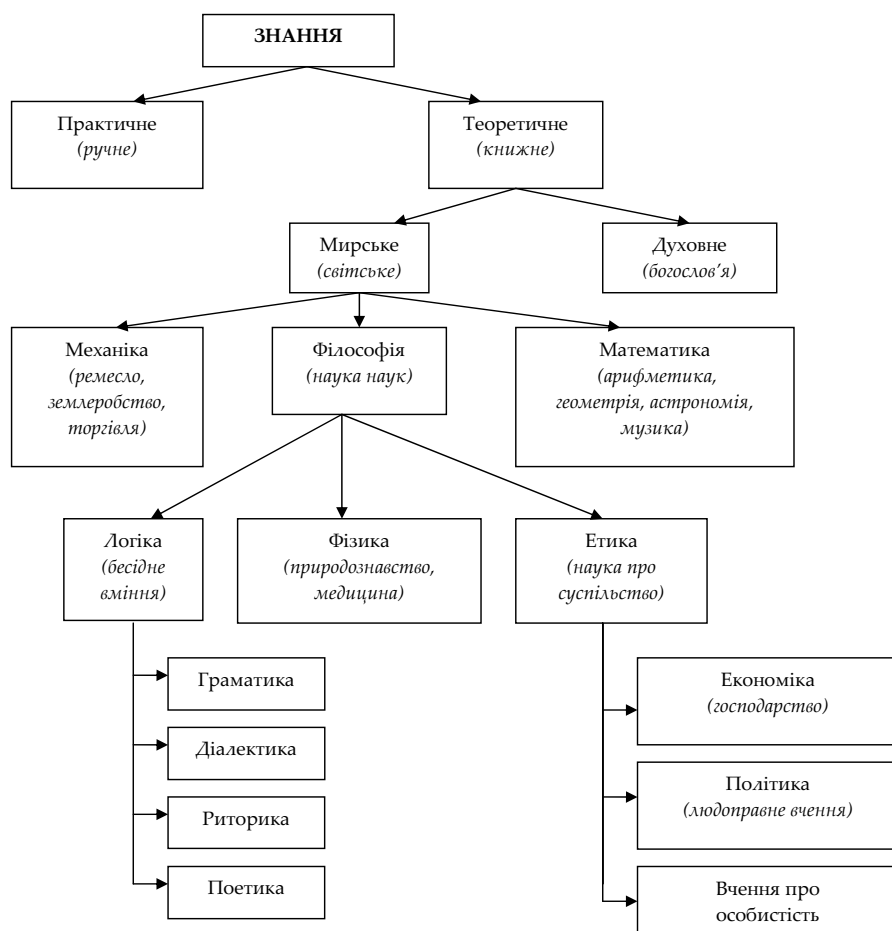
десь жилка води протікала, нині в колишнім руслі тільки печера сама"; *Кам'янець* – "сила природи тебе збудувала, не геній людини, ні теж мистецтво її, сам ти собі був творцем"; *Луцьк* – "в місті обличчя святе бачиш владики свого"; *Буськ*, який обняли води Бугу прекрасного; *Сокаль* старовинний з храмом Богородиці Діви Марії; *Городно* (холодна ріка Стир з безліччю птахів, зарості багна з тьмою журавлів); *Белз* (великі болота); *Перемишль*, мури якого омиваються солодкими водами Сяну, Прометееве місто; *Дрогобич* (копальні солі, звідки сіль розвозиться по руській землі); *Холм* ("здалека біліє брилами крейди"); *Красностав* (прекрасний став, ріка Вепр, мов море, довкіл розлилася; риба кишить на розливах).

В етногеографічному аспекті виділяється розділ VII поеми, у якому розповідається "про талант і про звичаї русів", зокрема згадуються звичаї при народженні, похоронні плачі-голосіння, осуджується звичай русів пити брагу тощо. Особлива увага звертається на виробничі звичаї русів, зокрема медоваріння, лови птахів, сироваріння, виготовлення бринзи, виготовлення реманенту. Як приклад, наведемо опис виготовлення реманенту:

*"Дерево з лісу привізиши додому, складають сушити над димом,  
Так бо повільно тепло висушить соки з дерев.  
Свіжі дерева, в яких залишився ще сік, не придатні.  
Інша ціна їм, якщо висохнуть в теплім диму.  
Дерево, що його піч нагрівала вогнем своїм довго  
Й стало легким від тепла, знову бере селянин  
І зануряє сухеньке у воду киплячу, а потім,  
Взявши розм'якле в воді, все вигинає в дугу".*

Побудова поеми, розмір її віршів, мова, високий пафос, схильність до точного натуралістичного опису реалій виразно свідчать про її подібність до творів античної доби, а за змістом – це комплексна географія України-Руси XVI ст.

Географічні знання в Україні у пізньосередньовічний період, як і в ранньому Середньовіччі, розглядалися в рамках науки всіх наук – філософії. У цьому аспекті цікавою є систематизація наук, здійснена богословом, філософом, письменником, лінгвістом-поліглотом, істориком, етнографом, публіцистом, енциклопедистом, священником, місіонером Юрієм Крижаничем (1617–1683) (рис. 3.24). Хорват за походженням, він отримав у Римі ступінь доктора філософії та, захопившись ідеєю єднання слов'янських народів, прибув до Москви, де познайомився з українськими освітніми, науковими діячами, зокрема Єпифанієм Славинецьким. Ю. Крижанич – автор праць "Політика", "Слов'янська граматики", "Тлумачення історичних пророцтв".

Рис. 3.24. Структура наукового знання за Ю. Крижаничем<sup>1</sup>

Географічний опис України XVII–XVIII ст. міститься і в пам'ятках західноєвропейської культури. Зокрема, західноєвропейське наукове українознавство започаткувала діяльність французького інженера Гійома Левассера де Боплана, насамперед створені ним карти України, а також додаток до карт "Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн" (1650) (у 1990 р. видавництво "Наукова думка" разом

<sup>1</sup> Громов М. Н. Систематизация эмпирических знаний в Древней Руси / М. Н. Громов // Естественнаонаучные представления Древней Руси : сб. статей. – М. : Наука, 1978. – С. 34.

з Українським науковим інститутом Гарвардського університету видало перший повний український переклад цієї книги, що супроводжується великим коментарем і факсимільним відтворенням французького видання 1660 р.).

Бопланів “Опис” – це перша крає- і країнознавча характеристика України та її регіонів, разом із кримськотатарським. Уперше Україна potrагована як самостійна географічна, етнічна та політична одиниця у європейському масштабі.

Часткові висновки з Бопланівського “Опису...” стосуються таких проблем:

- опис території з погляду військового використання (наприклад, переправи через Дніпро поблизу острова Хортиці та р. Кічкас);
- розміщення населення і поселень (проф. О. Шаблій фіксує зміщення геоекономічної осі Русі-України з межі Полісся – Лісостепу в зону Лісостепу, що спричинене посиленням аграрного освоєння цієї території);
- розміщення окремих етносів і їхніх підгруп: українців (русів) з військово-соціальним прошарком козаків і татар з кримською, ногайською та буджацькою гілками;
- соціальне розшарування української та польської спільнот;
- геопросторова організація релігії, релігійних конфесій, сакральної інфраструктури;
- розвиток ремесел і торгівлі, що засвідчує достатній суспільний і територіальний поділ праці.

Бопланова картографічна спадщина складається з Генеральної карти України, Спеціальної карти України та карт її окремих регіонів. Карти Боплана створені на основі інструментальних знімачів на високму для того періоду картографічному рівні. Тривалий час вони були найавторитетнішими в Європі щодо відображення території України.

Генеральна карта України (повна назва “Загальний план Диких полів, простіше кажучи Україна”, 1648) має оглядовий характер і охоплює територію між Берестям і Курськом на півночі, Карпатами, гирлом Дунаю і південними берегами Азовського моря на півдні, масштаб 1:1 800 000, орієнтована на південь. Карта вийшла у Гданську як окреме видання. Відомі чотири варіанти цієї карти.

Спеціальна карта України (повна назва “Спеціальний і докладний план України з належними до неї воеводствами, округами та провінціями” (масштаб 1:463 000) – перша в історії світової картографії топографічна карта цілої країни, створена для військових потреб (1650). Порівняно з Генеральною картою, вона охоп-



лює меншу територію – тільки підвладні Польщі землі (Белзьке, Волинське, Люблінське, Руське, Подільське, Брацлавське, Київське воєводства). На трьох регіональних картах показані Київське, Брацлавське та Подільське воєводства, на двох – долина Дніпра від фортеці Кодак (на місці сучасного Дніпра) до Чорного моря, ще на трьох – турецькі володіння у Північному Причорномор'ї та Криму.

До 400-річчя від народження Гійома Левассера де Боплана в Україні зусиллями співробітників Львівського відділення інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Спеціальну карту України перевидано<sup>1</sup>.

Загалом, посилаючись на думку українського мистецтвознавця В. Січинського, можна дати таку оцінку українознавчій діяльності Боплана: "Він був першим ученим післяренесансної Європи, що глянув на Україну як на самостійну географічну та політичну цілісність, що мала свій індивідуальний природний, економічний і культурний характер. Його прекрасний "Опис України" можна назвати першою українською географією. Його карти стали моделлю для західноєвропейської картографії на початку XVIII ст. Врешті, саме Боплан познайомив західний світ з українською визвольною боротьбою XVII ст. та з іменем Україна"<sup>2</sup>.

### 3. НОВИЙ ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ (КІНЕЦЬ XVIII–ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. для географії України й української географії були періодом статистико-географічних описів її земель військовими топографами, вченими й адміністративними чиновниками держав-займанців – Російської імперії, Речі Посполитої та Австрійської імперії. Описи проводилися в руслі так званої камеральної статистики, яку розробив німецький учений XVIII ст. Г. Ахенваль у праці "Нариси найновішого державознавства" (1749). В описовому державознавстві багато місця відводилося характеристиці параметрів держави: територія, кордони, устрій, державний апарат, фінанси, окремі галузі. З часом описове державознавство перейшло

<sup>1</sup> Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. – К. : Мапа, 2000. – 72 с., 8 л. карт в обкл.

<sup>2</sup> Вавричин М. Гійом Левассер де Боплан – картограф України / М. Вавричин // Історичне картознавство України : зб. наук. праць. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. Н. Коць, 2004. – С. 129.

в галузево-статистичний напрям в економічній географії (економічна географія до ХХ ст. називалася статистикою).

В. Кубійович писав, що систематичні описи України почались у ХVІІІ ст. і проводилися з доручень влади для практичних цілей. У другій половині ХVІІ ст. на Лівобережжі з'явилися переписні книги міст і повітів, що містили багато історичного й географічного матеріалу; картографічні креслення – “чертежи”. Одна з найстаріших карт України – “Чертеж украинским и черкаским городам от Москвы до Крыма” (1670–1671)<sup>1</sup>. Наприкінці ХVІІ ст. було зроблено знімання терену Дону й Азовського моря, у 1730-х рр. – Лівобережжя; зібраний матеріал було використано в Російському Академічному атласі 1745 р.

У другій половині ХVІІІ ст. досліджували береги Чорного й Азовського морів і гирла рік – Дніпра, Дністра, Дунаю. Для дослідження Південної України (“Новоросії”) Російська академія наук організувала академічні експедиції, у складі яких були вчені Й. А. Гюльденштедт (1768, 1773–1774), П.-С. Паллас (дослідження Криму), С. Гмелін (Донщина й Донеччина, 1769). У 1781–1782 досліджував сточище долини Бога й Дністра В. Зуєв; 1837 р. працювала експедиція А. Демідова для дослідження Криму й Донбасу.

Багато географічного матеріалу містить так званий “Румянцевський опис” (1765). Генерал-губернатор П. Румянцев – голова другої Малоросійської колегії, яка управляла Україною. У 1765 р. він почав загальний перепис населення, землі, худоби, сільських господарств, підприємств. Праця тривала три роки, було списано томи статистичного матеріалу великої історичної вартості. У цей час з'явилися економіко-статистичні описи лівобережжя (Чернігівського намісництва (1786), Харківщини (1788) О. Шафонського); Таврії (1807) К. Германа, Київщини (1852) Д. Журавського.

Наприкінці ХVІІІ ст. цінний географічний матеріал знаходимо у працях українських істориків, зокрема Василя Рубана та Якова Марковича. В. Рубан (1742–1795) – історик, літератор, випускник Київської академії та Московського університету, секретар князя Г. Потьомкіна: автор праці “Краткие географические, политические и исторические сведения о Малыя России” (1787);

Я. Маркович – історик, випускник Московського університетського пансіону, службовець Колегії Закордонних справ у Санкт-Петербурзі; автор праці “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” (Петербург, 1798).

<sup>1</sup> Височенко С. М. Карта “Чертеж украинским и черкаским городам от Москвы до Крыма” ХVІІ ст. – одна з найстаріших карт України / С. М., Височенко, І. І. Ровенчак. – // Вісник геодезії та картографії. – 2000. – № 1. – С. 51–54.

Україна представлена також у географічних (географічно-статистичних) описах Російської імперії кінця XVIII ст. А.-Ф. Бішінга, Х. Чеботарьова, І. Гекмана; І. Георгі. Наприкінці XVIII ст. були складені вже досить точні топографічні карти, опрацьовані в Росії й Австрії.

Матеріали для географії України XVIII–початку XIX ст. містились у краєзнавчих і топографічних посібниках:

- “Материалы для географии и статистики России”, підготовлені російським Генеральним штабом у розрізі окремих губерній;
- “Географическо-статистический словарь Российской империи” (I–III, 1863);
- “*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*” (16 т.);

Російські, польські та німецькі вчені вважали українські території складовою частиною Росії, історичної Польщі або Австро-Угорщини і не уявляли Україну як єдине ціле.

Краще, стверджує В. Кубійович, Україна була представлена у праці французького вченого Е. Реклю, слабше – в інших підручниках з географії Європи, зокрема, А. Гетнера, росіянина А. Краснова<sup>1</sup>. Не випадково у 1901–1902 рр. І. Франко в журналі “Світ” домагався надрукування окремих частин п’ятого тому праці Е. Реклю “Земля і люди”, що присвячена Україні, “щоб дешевим коштом мати передрук і дати нашим школярам першу географію України, роблену на новій методі”.

Таким чином, країно- та краєзнавство є концептуальною основою географічних знань на донауковому етапі її становлення. Така форма знання у вигляді географічних описів і окремих картографічних праць відповідала суспільним викликам, підтверджувала існування єдиної (нерозчленованої) географії (натурфілософії), відображала сутність географічного знання, що посідає проміжне місце між природничими і суспільними науками. Розвиток країно- та краєзнавчого напрямку впродовж досліджуваного періоду відбувався шляхом усунення спорадичності, набуття систематичного, організованого характеру в рамках сумативної парадигми.

Описи, за Г. Денисиком, започаткувавши писемну географічну інформаційну сферу України, виконують і донині важливу пізнавально-інформаційну та виховну функцію. В умовах існування незалежної української держави необхідне відновлення країно- і краєзнавчих досліджень, здійснюваних на сучасній теоретико-методологічній та методичній основах.

<sup>1</sup> Кубійович В. Географія / В. Кубійович // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 1. – Львів : НТШ у Львові, 1993. – С. 363.

## СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ: РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ<sup>1</sup>

*У статті висвітлено термінологічну діяльність фундатора української наукової географії Степана Рудницького, зокрема проаналізовано вплив його німецько-українського словника географічних термінів на становлення поняттєво-термінологічної системи суспільної географії.*

*Myroslava Vlach. Stephan Rudnyts'kyi: Development of Social-Geographic Terminology.*

*Terminological activity of Stephan Rudnyts'kyi, a founder of Ukrainian scientific geography, has been elucidated in the article, the impact of his German-Ukrainian dictionary of geography terminology on the establishment of notion-terminological system of social geography in particular.*

Проблема становлення української наукової термінології була постійно у центрі діяльності НТШ. Свій внесок у розвиток наукової термінології зробили українські вчені О. Огоновський, І. Верхратський, І. Пулюй, С. Рудницький і багато інших. Характеризуючи термін, вони брали до уваги такі його специфічні риси, як відповідність слова поняттю і структура термінологічної одиниці. Термін мав відповідати духові мови, бути коротким і вмотивованим, не вказувати на його дослідників, бути орієнтованим не лише на науку, а й на освіту; термінологія має бути всеукраїнською і поєднувати елементи власне національного і міжнародного; термінологія – це система термінів, які органічно пов'язані один з одним, а кожна конкретна терміносистема має відзначатись оригінальністю і структурністю; термін повинен якнайглибше відповідати науковому поняттю, а ознаками будь-якої термінології є розвиненість і упорядкованість.

Укладання словників наукових термінів можливе лише за умови достатнього рівня розвитку загального термінознавства. Знаменними у цьому плані є праці членів НТШ, зокрема: В. Левицького (“Матеріяли до фізичної термінології”), К. Левицького – юридичних термінів, І. Горбачевського – термінів з хемії, І. Верхратського – термінів з біології, Щ. Сельського – термінів з медицини, С. Рудницького – термінів з географії.

<sup>1</sup> Надруковано за: Влах М. Степан Рудницький: розвиток української суспільно-географічної термінології / М. Влах // Історія української географії та картографії: матеріали Третьої міжнар. наук. конф., присвяч. 130-літньому ювілею акад. Степана Рудницького. – Тернопіль, 2007. – С. 21–22.

Особливо велике значення мають праці фундатора української наукової географії С. Рудницького для розвитку географічної термінології, з одного боку, та опрацювання ним теоретичних засад географічного термінознавства, зокрема словникарства, – з іншого [2, 3].

Термінозбиральну роботу С. Рудницький розпочав у 1905 р., а перше упорядкування здійснив у 1908 р., використавши матеріали словників української мови (зокрема, Є. Желехівського) [1], термінологічні праці І. Верхратського, В. Левицького, народну термінологію з Карпат, Передкарпаття і Поділля.

Питання термінотворення С. Рудницький розглядає у руслі загального становлення української національної мови. Його міркування такі: “Вся наша літературна мова опирається на казочно багатій простонародній мові. На такій широкій і багатій мовній основі легко було будувати систему нашої наукової мови” [3, с. 3]. Передусім це стосується теорії та історії літератури, де простою розповіддю можна відтворити суть явищ та їхніх взаємовідносин. Інша річ у філософії і природничих науках, де не обійтися без спеціальних “субординацій речень, уживання дієприкметників і т. д.” [3, с. 3]. На жаль, констатує С. Рудницький, наукові праці пишуться такою мовою, що нелегко добратися до суті. Це добре видно з перекладів наукових і науково-популярних праць. Ще гірші справи з оригінальною літературою, яка, на думку читачів, має “стиль страшний”, мову “неможливу”, “спосіб представлення темний, замотаний” [3, с. 3].

С. Рудницький переконаний, що причина такого стану полягає у “занадто одностороннім виробленню нашої наукової мови”. Вона цілком може задовольнити істориків і філологів, а природописці мусять домогтися від мовознавців, “щоби помогли їм у всестороннім виробленню української наукової мови” [2, с. 3].

Укладений С. Рудницьким термінологічний словник є німецько-українським, що має своє пояснення. “Зробив я так, – пише учений, – тому що: 1) німецька географічна термінологія є більш докладною, методичною і багатшою, ніж англійська чи французька; 2) географічна наука є найбільш систематично розвиненою саме у Німеччині” [2, с. 2].

С. Рудницький вважає себе “рішучим прихильником міжнародних термінів”, відступати від яких потрібно лише там, “де навіть стримані німці наставили питомі терміни” [2, с. 2]. До одного німецького терміна він подає часто кілька українських, став-

лячи, на його думку, найбільш відповідний термін на перше місце (при цьому таким терміном може бути і міжнародний). Для прикладу, *горизонт, овид, обрій, кругогляд, кругозір, кругосвіт, крайнебо; алювій, наплав; ізобата, лінія однакової глибини; ізогіса, лінія однакової висоти*.

Це переконання С. Рудницький втілював у життя безпосередніми запозиченнями та калькуванням українськими мовними засобами, наприклад геоморфологічної термінології В.-М. Девіса (пенеплен тощо). Така позиція С. Рудницького мала методологічний характер і принципове значення для розвитку національної термінології загалом. У цей період деякі львівські учені (В. Левицький, І. Кандяк, І. Верхратський, Р. Цегельський) виступали за пріоритет національних елементів у терміносистемах. У міжвоєнний період тривала також наукова дискусія між НТШ, з одного боку, та Українською Господарською Академією в Подєбрадах і Всеукраїнською академією наук, – з іншого, щодо шляхів подальшого розвитку української термінології, зокрема співвідношення національних та чужомовних терміноелементів.

С. Рудницький розумів також усю важливість проблеми залучення у науковий обіг живої народної мови окремих регіонів. Відкидаючи надмірний галицький патріотизм, він писав: “Справу наукової мови може вирішити тільки загальний з’їзд з усіх українських земель, а Галичина – це одна десята частина України, а в російській Україні не один десяток українців-природописців, не бачучи змоги працювати в українській мові – пішли на службу чужій науці” [3, с. 3]. Результатом цього стала мовна нерозвиненість багатьох національних поняттєво-термінологічних систем, виникла потреба звертатися до тих мов, у яких вони вже стабілізувалися внаслідок концептуальності багатьох понять.

На думку С. Рудницького, концептуальність творення термінологічних систем потребує, щоб термінологія була “легка і прозора”, щоб вона при відтворенні іншими мовами “кованини майже не вимагала” [3, с. 3].

Спільні засади термінотворення для Галичини та Наддніпрянщини здатний координувати спільний центр, який сприяв би тому, “щоб термінологічні матеріали були найповажнішим науковим збором передискутовані, а праці термінологічних хоробрців не перетворювались у сізифовий труд” [2, с. 3].

Будова перекладного термінологічного словника С. Рудницького мотивується відповідною теоретичною концепцією і відображає

його розуміння структури тогочасної географічної науки. Зокрема, у першому підрозділі (2, с. 3–39) вміщені терміни з математичної географії – геодезії і картографії та із суміжних наук (астрономії, геофізики, геодезії, навітики); у другому (2, с. 40–128) – з фізичної географії (а також геології, картографії); у третьому (2, с. 129–151) – з біогеографії й антропогеографії.

Кількісна обмеженість термінів з антропогеографії та суміжних з нею дисциплін (за твердженням проф. О. Шаблія, подано лише 5 % використовуваної на той час їхньої кількості) свідчить про початкову стадію термінологічної роботи зі суспільної географії. Зокрема, С. Рудницький переважно подає терміни з демографії та етнографії, географії поселень і розселення, політичної географії, тільки згадуючи такі наукові напрямки як історична географія, економічна географія, антропогеографія. Особливо обширна лексика щодо типів сільських і міських поселень. Зокрема, серед перших знайшли своє місце *село* (громадне, маршеве, кругле), *дворище*, *хутір*, *присілок* (слобода, воля), *оселя*, *осідок*, *домівка*, *лісове село*; з *міських* – *столиця*, *головне місто*, *велике місто*, *середнє місто*, *містечко*, *городок*, *провінційне (заштатне) місто*. За виконуваними функціями згадується *промислове*, *торговельне*, *морське*, *урядниче місто*.

Політико-географічна термінологія включає державознавчу та народознавчу лексику. С. Рудницький подає терміни на означення типів держав *за розмірами* (світова держава, велика держава, середня держава, дрібна держава, мізильна держава); *за морфологічними особливостями і географічним положенням* (одноцільна держава, континентальна держава, морська держава, острівна держава); *за господарською спеціалізацією* (промислова держава, хліборобська країна); *за формою правління* (залежні держави, колоніальні держави, прилучені краї).

Перелік народів подано за критерієм *суспільного розвитку* (природний, первісний, дикий народ; ловецький народ, збираючий народ, культурний народ); *за видом господарювання* (рибальський, торговельний, скотарський народ); *за місцем у світовому розвитку* (окраїнний народ).

Теорія політичної географії та геополітики представлена такими поняттями: сфера інтересів, претензій; політичний простір; політичне положення; політична границя; боротьба за простір; боротьба за існування.

Економіко-географічна термінологія стосується переважно землеробства та його окремих видів, транспортного сполучення, торгівлі, меншою мірою – промисловості.

Зі словника можна також зробити висновок про початок формування термінології зі суспільно-географічної регіоналістики (глибинний регіон, огнище культури, культурний округ, культурний осередок тощо).

Словник термінів С. Рудницького, незважаючи на деяку втрату реальних відповідників у сучасному мовленні, має незаперечну історико-географічну та лінгвістичну цінність. Крім того, він став підґрунтям для подальшого розвитку географічної термінології.

### *Література*

1. Малоруско-німецький словар : у 2 т. – [уклад. Є. Желеховский, С. Недільський]. – Львів : НТШ, 1886. – Т. 1 (А–О). – 589 с. ; Т. 2 (П–Я). – 632 с.
2. *Рудницький С.* Начерк географічної термінології / С. Рудницький // Зб. мат.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1908. – Т. XII. – С. 1–151.
3. *Рудницький С.* Причинки до географічної термінології. Вступ / С. Рудницький // Зб. мат.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1913. – Вип. 15. – 16 с.



## ПРАЦІ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА В ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ АГРОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ<sup>1</sup>

У науковій спадщині доктора В. Кубійовича чільне місце займають праці, в яких розкриваються географічні особливості і проблеми сільськогосподарського освоєння національної території України, що простягається від Полісся на північному заході до Донщини і Північного Передкавказзя на південному сході.

Бібліографія основних праць, статей і карт В. Кубійовича, що подана в автобіографічній праці “Мені 85”, засвідчує значну зацікавленість вченого до даної проблематики протягом плідного у науковому сенсі періоду 30–40-х років [2, с. 300–309]. Зокрема, з 71 позиції наукових публікацій 17 безпосередньо пов’язані з проблемами агрогеографії, не враховуючи статей, підготовлених до “Енциклопедії Українознавства”. Бібліографія наукових праць відображає розширення територіальних масштабів досліджень ученого: Горгани, Східні Бескиди, Східні Карпати, Північні Карпати, Буковина, Підкарпатська Русь, врешті – Україна й сумежні краї. Поступово розширювалося й коло наукової проблематики вченого: від характеристики історично-початкових видів господарювання – пастушества і кошарництва – до рільництва і тваринництва, і далі – до антропогеографічного районування території.

Слід відзначити велику історико-географічну цінність праць В. Кубійовича з проблем агрогеографії, адже вони базувалися на власних дослідженнях окремих теренів, насамперед Карпатського, а також на опрацьованні значного статистичного матеріалу, виданого у різних країнах.

Найповніше і найглибше агрогеографічна проблематика розкрита В. Кубійовичем на прикладі Карпат. Карпати розглядаються дослідником як один із дванадцяти географічних районів (“країн” за тогочасною термінологією) поряд з Підляшшям, Поліссям, Чернігівщиною, Волинською височиною, Поділлям, Правобічною височиною, Лівобічним низом, Слобідщиною, Степом, Кримом і Підкавказзям [8, с. 77]. Визначальним чинником виділення Карпатського географічного району є рельєф. Однак при цьому не ігнорується і значення соціально-економічних та історико-геогра-

<sup>1</sup> Надруковано за: *Влах М.* Праці Володимира Кубійовича в історії становлення агрогеографічних досліджень Карпатського регіону / М. Влах // *Історія української географії* : всеукр. наук.-теор. часопис, 2001. – Вип. 1 (3). – С. 45–49.

фічних особливостей, оскільки до району віднесені Передкарпаття й Закарпаття.

Історико-географічне осмислення агрогеографії Карпатського регіону, її проектування на сьогодні дають змогу відновити перерваний тут советським періодом еволюційний розвиток сільського господарства, що базується на повному і раціональному використанні природно- та суспільно-географічного потенціалу території. Сучасного трактування потребують висновки з праці "Розміщення ріллі на наших західних землях" (Львів, 1934). Порівнюючи розміщення культур (за сучасною термінологією, окремих видів землекористування) у Галичині зі станом на 1897 р., В. Кубійович говорить про збільшення відсотка ріллі за рахунок пасовищ, сіножатей і лісу. Він зазначає: "При теперішньому стані справ стан культур можна вважати дозрілим і закінченим. Все, що чоловік міг тільки зайняти під ріллю, уже зайняв. Отже, дальший поступ може посуватися не шляхом зміни культур і збільшення орної землі, а шляхом її інтенсифікації. Зміни в культурах можуть появилися тільки на багнистому Поліссі, яке завдяки осушенню може збільшити свій відсоток орної землі коштом сіножатей і пасовищ та зменшити кількість невжитків" [5, с. 441].

Порівнюючи результати досліджень В. Кубійовича зі сучасними статистичними показниками розораності, можна зробити висновок про зменшення розораності земель. Це пояснюється багатьма причинами: по-перше, сучасна статистика подає показники обсягу та структури угідь сільськогосподарських підприємств і господарств, не враховуючи сільськогосподарської діяльності інших землекористувачів; по-друге, у повоєнні часи зміна форми власності на землю призвела до створення великих колективних і державних підприємств, у яких структура угідь зазнала трансформації на основі збільшення пасовищ і сіножатей для забезпечення кормової бази тваринництва; по-третє, відбулися зміни у системі сільського розселення передгірських і гірських районів; по-четверте, збільшилася площа під іншими формами користування (лісове, промислове, транспортне тощо).

Тенденція до скорочення ріллі передгірських і гірських районів особливо яскраво стала проявлятися з початку 90-х років ХХ ст., що загалом відзначаються зниженням інтенсивності використання земельного фонду.

В умовах сьогодні, коли відбувається трансформація аграрного господарства, зміна відносин власності, велику історико-гео-

графічну цінність мають також праці В. Кубійовича про географічні закономірності й еволюцію пастушого життя. Якщо антропогеографічним дослідженням Карпат у науковій спадщині В. Кубійовича присвячено майже п'ятдесят публікацій, то дослідженню пастушого життя – близько двадцяти, із них шість монографій. За підрахунками О. Шаблія, серед праць, присвячених пастушому життю, вісім написані польською мовою, сім – чеською, одна – українською і одна – румунською [8, с. 62]. В. Кубійович чи не єдиний український географ, який досліджував цю своєрідну і визначальну сферу соціально-господарського життя населення передгірських і гірських районів.

В. Кубійович аналізує пастушество, починаючи зі середини ХІХ ст., і наголошує при цьому на його зв'язках із формами господарювання та розселення. Власне розкриття природно- й антропогеографічних залежностей гірського господарювання вигідно вирізняє праці В. Кубійовича від праць інших учених, які вбачали у пастушестві насамперед елементи етнографічні.

Дослідник обґрунтовує типізацію пастушества, зокрема, у праці *“Zycie pasterskie w Beskidach Wschodnich”* (Kraków, 1926) автор на підставі аналізу природних передумов, етнокультурних характеристик, соціально-економічних та історичних чинників виділяє чотири антропогеографічні типи пастушого життя: гуральський, лемківсько-буковинський, горганський і гуцульський.

У подальших працях (зокрема, *“Пастушество Буковини”*, 1935) В. Кубійович розкриває еволюцію пастушого життя у Карпатському регіоні на підставі розвитку тут лісоексплуатації, інтенсифікації землеробства, переходу на відгодівлю худоби замість випасання на природних угіддях тощо.

Науково доказовими, за В. Кубійовичем, є теорії походження полонин в окремих Карпатських субрегіонах, зокрема антропогенна, яка враховує вплив людини (збільшення сільськогосподарських угідь за рахунок викорчовування і спалювання лісу, угноєння земель шляхом утримання овець у кошарах). Відродження традиційного полонинського господарства з урахуванням досвіду минулого – важлива сучасна проблема розвитку сільського господарства передгірських і гірських районів.

Праці В. Кубійовича з проблем агрогеографії Карпатського регіону актуальні для сучасників також у науково-теоретичному та методичному аспектах. Коротко зупинимося на основних методологічних засадах дослідження ним проблем структури сільськогосподарських угідь.

Основною методологічною засадою агрогеографічних досліджень В. Кубійовича є розгляд розміщення угідь залежно від природних, насамперед морфологічних, особливостей території. Наприклад, у праці “Розміщення угідь і населення у Північних Карпатах” (Братислава, 1932) В. Кубійович здійснює природно-географічне районування Північних Карпат у сучасних межах Польщі, Словаччини, України з виділенням чотирьохсот двадцяти чотирьох мікрорайонів. Поширення ріллі на західних землях України аналізується ним у розрізі чотирьох природних областей і двадцяти дев’яти дрібніших природних одиниць, зокрема: Карпат (Лемківщина, Високий Бескид, Горгани, Гуцульський Бескид); Підкарпаття; смуги височин, покритих родючим ґрунтом (Поділля, Волинь); Низ (Полісся і Підляшшя) [5, с. 440].

Щодо Карпатського регіону, то В. Кубійович зазначає: “Розміщення культур, у першу чергу орної землі, в Карпатах є дуже різноманітне. Кидається у вічі різниця між західною й східною частинами гір. Східна частина, положена на схід від Опору, себто Горгани й Гуцульський Бескид або Чорногора, – це безрільна країна: західна, себто Лемківський і Високий Бескид, має значний відсоток ріллі” [5, с. 434].

Вивчення структури угідь у розрізі окремих природних одиниць дає змогу уникнути штучного впливу політико-адміністративних меж, що так властиве для сучасних економіко-географічних досліджень агротериторіальних утворень. Своєрідним відродженням і практичним втіленням наукових ідей В. Кубійовича можна вважати сучасні адаптивно-ландшафтні системи провадження землеробства, за яких природні особливості кожної території, насамперед морфологічні характеристики рельєфу, гідрологічні умови, ґрунт, є визначальними для вибору способу її аграрного використання. Тільки такий підхід до організації сільськогосподарського виробництва сприятиме максимально повній реалізації природного потенціалу земель, мінімізації можливих конфліктів між ландшафтними особливостями та специфікою господарського використання.

Однак В. Кубійович не хибував надмірним географічним детермінізмом. Серед факторів, що впливають на розміщення ріллі, ним розглядаються й історичні особливості території, етнічний склад населення, відносини власності, рівень матеріальної культури, форми розселення тощо. В. Кубійович наводить класичний приклад з Гуцульщиною: “Вона завдяки більшій лагідності густо зайнята чоловіком, що її сильно виліснів, проте тутешній чоловік – це не хлібороб, але пастир; він же замінив ліси не на рілля, як бойко,

але на сіножаті й пасовиська. Не фізіографія, але етнічний склад людности є причиною, що Гуцульський Бескид має лише 5 % ріллі, аж 53,5 % трави; ліс творить тут 41,5 %" [5, с. 434–435].

Важливою методологічною засадою агрогеографічних досліджень В. Кубійовича виступає взаємозв'язок окремих видів землекористування і форм розселення. У праці "Розташування угідь і населення у Східних Карпатах" (Краків, 1924) він, зокрема, зазначає: "Карти угідь і густоти населення є основними географічними картами, на яких ґрунтуються подальші дослідження. Такою є карта густоти населення, яка показує кількість, а отже і силу людського елементу, розміщеного у просторі, тобто фундаментальне відношення людини до землі; карта угідь, яка ілюструє використання землі, відображає сьогоденний вплив людини на землю, знайомить нас з окультуреними краєвидами. Картографічний і генетичний зв'язок між розміщенням людини і культурними ландшафтами тісний і взаємний: людина бере участь у створенні культурних ландшафтів, а вид угідь уможливорює і обумовлює певне розташування людини" [6, с. 419].

Аналізуючи розміщення угідь і людности у Східних Карпатах, В. Кубійович встановлює існування залежності між ними, однак зазначає, що ця залежність не є виключною. Культурою, що спричинює рідке заселення, є ліс. Однак переважання трав'яних формацій (луки, пасовища) чи ріллі не завжди пов'язане зі значною щільністю населення (наприклад, щільно заселені і мало забезпечені ріллею площі Гуцульщини; рідше заселені, хоч більше забезпечені ріллею Західні Бескиди).

Для характеристики залежності між щільністю населення і видами угідь В. Кубійович використовує цікавий методичний прийом – трикутник Осанна, вершинами якого виступають окремі види землекористування (інтенсивна рілля, малоінтенсивні трав'яні формації, екстенсивний ліс), значення яких становить відповідно 100%. Пропорційне зниження значень окремих культур позначається на відрізках, що виходять з кожної вершини. Розміщені умовними знаками у даній системі координат окремі природні об'єкти створюють реальну просторову картину їх розподілу залежно від окремих видів землекористування і щільності населення.

Взаємозв'язок розміщення угідь і людности – методологічна основа для виділення В. Кубійовичем окремих антропогеографічних районів, які для гірських територій за своїм змістом є переважно агрогеографічними ("галузеві" сільськогосподарські райони він виділяє у матеріалах до другого невиданого тому "Географії українських

й сумежних земель”). Загалом виділені ним антропогеографічні одиниці збігаються з природними на основі морфологічних рис, деколи, особливо на підгір’ї, – на підставі рис антропогеографічних. Зокрема, у Східних Карпатах ним виділяються такі великі антропогеографічні одиниці: підгір’я Гуцульських Бескидів, Гуцульські Бескиди, підгір’я Горганів, Бещади, Підкарпаття і Покуття [6, с. 430–431]. У кожній із них на підставі співвідношення окремих культур, а також показників щільності населення, виділяються дрібніші антропогеографічні цілості (наприклад, у Горганах – долина Пруту, долина Бистриці Надвірнянської, долина Бистриці Солотнинської, долина Лімниці, долина Чечви, долина Свічі та Мизунки).

Таким чином, наведене районування Східних Карпат можна вважати природно-географічним. Однак кожна одиниця поділу наділена також антропогеографічним змістом, а саме характеристикою взаємодії людини і природи через аналіз співвідношення угідь і щільності населення на певному етапі історичного розвитку.

Великі заслуги В. Кубійовича у розвитку агрогеографії полягають у розробці ним методів дослідження, серед яких по праву найголовнішим виступає метод картографічний. В “Атласі України й сумежних країв” (Львів, 1937) сільському господарству відведено окремий четвертий розділ (17 карт). В. Кубійович виходив з того, що Україна – “землеробська країна, де 80% людности – хлібороби, тому сільське господарство передре іншим галузям господарства”. Детальні аналітичні карти показують розподіл посівних площ у рослинництві – зернові, технічні, кормові, незернові культури, а також щільність домашніх тварин у розрахунку на 100 га площі та 100 осіб. Певний синтетичний характер має карта “Забезпека людности збіжжям і картоплею”, де продукція зернових і картоплі подається у розрахунку на одну людину (в кг). Цікавими є карти “Надвишки і недобори деяких продуктів”, які створені на основі аналізу привозу і вивозу зернової та тваринницької продукції з окремих залізничних станцій.

Як видно з “Атласу...”, сільське господарство В. Кубійович розглядав через тісний зв’язок з діяльністю невиробничих інституцій, чи, за сучасною термінологією, інфраструктури. Зокрема, він аналізує й відповідно картує українську кооперацію у Польщі: споживчу молочарську кооперацію (“Маслосоюз”), кооперацію для загального заупу, збуту, кредитову кооперацію. Картує також організації “Сільського господаря” (центри, філії, сільськогосподарські школи), що займалися поширенням передових методів провадження сільського господарства.

Як загальний висновок потрібно зазначити, що конкретність агрогеографічних досліджень В. Кубійовича завжди пов'язувалася з узагальненнями науково-теоретичного і методичного характеру, що не втратили свого значення і в наш час. Вони набувають подальшого розвитку в теорії територіальної організації сільськогосподарського виробництва, при визначенні видів і форм аграрного землекористування.

### *Література*

1. Атлас України й сумежних країв / [за заг. ред. В. Кубійовича]. – Львів : Укр. вид. ін-т, 1937. – 113 с.
2. *Кубійович В. Мені 85* / В. Кубійович. – Мюнхен ; Париж ; Прага : Молоде життя, 1985. – 308 с.
3. *Кубійович В. Пастушество Буковини* / В. Кубійович // Праці Географічної комісії НТШ. – Вип. I. – Львів, 1935. – С. 25–118.
4. *Кубійович В. Причинки до антропогеографії Горган* / В. Кубійович // Володимир Кубійович. Наукові праці. Т. I. – [упор. О. Шаблій]. – Львів : Фенікс, 1996. – С. 415–418.
5. *Кубійович В. Розміщення ріллі на наших західних землях* / В. Кубійович // Володимир Кубійович. Наукові праці. Т. I. – [упор. О. Шаблій]. – Львів : Фенікс, 1996. – С. 433–441.
6. *Кубійович В. Розміщення угідь і населення у Східних Карпатах* / В. Кубійович // Володимир Кубійович. Наукові праці. Т. I. – [упор. О. Шаблій]. – Львів : Фенікс, 1996. – С. 419–432.
7. *Кубійович В. Сільське господарство Карпатської України* / В. Кубійович // Володимир Кубійович. Наукові праці. Т. I. – [упор. О. Шаблій]. – Львів : Фенікс, 1996. – С. 454–564.
8. *Шаблій О. І. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення* / О. І. Шаблій. – Париж ; Львів : Фенікс, 1996. – 704 с.

## ВНЕСОК ПРОФЕСОРА ЄВГЕНА ХРАПЛИВОГО У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ АГРОГЕОГРАФІЇ<sup>1</sup>

*Висвітлено наукову біографію українського професора-аграрника Є. Храпливого (1898–1949), розкрито сутність його теорії громадської агрономії та програми піднесення українського села на засадах розвитку кооперативного руху. Особливу увагу звернено на статистичні дослідження сільського господарства галицько-волинських земель довоєнного періоду.*

**Постановка проблеми.** Розвиток традиційного економічного напрямку вітчизняної суспільної географії, що потребує у сучасних умовах своєрідного “реанімування” на нових методологічних засадах, зумовлює необхідність дослідити становлення його науково-теоретичних засад в історичному аспекті. Особливо це стосується географії сільського господарства, оскільки поступальний розвиток цієї сфери економічної діяльності був перерваний практикою соціалістичних “перетворень” у 20–30-х роках ХХ ст. у межах УРСР та у післявоєнний період на західноукраїнських землях. Специфічний соціально-економічний розвиток нашої країни призвів до того, що постаті українських учених-аграрників були забуті, а їхні наукові напрацювання відкинені.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** До неординарних постатей учених-аграрників належить і професор Євген Храпливий (1898–1949) – виразник кооперативних ідей в українській аграрній науці довоєнного періоду, поборник матеріального добробуту й освітньо-духовної культури українського селянства. Здобувши освіту на агрономічному факультеті Віденської Земельної Академії, вивчивши досвід кооперативного руху європейських країн, працювавши в гуртках Товариства “Сільський господар” і читальнях “Просвіти”, у Ревізійному Союзі Українських Кооператив (РСУК), Є. Храпливий доходить висновку, що найшвидшого економічного та соціального розвитку українського села можна досягнути через демократичний кооперативний рух, самостійність селян у визначенні виробничого напрямку сільськогосподарських підприємств, а також через їхню участь в обслуговувальних і збутових кооперативах.

Постать Є. Храпливого у радянські роки була незаслужено забутою. Тільки зі здобуттям Україною незалежності з’явилися наукові

<sup>1</sup> Надруковано за: Влах М. Р. Внесок Євгена Храпливого у розвиток української агрогеографії / М. Р. Влах // Українська кооперація : історія, сучасність та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук. конф. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад. 2009. – С. 263–266.



публікації, присвячені цьому вченому, виконані переважно у руслі історії української економічної думки, історії українського кооперативного руху. Наукових розвідок щодо внеску Є. Храпливого у розвиток науково-теоретичних засад географії сільського господарства немає, що й зумовлює актуальність проведеного дослідження.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Близькість ідей Є. Храпливого з організації сільського господарства до сучасних наукових основ сільськогосподарського виробництва, заготівлі та переробки сільськогосподарської продукції, до концепції міжгалузевого комплексування, що домінувала в радянській економічній географії, пояснює необхідність залучення його наукової спадщини до історії становлення української агрогеографії.

Є. Храпливий в основу перебудови українського села пропонує теорію *суспільної (громадської) агрономії*. У наукових розвідках “Шляхи праці нашої суспільної агрономії” (Львів, 1931), “Як піднести наше хліборобство” (Львів, 1932) Є. Храпливий визначає засади, програмні напрями і завдання суспільної агрономії у розвитку західноукраїнського сільського господарства.

Агрономія, за Є. Храпливим, – це праця над піднесенням сільського господарства. Вона поділяється на приватну та публічну. Приватна – це та, яку провадять господарі, публічна – заходи, які здійснює держава, самоврядування, добровільні хліборобські організації. “Суспільна агрономія, себто ця ділянка агрономічної праці, яка поставила собі за завдання службу суспільству, народові, працює в приватній і в публічній агрономії, вибираючи з одної і другої те, що конечне для зорганізованого загалу хліборобів” [5, с. 3].

Є. Храпливий стверджує, що найкраще суспільна агрономія розвивається у тих країнах, де державні та самоуправні закони переносять велику частину ініціативи і праці на самих зорганізованих хліборобів і на створені ними установи. На західноукраїнських землях аграрна політика польської держави характеризувалася централізацією, етатизмом, що загально заважало розбудові хліборобського самоврядування. Розвиток суспільної агрономії – економічної за своєю сутністю, – сприяв піднесенню національної економічної культури українського селянства. Українська кооперація на українських землях у Польщі за кількісними показниками значно переважала польську. На 10 тис. українців в окремих повітах припадало від 10 до 15 кооперативів [1, с. 63].

Програма суспільної агрономії, насамперед, включала агрономічні заходи держави й осередку праці суспільної агрономії – Товариства “Сільський господар” – щодо розвитку селянських гос-

подарств, зосереджуючи увагу на їхній виробничій організації, шляхах підвищення рентабельності господарювання. Вона передбачала запровадження високоврожайних сортів сільськогосподарських культур, перспективних порід тварин, птиці, розведення прибуткових садів і городів, раціональне використання нових сільгоспмашин, мінеральних добрив та інших виробничих засобів.

У кінцевому підсумку йшлося про те, щоб забезпечити селянинові можливість жити без боргів, щоб зробити його як виробника і продавця сільськогосподарської продукції незалежним від приватної торгівлі, яку слід проводити в організованих формах. Суспільна агрономія, за Є. Храпливим, мусить займатися також громадськими угоддями – пасовищами, луками, полями.

Важливим завданням суспільної агрономії було розв'язання також проблеми збуту сільськогосподарської продукції, зокрема її перероблення і реалізації за вигідними для селянських господарств цінами в умовах ринкової конкуренції. Це завдання виконували кооперативні організації, а також головний кооперативний центр краю – РСУК у Львові. Програма суспільної агрономії допомагала регулювати кількісні та якісні показники сільськогосподарського виробництва залежно від кон'юнктури ринку з урахуванням можливостей кооперативів щодо заготівлі, переробки та реалізації продукції.

Завдяки діяльності провідної кооперативної організації “Центросоюз” була налагоджена закупівля продукції в селянських господарствах та її експорт. З 1924 р. “Центросоюз” експортує, наприклад, яйця в Австрію, Англію, Італію, Іспанію та Німеччину, птицю – в Німеччину, Австрію, Чехословаччину і Англію. Крім цього, у Львові “Центросоюз” заснував зразкове м'ясопереробне підприємство беконної свинини, а також власні крамниці для реалізації м'ясопродуктів; через Львівську зернову біржу реалізував зерно; закуповував городину і фрукти, які продавались у Львові та промислових центрах Західної Польщі; налагодив продаж прядива льону текстильним фабрикам Лодзі; створив так звані машинні спілки, які закуповували сільськогосподарську техніку й інвентар для громадського користування; організовував страхові кооперативи; допомагав в організації сільськогосподарських виставок; сприяв у придбанні племінної худоби, птиці, сортового насіння зернових і технічних культур [3].

Суспільна агрономія, надаючи допомогу в організації селянських родинних господарств, заготівлі та переробці сільськогосподарської продукції, розв'язувала при цьому проблему зайнятості

населення регіону; захищала селянські господарства від грабунку торговельними, промисловими та фінансовими посередницькими комерційними структурами, від правопорушень державних органів.

Програма суспільної агрономії, запропонована Є. Храпливим, за своєю суттю є програмою підвищення матеріального добробуту галицьких селян, їхнього освітньо-культурного рівня. У програмі Хліборобського вишколу молоді, перевиданій у 1932, 1936, 1938 роках, а також у рефераті, виголошеному на Першому українському педагогічному конгресі (1935), Є. Храпливий закликає відродити зруйновану християнську мораль, професійний інтерес до селянської праці.

Значущість суспільної агрономії Є. Храпливого на сучасному етапі трансформаційних процесів у сільському господарстві не тільки не зменшилась, а, навпаки, зростає. Роздержавлення та приватизація землі, проведена в Україні, посилює значення, за висловлюванням Є. Храпливого, “хліборобського самоврядування”, “суспільних організацій”, які забезпечують “демократизацію хліборобського поступу, децентралізацію цієї праці в державному і в самоуправному устрою, одночасно викликання ініціативи у кругах хліборобів, а разом з тим і покликання їх до конструктивної праці в ділянці суспільної агрономії” [5, с. 7].

Організаційна діяльність Є. Храпливого доповнювалася також науковими дослідженнями, особливо у галузі молочарства. Історико-географічне значення мають праці “Основи кооперативного молочарства” (Львів, 1927), “Молочарське книговодство” (Львів, 1926, 1930), “Наші молочарські кооперативи в 1925 р.” (Львів, 1927), а також “Сільське господарство галицько-волинських земель” (Львів, 1936). Аналіз економічних показників діяльності молочарської кооперації – провідної галузі сільського господарства регіону – доповнюється визначенням головних шляхів розвитку товарного виробництва селянських дрібних господарств. Подвижницькою можна назвати також діяльність Є. Храпливого з підготовки та видання “Сільськогосподарської енциклопедії” (Львів, 1939. Зшиток 1 (від “Аборигенний” до “Біологічно-динамічна господарка”) – помітного явища не тільки в українській, а й у європейській аграрній науці того часу.

Є. Храпливий – автор карти “Сільський господар” в “Атласі...” В. Кубійовича, на якій відображено територіальну організацію крайового господарського товариства, що мало за мету захист станових інтересів українських хліборобів. На карті значковим способом

показана централя, філії та сільськогосподарські школи; на карті-врізці – кількість сільськогосподарських гуртків по селах (на 100 га місцевості).

**Висновки.** У сучасних умовах актуалізується головний висновок з наукової, практичної та освітньої діяльності Є. Храпливого про значущість української кооперації у національно-економічному відродженні України. Історичний досвід українського кооперативного руху, зокрема щодо проведення політики економічної незалежності від інших країн, орієнтації на власні сили, мобілізації народних капіталів, вивчення можливостей внутрішнього ринку та міжнародної економічної кон'юнктури, виявлення потреби в іноземних інвестиціях тощо, може бути використаний при обґрунтуванні напрямів розвитку національного агробізнесу, заходів забезпечення продовольчої стабільності держави та її інтеграції у європейську торговельну систему.

### *Література*

1. Атлас України й сумежних країв / [за заг. ред. В. Кубійовича]. – Львів : Укр. вид. ін-т, 1937. – 113 с.
2. Злупко С. М. На чатах рідної землі : Євген Храпливий – учений, організатор, патріот / С. М. Злупко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с.
3. Коваль Ф. Кооперація – доленосний феномен України / Ф. Коваль. – Львів : Сполом, 2008. – 206 с.
4. Українська економічна думка : хрестоматія / [упор. С. Злупко]. – К. : Знання, 1998. – 448 с.
5. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії / Є. Храпливий. – Львів : Т-во “Сільський господар”, 1931. – С. 3–30.

## ЛЬВІВСЬКА СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ НА ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЛІ: ІСТОРИКО-КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ<sup>1</sup>

Феномен львівської суспільної географії на усіх етапах її становлення і розвитку найбільш яскраво проявляється у національному та європейському контекстах. Застосування історико-компаративного підходу у дослідженні процесів розвитку української і європейської географії дає змогу визначити історичне значення львівської суспільно-географічної школи, з'ясувати її головні риси, а також окреслити шляхи подальшого поступу.

Як відомо, процес становлення національної науки, у тім числі й суспільної географії, надзвичайно складний і різновекторний, що зумовлено, насамперед, входженням українських земель протягом тривалого часу до різних державних утворень. Однак незворотність об'єктивного процесу наукового пізнання зумовлює історичну синхронію розвитку національної, зокрема львівської суспільної географії, з одного боку, і європейської географії, з іншого.

Основою історико-компаративного аналізу виступає періодизація суспільно-географічної науки, виконана, насамперед, із урахуванням внутрішніх чинників (відмінності у розумінні об'єкта, предмета, принципів дослідження, головних наукових напрямів, що впливають із панівного типу наукового світогляду, характеру існуючих наукових парадигм тощо). Як відомо, у Європі перша половина XIX ст., завдяки працям німецьких учених А. Гумбольдта і К. Ріттера, знаменувала завершення класичного етапу розвитку географії, переважно описово-країнознавчого за своїм змістом, і початок нового (модерного) періоду, що відзначався значною диференціацією суспільно-географічного пізнання та формуванням суспільно-географічних шкіл. Зокрема, на другу половину XIX ст. припадає формування німецької школи антропогеографії та політичної географії Ф. Ратцеля, французької школи "географії людини" П. Відаля де ля Бляша, що розвивалися на методологічній основі географічного детермінізму та його різновиду – географічного посибілізму.

В Україні процеси формування нової географії дещо сповільнені в часі та відзначаються специфічними рисами, зумовленими її істо-

<sup>1</sup> Надруковано за: *Влах М.* Львівська суспільна географія на загальноукраїнському та європейському тлі: історико-компаративний аналіз / М. Влах // Львівська суспільно-географічна школа у національному та європейському вимірах: матеріали міжнар. наук. семінару. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 37–43.

ричними особливостями. Поділ українських земель між Російською і Австро-Угорською імперіями посилює увагу до суспільно-географічних знань, що зумовлює переважаючий розвиток тут до кінця ХІХ ст. камерально-статистичних і галузево-статистичних досліджень. Наприкінці ХVІІІ–протягом ХІХ ст. з'явилися численні статистико-географічні описи намісництв і губерній на Ліво- та Правобережжі, а також на Півдні України. Прикладами можуть бути описи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, зроблені під орудою А. Милорадовича, або топографічний опис Чернігівського намісництва О. Шафонського, статистико-географічні описи Харківської, Полтавської, Волинської, Катеринославської, Херсонської та інших губерній, окремих повітів і поселень. У 40–50-х роках ХІХ ст. серійно виходили “Военно-статистические обозрения Российской империи” у розрізі окремих губерній (Київська губернія – 1848 р., Подільська – 1849 р., Волинська губернія – 1850 р. та ін.) [3, с. 105–106].

У межах Австрійської імперії з'явилася праця Е. Куропатницького “Географія або докладний опис королівства Галичина і Лодомерія” (польською мовою, 1786 р.). Згодом у 1869 р. вийшла праця Г. Ступницького “Галичина під оглядом географічно-топографічно-статистичним”. Численні описи повітів та окремих поселень подавались у “Географічному словнику Королівства Польського та інших слов'янських країв” (Варшава, 1880–1890 рр., 16 томів). Камерально-статистичні дослідження українських земель стали підґрунтям для суспільно-географічних наукових узагальнень, проведених на початку ХХ ст.

Важливим чинником розвитку національної суспільної географії було заснування наприкінці ХІХ ст. географічних інституцій: Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873), кафедр географії у Львівському (1882), Харківському (1889), Одеському (1890), Київському (1891) університетах. У Європі аналогічні інституції засновано трохи раніше (для прикладу, кафедра географії в Берлінському університеті – 1820 р.; Берлінське географічне товариство – 1828 р.).

Важливою організаційною передумовою становлення львівської суспільної географії нового періоду стало створення у Львові 1873 р. Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ) – унікальної громадської інституції культурно-наукового спрямування. До заснування НТШ були причетні громадські діячі як підросійської, так і австро-угорської України. НТШ виконувало функції Всеукраїнського академічного центру, головне завдання діяльності якого полягало

у формуванні українськомовної науки як ще одного аргументу на користь суверенних політичних прав українського народу. Про загальноєвропейський рівень діяльності НТШ свідчать факти: у 1913 р. НТШ підтримувало контакти і обмінювалося фондами з 236 зарубіжними науковими установами та центрами, у 1921–1922 рр. – з 129, у 1926–1929 рр. – 260. Незважаючи на державні кордони, етнічну належність, дійсними членами НТШ були природознавці, географи Г. Величко, В. Вернадський, М. Дольницький, Р. Єндик, В. Крокос, В. Кубійович, В. Огоновський, Ю. Полянський, С. Рудницький, П. Тутковський, І. Фещенко-Чопівський, Ї. Краль, А. Пенк, Й. Цвіїч; звичайними членами – В. Геринович, О. Степанів, І. Тесля.

Формування науково-теоретичних засад вітчизняної наукової суспільної географії припадає на першу половину ХХ ст. (у Європі – другу половину ХІХ ст.) і пов'язане з науковою, науково-організаційною діяльністю С. Рудницького – фундатора львівської і національної географічної школи. Галицька суспільна географія ґрунтувалася на найбільш розвиненій на той час німецькій науковій школі. Для прикладу, можна порівняти наукові праці німецького професора Ф. Ріхтгофена “Завдання, суть і методи географії” (1883) і С. Рудницького “Нинішня географія” (1905). За Ф. Ріхтгофеном і С. Рудницьким, географія – просторова природнична наука, об'єктом вивчення якої є земна поверхня у широкому системному розумінні.

Розуміння об'єкта зумовлювало й відповідну класифікацію географічної науки. За Ф. Ріхтгофеном, географія поділялася на фізичну, біологічну й антропогеографічну складові; за С. Рудницьким, – на загальну (номотетичну) та описову (дескриптивну), у тім числі регіональну. У загальній географії С. Рудницький виділяє математичну, фізичну, біологічну географію і антропогеографію, у складі якої – географію населення, географію культури, економічну географію та політичну географію. Деяко пізніше у підросійській Україні подібні погляди на зміст і завдання географічної науки подасть український географ П. Тутковський у працях “Задачи и пределы географии” (Житомир, 1914), “Загальне землезнавство” (Харків, 1927).

Незалежно один від одного, спираючись на праці західноєвропейських географів, обидва корифеї української географічної науки стверджують, що її сутністю є вивчення трьох світів – неорганічного, органічного та людського. І С. Рудницький, і П. Тутковський своїми теоретичними працями заперечували будь-який географічний уні-

таризм як природничо-, так і суспільно-географічний. Вони довели, що географія – самостійна наука, яка має свої методи та принципи дослідження. Розуміння обома вченими важливості хорологічного методу пізнання доповнювалось у С. Рудницького також гилологічним (змістовним), генетичним та динамічним аспектами.

У контексті розвитку теоретико-методологічних засад української географічної науки варто відзначити статтю “Децо про новійші погляди на єство географії” (1919), написану М. Дольницьким – випускником Львівського університету, учнем С. Рудницького, яка виконана відповідно до кращих традицій тогочасної європейської географії. Учений зазначає, що в усі епохи сутність географії є незмінною, зокрема, предметом її вивчення виступає земна поверхня; географія розвивається краще там, де вона базується на природничій основі; географія поділяється на загальну і спеціальну.

Входженню вітчизняної суспільної географії до європейської науки, подоланню її загумінковості сприяла також терміноупорядна діяльність С. Рудницького і П. Тутковського, зокрема підготовка та видання у 1908 р. “Німецько-українського географічного словника” С. Рудницького й у 1923 р. “Словника геологічної термінології” П. Тутковського.

Поштовхом для розвитку львівської антропогеографії на початку ХХ ст. став вибух Першої світової війни, що загалом актуалізував політико-, військово-географічну та картографічну проблематику. На порядок денний постало завдання географічного обґрунтування права українського народу на незалежну державу, що охоплювало, насамперед, обґрунтування національної території, згідно з панівною на той час органічною теорією держави Ф. Ратцеля і Ю.-Р. Челлена. До речі, слід відзначити синхронний розвиток польської та української географії цього часу. Для прикладу, згадаймо працю А. Ремана “Землі давньої Польщі” (1895; 1904), у якій подано географічний опис історичних земель Речі Посполитої до поділу 1772 р., і “Коротку географію України. Ч. II. Антропогеографія” (1914), “*Ukraina. Land und Volk*” (1916), “Основи землезнання України. Антропогеографія” (1926) С. Рудницького, “Географію українських та сумежних земель” за редакцією В. Кубійовича (Львів, 1938). Однак, якщо в польській географії межі держави розглядали переважно в історичному аспекті, з позиції великодержавного шовінізму, то в українській – з погляду національної території – території заселення українського етносу – найважливішого чинника на користь створення незалежної самостійної держави.

Важливим географічним методом обґрунтування необхідності створення незалежних держав після розпаду Австро-Угорської



імперії стало використання картографічних праць. Порівняймо картографічну діяльність Е. Ромера, зокрема його “Географічно-статистичний атлас Польщі” (1916) та картографічні праці С. Рудницького, а саме “Стінну фізичну карту України” масштабом 1:1 000 000, “Атлас України і сумезних країв” В. Кубійовича – перший національний атлас України (1937).

Науковому обґрунтуванню української державності слугували також демогеографічні дослідження, етнодемографічна та розселенська проблематика львівських географів. Зокрема, у цьому аспекті слід відзначити В. Кубійовича, у науковій спадщині якого є праці, присвячені населенню і розселенню Карпат, демо- і етногеографічних процесів в окремих регіонах України, населенню і розселенню України, починаючи з 80-х років XIX ст., української діаспори тощо. Головні, вихові праці В. Кубійовича цього напрямку: “Українська людність в Польщі в світлі перепису з дня 9.XII – 1931 р.” (Львів, 1933); “Джерела для статистики людности українських земель” (Варшава, 1934); “Людність Полісся (демографічний нарис)” (Львів, 1935); “Людність Західної Волині (демографічний нарис)” (Львів, 1936); “Українці в Америці” (Львів, 1939) та ін. Демогеографічні дослідження провадив також В. Огоновський (“Національне обличчя Полісся”, 1938; “Приріст і густота населення північно-західних земель України”, 1939), М. Дольницький (“Селитьба міського типу на Підкарпатській Русі”, 1929), М. Кордуба (“Північно-Західна Україна”, 1917; “Населення України”, 1918); геоурбаністичні – В. Кубійович (“З антропогеографії Нового Санча”, 1927), Г. Величко (“Географічні умови розвитку міст на Україні”, 1930), О. Степанів (“Земля і люди. Населення Галичини в роках 1860, 1900, 1910, 1921 і 1931”, 1938).

На теренах підросійської УССР аналогічну проблематику порушено у демографічних працях М. Птухи, М. Трачевського, Ю. Корчака-Чепурківського, П. Пустохода та інших, які працювали у Демографічному інституті Академії наук України. Спираючись на результати перепису населення УССР 1926 р., вони переважно аналізували природний рух населення, його склад і географічні особливості. Галицькі вчені довоєнного періоду більшу увагу звертають на демографію, географію та статистику етнічних українців. Головною у їхній науковій діяльності стала проблема західноукраїнського пограниччя, зокрема проблема національного та конфесійного складу населення. У цей період своєрідним “інтегратором” київської та львівської демографічної науки стала постать українського ученого В. Садовського, який у 1922–1925 рр.

перебував у Львові. Саме у цей період він підготував і видав праці “Північно-Західна Україна у світлі статистики” (1924), “Людність західно-українських земель” (1927).

Антропогеографічний напрям був провідним у львівській суспільно-географічній школі міжвоєнного періоду. На цьому тлі вирізнялися хіба що агрогеографічні праці (що й закономірно, оскільки Україна – давня землеробська держава). Дослідження пастушого життя в Карпатах, Татрах, Балканах провадив В. Кубійович, чому сприяли його наукові зв'язки з відомим чеським і словацьким ученим І. Кралем.

Якщо антропогеографічним дослідженням Карпат у науковій спадщині В. Кубійовича присвячено майже п'ятдесят публікацій, то дослідженню пастушого життя – близько двадцяти, із них шість монографій. За підрахунками О. Шаблія, серед праць, присвячених пастушому життю, вісім написані польською мовою, сім – чеською, одна – українською і одна – румунською [2, с. 262]. В. Кубійович чи не єдиний український географ, який досліджував цю своєрідну і визначальну сферу соціально-господарського життя населення передгірських і гірських районів. В. Кубійович аналізує пастушество, починаючи з середини ХІХ ст., і наголошує при цьому на його зв'язках з формами господарювання та розселення. Власне розкриття природно- й антропогеографічних залежностей гірського господарювання вигідно вирізняє праці В. Кубійовича серед праць інших учених, які вбачали у пастушестві, насамперед, елементи етнографічні. Дослідник обґрунтовує типізацію пастушества, зокрема, у праці “*Zycie pasterskie w Beskidach Wschodnich*” (Kraków, 1926), на підставі аналізу природних передумов, етнокультурних характеристик, соціально-економічних та історичних чинників виділяє чотири антропогеографічні типи пастушого життя: гуральський, лемківсько-буковинський, горганський і гуцульський. У подальших працях (зокрема, “Пастушество Буковини”, 1935) він розкриває еволюцію пастушого життя у Карпатському регіоні на підставі розвитку тут лісоексплуатації, інтенсифікації землеробства, переходу на відгодівлю худоби замість випасання на природних угіддях тощо.

Сільське господарство волинських і галицьких земель, особливості його організації на кооперативних засадах вивчав також львівський учений Є. Храпливий (“Сільське господарство галицько-волинських земель”, 1939). Напередодні Другої світової війни економіко-географічні дослідження провадила й О. Степанів (“Економгеографія українських земель”, 1939; “Сучасний Львів”, 1943).

Піднесенню географічної свідомості громадськості на засадах української національної ідеї слугував бурхливий розвиток географічного шкільництва у міжвоєнний період у Західній Україні та у 20-х роках в УРСР, а також засновані там численні видавництва.

Своєрідним “зовнішнім” стимулом розвитку львівської суспільної географії міжвоєнного періоду була участь львівських географів у роботі загальноєвропейських, слов’янських, українських наукових конгресів, з’їздів, форумів, які розширювали коло наукових контактів, а також підносили львівську суспільну географію на міжнародний рівень. У міжвоєнний період проведено чотири з’їзди і конгреси слов’янських географів і етнографів. У роботі I з’їзду (Прага, 1924 р.) брали участь С. Рудницький, В. Кубійович, Е. Ромер. З ініціативи з’їзду було створено слов’янську комісію для дослідження пастушого життя в Карпатах і на Балканах (голова комісії – Л. Савицький, секретар – В. Кубійович). Власне тут зародилася наукова співпраця і особиста дружба В. Кубійовича з Ї. Кралем, наслідком чого стала можливість В. Кубійовича збирати матеріали з антропогеографії Закарпаття і Словаччини, видати монографію “Розміщення культур і населення у Північних Карпатах” (Братислава, 1932). Ї. Краль посприяв виданню двох томів монографії “Пастуше життя у Підкарпатській Русі” (1935–1937).

У Варшаві 1929 р. відбувся II з’їзд слов’янських географів і етнографів, у роботі якого взяли участь В. Кубійович, О. Степанів. Власне з цього часу відбувається знайомство В. Кубійовича з львівською географією, залучення його до діяльності в НТШ. III конгрес слов’янських географів і етнографів відбувся 1930 р. у Белграді, на батьківщині знаного сербського географа Й. Цвіїча (1865–1927), почесного члена багатьох географічних товариств Європи, засновника і редактора географічного журналу “Гласнік”. Й. Цвіїч одним із перших почав вивчати гірський напівномадизм (пастуше життя, мандрівки отар) на Балканах. Його праці В. Кубійович використовував, досліджуючи шаласництво у Північних Карпатах. У Софії 1936 р. відбувся IV конгрес слов’янських географів і етнографів. Європейська громадськість отримала змогу ознайомитися на конгресі з картами майбутнього “Атласу України і сумежних країв” за ред. В. Кубійовича. Міжнародний рівень діяльності засвідчувала участь львівських географів у роботі IV Міжнародного географічного конгресу у Варшаві (1934), Першого і Другого українських наукових з’їздів у Празі (1926, 1932).

Переїзд С. Рудницького у радянську Україну 1926 р. мав би сприяти залученню національної суспільної географії до європей-

ського наукового процесу, однак на перешкоді цьому стали політичні репресії українських науковців і громадських діячів на початку 30-х років.

Післявоєнний період розвитку львівської суспільної географії відбувався у контексті радянської науки з пріоритетом економіко-географічних досліджень. Зокрема, актуальними стали проблеми територіального міжгалузевого комплексування, природно-ресурсного потенціалу. У цей час на кафедрі економічної географії працювали вихідці зі Східної України (О. Ващенко, Г. Зільбер, І. Сваричевський). До 1984 р. кафедру очолював випускник Харківського університету професор О. Ващенко.

Проголошення 1991 р. незалежності української держави і входження її до європейської спільноти позитивно вплинуло на розвиток львівської суспільної географії. Зокрема, у цей період актуалізуються демо-, соціально- політико-географічні, країнознавчі, у тім числі українознавчі, світознавчі дослідження, на новій методологічній основі провадяться й традиційні економіко- і еколого-географічні дослідження, що відповідає загальним тенденціям європейської та світової географії на сучасному етапі її розвитку.

### Література

1. Професор Валентин Садовський / [упор. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 306 с.
2. Шаблій О. І. Володимир Кубійович : енциклопедія життя і творення / О. І. Шаблій. – Париж ; Львів : Фенікс, 1996. – 704 с.
3. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 444 с.
4. Шаблій О. І. Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка) / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 168 с

## ЛЬВІВСЬКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ШКОЛА: ЕВОЛЮЦІЯ АГРОГЕОГРАФІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ<sup>1</sup>

**Вступ.** Проблеми розвитку сільського господарства і функціонально пов'язаних із ним галузей економіки були й на сьогодні залишаються важливими у науково-теоретичних і прикладних напрацюваннях української суспільно-географічної науки загалом і кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка зокрема. Це зумовлено багатьма причинами, серед яких слід відзначити такі: суспільна пріоритетність агрогеографічних досліджень, оскільки виробництво агропродукції забезпечує не тільки необхідні щоденні потреби людей, а й економічну та соціальну стабільність держави, її економічну і політичну безпеку; висока географічність досліджень, позаяк земля – головний предмет і знаряддя праці сільськогосподарського виробництва.

**Постановка проблеми.** У матеріалах міжнародного наукового семінару, організованого до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, відзначено, що проблеми агрогеографії є традиційними в економіко-географічних дослідженнях Львівської суспільно-географічної школи [7, с. 13].

Тривалий історичний період розвитку агрогеографічного напрямку зумовлює необхідність аналізу еволюції його теоретичних і методичних засад, поняттєво-термінологічної системи, що дозволить обґрунтувати шляхи подальшого поступу.

**Результати дослідження.** Витоки агрогеографічного напрямку у Львівському університеті й у науковому товаристві ім. Шевченка сягають ще довоєнного часу та пов'язані з іменами польського вченого Я. Ернста [13] і проф. В. Кубійовича [3].

Наукові зацікавлення проф. Я. Ернста стосувалися поділу Польщі на географічно-сільськогосподарські регіони (магістерська робота), географії сільського господарства Поділля (докторат). Я. Ернст уперше у географічній науці використав для територіальної таксономізації метод багатовимірного аналізу (*metoda podobieństwa Czekanowskiego*<sup>2</sup>). У подальшому цей таксономічний метод уперше

<sup>1</sup> Надруковано за: Влах М. Львівська суспільно-географічна школа: еволюція агрогеографічної концепції / М. Р. Влах, Т. О. Коропецька // Географічна наука і практика: виклики епохи: міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю географії у Львів. ун-ті (Львів, 16–18 травня 2013). – С. 34–38.

<sup>2</sup> Ян Чекановський – у довоєнний період професор антропології Львівського університету.

в українській географії був застосований проф. О. Шаблієм для лісоекономічного районування України [10, с. 137].

Географічні особливості та проблеми сільськогосподарської освоєності національної території України займають також чільне місце у спадщині проф. В. Кубійовича. Бібліографія основних праць, статей і карт В. Кубійовича, що подана в автобіографічній роботі “Мені 85”, засвідчує значну зацікавленість вченого до даної проблематики протягом плідного у науковому сенсі періоду 30–40-х років ХХ ст. Зокрема, з 71 позиції наукових публікацій 17 безпосередньо пов’язані з проблемами агрогеографії, не враховуючи статей, підготовлених до “Енциклопедії Українознавства”. Бібліографія наукових праць відображає збільшення територіальних масштабів досліджень ученого: Горгани, Східні Besкиди, Східні Карпати, Північні Карпати, Буковина, Підкарпатська Русь, врешті – Україна й сумезні краї. Поступово розширювалося й коло наукової проблематики вченого: від характеристики історично-початкових видів господарювання – пастушества і кошарництва – до рільництва і тваринництва, і далі – до аналізу розвитку сільськогосподарських угідь, антропогеографічного районування території.

Головною методологічною засадою агрогеографічних досліджень В. Кубійовича є розгляд розміщення угідь залежно від природних, насамперед морфологічних, особливостей території. Наприклад, у праці “Розміщення угідь і населення у Північних Карпатах” (Братислава, 1932 р.) В. Кубійович здійснює природно-географічне районування Північних Карпат у межах сучасної Польщі, Словаччини, України з виділенням 424 мікрорайонів. Поширення ріллі на західних землях України він аналізує у розрізі чотирьох природних областей і 29 дрібніших одиниць. Вивчення структури угідь у розрізі окремих природних одиниць дає змогу уникнути штучного впливу політико-адміністративних меж, що так властиве для сучасних економіко-географічних досліджень агро-територіальних утворень. Однак В. Кубійович не хибував надмірним географічним детермінізмом. Серед чинників, що впливають на розміщення ріллі, ним розглядаються історичні особливості території, етнічний склад населення, відносини власності, рівень матеріальної культури, форми розселення тощо.

Великі заслуги В. Кубійовича у розвитку агрогеографії полягають у розробленні ним методів дослідження, серед яких найголовнішим є картографічний. Як видно з “Атласу України й сумезних країв”, сільське господарство В. Кубійович розглядав через тісний зв’язок із діяльністю невиробничих інституцій, за сучасною

термінологією, – інфраструктури. Конкретність агрогеографічних досліджень В. Кубійовича завжди пов'язувалася з узагальненнями науково-теоретичного і методичного характеру, що не втратили свого значення і в наш час.

Еволюцію агрогеографічного напрямку Львівської суспільно-географічної школи методично правильно розглядати на прикладі наукових напрацювань кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, що відповідає вимогам неперервності, історичної тяглості, наукової наступності.

Розвиток агрогеографії у післявоєнний час пов'язаний з іменем керівника кафедри проф. О. Ващенка. Агрогеографію можна розглядати як генетично першопочаткову форму економіко-географічного знання львівської суспільно-географічної школи, що відповідало домінуванню в ті часи галузево-статистичного напрямку економічної географії та мало суспільну зумовленість (аграрний рівень розвитку західного регіону України). Піонерність агрогеографічних досліджень не означала їхнього низького теоретичного рівня. Навпаки, цей напрям забезпечував високу географічність досліджень, оскільки базувався на необхідності врахування системи чинників природно- і суспільно-географічного характеру, мав об'єктивні підстави для системного трактування виробничої складової, адже сільське господарство – не проста сукупність галузей рослинництва і тваринництва, а взаємозв'язок видів діяльності, пов'язаних з обробіткою землі. Про специфіку агропроблематики кафедри цього періоду свідчить кандидатська дисертація доц. І. Сваричевського “Географія сільського господарства Дрогобицької області” (1957 р.), а також структура атласів сільського господарства Львівської, Дрогобицької, Закарпатської та Івано-Франківської (тоді Станіславівської) областей, виконаних під керівництвом проф. О. Ващенка. Атласне картографування, започатковане працями Е. Ромера і В. Кубійовича, розвинене проф. О. Ващенком і проф. О. Шаблієм – своєрідний бренд Львівської суспільно-географічної школи.

Об'єктом агрогеографічних досліджень на першому етапі було сільське господарство окремих адміністративних регіонів, предметом – розміщення галузей сільського господарства, яке трактувалось як відношення між сільськогосподарським виробництвом і територією переважно через динаміку цього процесу, головні наукові підходи – описово-географічний, порівняльно-географічний, методи дослідження – статистичний, картографічний. Слід відзначити

конструктивність наукових напрацювань, оскільки їх виконували на матеріалах адміністративних областей, що створювало можливість достатнього обґрунтування і забезпечувало достовірність наукових висновків. У майбутньому використання адміністративного підходу до виділення територіальних одиниць міжгалузевих утворень почало домінувати у суспільно-географічних дослідженнях львівської школи.

Другий етап розвитку агрогеографічної концепції на кафедрі економічної і соціальної географії Львівського національного університету ім. Івана Франка пов'язаний зі становленням і активним використанням системно-структурної парадигми економіко-географічних досліджень. У руслі концепції міжгалузевих територіальних систем [11] головним об'єктом агрогеографічних досліджень стали регіональні АПК – АПК Карпатського регіону (М. Білик), АПК Закарпатської області (М. Влах), АПК Львівської області (М. Книш); предметом досліджень – територіальна структура, чинники становлення і розвитку, міжгалузеві територіальні зв'язки [2], проблеми природокористування [1], використання трудових ресурсів тощо. Традиційні методи дослідження доповнилися математико-географічними, зокрема багатовимірним аналізом для обґрунтування територіальних поєднань об'єктів дослідження.

Зазнала трансформації поняттєво-термінологічна система об'єктно-предметної сфери агрогеографічних досліджень, зокрема відзначаємо розширення об'єктної сфери – від сільського господарства до АПК як сукупності галузей, що генетично і функціонально пов'язані зі сільським господарством. Врахування функціональних аспектів агродіяльності знайшло відображення у використовуваній термінології – компонентно-функціональна, територіально-функціональна структура АПК. Суспільно-географічне дослідження організаційно-управлінських аспектів функціонування АПК зумовило використання поняття “територіальна організація” замість “територіальної структури” (у сучасному формулюванні “геопросторова організація”).

Занепад сільського господарства у 90-х роках ХХ ст., що був пов'язаний з трансформаційними процесами в економіці України, зумовив деяке зниження уваги до української агропроблематики. Натомість об'єктом дослідження стало сільське господарство українсько-польського прикордоння (С. Пенюк). Власне сільське господарство та інші функціонально пов'язані з ним галузі є підставовими в економічній співпраці у транскордонному Карпатському регіоні, позаяк пов'язані з подібними природно-ресурсними і соці-



ально-економічними умовами території, мають історичні традиції та забезпечують сталий розвиток території.

Третій етап агрогеографічних досліджень (з початку 2000-х років) пов'язаний з активним запровадженням у науковий вжиток поняття “агробізнес”, що відповідало зміні попередньої командно-адміністративної системи господарювання і становленню ринкової економіки (І. Ранця). Якщо АПК – це поняття, що функціонувало в концепції міжгалузевих систем, у якій головним є виробничо-технологічна взаємопов'язаність різних галузей, то агробізнес – поняття, пов'язане з діяльнісним підходом у суспільній географії та означає прибуткову економічну діяльність у диверсифікованій аграрній сфері в ринкових умовах. За подібного компонентного складу регіонального АПК і агробізнесу відзначаємо відмінні особливості їхнього функціонування і цільової орієнтації – централізація, державне регулювання, оцінка діяльності за обсягами виробництва для АПК, децентралізація, ринкове регулювання, отримання максимальних прибутків – для агробізнесу.

Як і на попередньому етапі, головною категорією агробізнесових досліджень є геопросторова організація, яка трактується через зв'язки між суб'єктами агробізнесу, територіальні поєднання суб'єктів агробізнесової діяльності та їх функціонування. Посилюється значення кластерного методу для виділення територіальних поєднань суб'єктів агробізнесу (І. Ранця).

Логічно продовжують розвиток агропроблематики кафедри суспільно-географічні дослідження аграрної сфери регіону (М. Влах, Т. Кравець), під якою розуміється регіональна суспільна система, яка включає ресурсний (природні, технічні, людські ресурси), економічний (господарство, економічні відносини) та соціальний (у тім числі споживчий) блоки.

На основі сферно-сегментного підходу, що є одним із проявів загально-географічного наукового підходу поряд із єдністю, цілісністю, взаємопов'язаністю, позиціоновано аграрну сферу серед інших суспільних сфер (економічної, соціальної, демографічної, інтелектуальної, політичної, духовної, екологічної, техносфери), визначено структуру аграрної сфери з виділенням сегментів, областей, а також встановлено головні напрями її трансформації – структурний, функціональний, територіальний, організаційно-управлінський [6, с. 14].

**Висновки.** Агрогеографічна концепція Львівської суспільно-географічної школи пройшла еволюційний шлях розвитку від географії сільського господарства (50–60-ті роки ХХ ст.), географії АПК (70–90-ті роки

XX ст.), географії агробізнесу регіону (з 2000-х років) до географії агро-сфери (з 2005 р.). На часі – становлення агрогеографії як окремого напряму суспільно-географічної науки, що займається вивченням геопросторових аспектів функціонування та розвитку аграрної сфери як системи видів діяльності з виробництва, розподілу, обміну, споживання продукції сільськогосподарського походження.

### Література

1. *Влах М.* Развитие агропромышленной интеграции и проблемы природопользования (на примере западных областей УССР) / М. Влах, Т. Коропецкая // Вестн. Львов. ун-та. – Сер. геогр. – 1984. – Вып. 14. – С. 95–100.
2. *Влах М.* Проблемы совершенствования производственно-экономических связей АПК Закарпатской области: автореф. дисс. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / М. Влах. – К., 1990. – 19 с.
3. *Влах М.* Праці Володимира Кубійовича в історії становлення агрогеографічних досліджень Карпатського регіону / М. Влах // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. – 2001. – Вип. 1(3). – С. 46–49.
4. *Влах М. Р.* Сучасні проблеми агрогеографічних досліджень / М. Влах // Матеріали міжнародного наукового семінару “Львівська суспільно-географічна школа у національному та європейському вимірах” (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, – 2005. – С. 313–319.
5. *Кныш М. М.* Функционально-территориальная структура АПК Львовской области: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / М. М. Кныш. – К., 1991. – 19 с.
6. *Кравець Т. М.* Суспільно-географічні аспекти трансформації аграрної сфери Львівської області / Т. М. Кравець // Географія і сучасність : зб. наук. праць нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 140–144.
7. Матеріали міжнародного наукового семінару “Львівська суспільно-географічна школа у національному та європейському вимірах” (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка). – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 380 с.

8. *Пенюк С. І.* Суспільно-географічні аспекти розвитку сільського господарства польсько-українського прикордоння (на матеріалах Підкарпатського воєводства Польщі) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / С. І. Пенюк. – Львів, 2002. – 19 с.
9. *Ранця І. І.* Територіальна організація агробізнесу регіону (на матеріалах Львівської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / І. І. Ранця. – Львів, 2005. – 20 с.
10. *Шаблій О. І.* Лісопромислові комплекси Української РСР. Питання теорії і моделювання / О. І. Шаблій. – Львів : Вища шк., 1973. – 187 с.
11. *Шаблій О. И.* Межотраслевые территориальные системы : проблемы методологии и теории / О. И. Шаблій. – Львов : Вища шк., 1976. – 200 с.
12. *Шаблій О. І.* Основи суспільної географії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Шаблій. – [2-ге вид.]. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 296 с
13. *Ernst J.* Dwie linie życia. Ja i mój Lwów / J. Ernst. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1988. – 288 s.

## АНТИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ ГЕОГРАФІЇ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД<sup>1</sup>

**Актуальність теми.** Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що, за словами фундатора модерної української географії *С. Рудницького*, справжня наукова історія географії починається вже у Стародавній Греції [20]. Географія античного періоду розвивалась екстенсивно, коли вивченням охоплювалися нові території, розширювалися межі Ойкумени, а також інтенсивно, шляхом проникнення у сутність географічних явищ і процесів, обґрунтування методів пізнання. У різноманітних формах грецької натурфілософії наявні у зародку майже усі типи наукових світоглядів, тому теоретичне природознавство для пізнання своїх витоків, розуміння історичного перебігу, сучасного стану і визначення перспективних напрямків повинне звертатися до античних філософів. За *Н. Мукітановим*, у грецькій натурфілософії зароджується суперечливість різноманітних географічних концепцій, що істотно вплинули на подальший розвиток науки [19].

Для означення античного етапу розвитку географії можна використати метафору з праці німецького філософа *К. Ясперса* «Сенс і призначення історії» (1949) – «осьовий час». За *К. Ясперсом*, осьовий час охоплював період VIII – II ст. до Р. Х. Тоді відбулася зміна міфологічного світоспоглядання, яке становило основу доосьових культур; здійснився перехід до універсальності у мисленні; відбулося духовне піднесення народів і зросла міжкультурна комунікація; сформувався основи світових релігій; появилися філософи та їхні видатні твори; уперше постала проблема співвідношення Людини і Світу. Осьовий час дає змогу зрозуміти історію людської цивілізації та її структуру. Тим, що відбулося тоді, людство живе й до тепер, а епохи Відродження – це повернення до осмислення осьового часу для виявлення справжніх духовних цінностей.

Пізнання античних витоків сучасної науки актуалізується для українських дослідників, адже Україна – Степова Еллада – входила у цей період до південного геокультурного кола (за *Є. Маланюком*), що підтверджують численні матеріальні та духовні артефакти (давньогрецькі міста поліси, Траянові вали, описи і карти території

<sup>1</sup> Надруковано за: *Влах М.* Античні витoki сучасної географії: концептуальний підхід / *М. Р. Влах* // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. – Тернопіль, 2017. – Вип. 35. – С. 56–63.

Північного Причорномор'я). На єдність середземно-чорноморського басейну вказує античний географ Помпоній Мела, називаючи його «Нашим морем» [24].

**Методика дослідження.** Головним методом історико-географічного дослідження натурфілософії є *історичний*, у т. ч. *історико-хронологічний* з акцентом на констатацію фактів та *історико-генетичний*, що полягає в аналізі причин виникнення, становлення і подальшого розвитку головних географічних ідей і концепцій. Важливим прийомом історико-географічного дослідження є також аналіз географічних текстів (писемні твори, карти), термінологічний аналіз (насамперед, встановлення етимології географічних лексем), метод історико-культурної топонімії (формування географічної карти світу у процесі розширення Ойкумени, зміна географічних назв як відображення історико-культурних процесів).

**Аналіз публікацій.** Особливості розвитку географічних ідей античної натурфілософії розкриті у численних працях з історії і методології науки як вітчизняних, так і зарубіжних авторів [7, 10, 19]. Власне конкретному дослідженню цього періоду присвячені праці географів М. Боднарського [4], А. Дітмара [11, 12], Ю. Шуйського [23]. Меншою мірою у науковій літературі розкриті античні корені сучасних напрямків географічної науки, їхніх концептуальних ідей.

Джерельною основою проведеного дослідження стали перекладні праці античних натурфілософів [9, 17, 21, 24], праці істориків [14, 15, 16], філософів [1, 2, 13], історико-картографів, присвячені античності.

**Виклад головного матеріалу.** Як відомо, античність – це період історії з VIII ст. до Р. Х. до V ст. після Р. Х. у регіоні Середземного моря, що відрізняється від попередніх і наступних періодів спільними і усталеними культурними традиціями, а з I ст. унаслідок розширення Римської імперії також політичною і культурною цілісністю (у широкому розуміння до античної належить також історія Єгипту, Межиріччя, Сирії, Персії, Малої Азії, починаючи із виникнення писемності, що датується приблизно XXIX ст. до Р. Х.). В «осьовий час» розвитку цивілізації зароджується антична натурфілософія як учення, що пояснює Природу засобами споглядання і логічних роздумів, система найзагальніших законів природи.

Феномен становлення і розвитку античної натурфілософії слід розглядати у контексті системи історико-, природно- і суспільно-географічних чинників. Насамперед, важливе значення мало географічне положення античних держав на морських комунікаційних і торговельних шляхах, інтенсифікація використання яких зумовила перехід від річкової до середземноморської цивілізації

як вищого етапу суспільного розвитку (за Л. Мечниковим, 1889). На становлення давньогрецької натурфілософії вплинули як єгипетські, месопотамські, перські, китайські наукові ідеї Світоустрою, так і автохтонні мінойська (XXV–XIX ст. до Р. Х.), мікенська культури (XVI – XI ст. до Р. Х.) – морські, торговельно-орієнтовані цивілізації із тісними зв'язками з Єгиптом, країнами Передньої Азії. Наукове розмаїття античної натурфілософії пояснюється демократичним республіканським політичним устроєм численних міст-держав Середземномор'я з культом освіти, науки, фізичної та духовної культури. Незначна площа, бідне ресурсне забезпечення країн Середземномор'я зумовлювали просторову активність європейців, що сприяла їхньому географічному пізнанню.

Системний вплив історико-, природно- і суспільно-географічних чинників призвів до бурхливого розвитку науки античного періоду. Власне тоді зародилися наукові школи як неформальні об'єднання наукових лідерів та їхніх послідовників на основі сповідування певних ідей, концепцій (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Головні природничо-наукові школи античної натурфілософії

Наукові школи	Головні положення	Представники
Йонійська (мілетська), VI–IV ст. до Р. Х.	Стихійний матеріалізм; об'єктивність природи та її розвитку; вседність у природі; пошуки єдиного першоначала; поняття «логос»	Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Геракліт Ефеський, Гекатей Мілетський
Піфагорійська, VI–IV ст. до Р. Х.	Число як відображення арифметично-геометричної структури, форми матеріальної структури; гармонія природи; кругообіг речовини у природі; поняття «протилежності»; безперервна мінливість природи; принцип часопросторової єдності	Піфагор, Філолай, Аполоній Ефеський, Йон Хіоський, Архіт Торентський, Евдокс Кнідський
Елейська, V ст. до Р. Х.	Поняття «єдиногобуття»; об'єктивність навколишнього світу; пізнання природи розумом; зміна уявлень про територію при переміщенні у просторі і часі	Ксенофан Колофанський, Парменід, Зенон Елейський, Меліс Самоський
Аттична, IV–III ст. до Р. Х.	Поняття «одиночного» і «загального»; принципи наукового пізнання; рух як основа навколишнього світу; єдність форми і змісту	Аристотель
Александрійська, III ст. до Р. Х. – II ст.	Геоцентризм; форма і розміри Землі; математична теорія руху планет; картографічні проєкції; астрологія	Ератосфен, Гіппарх, Клавдій Птолемей

Канонічна філософія початки античної натурфілософії пов'язує з іменем мілетянину *Фалеса* (бл. 625–547 рр. до Р. Х.), якого вважають основоположником давньогрецького природознавства (головні праці: «Про природу», «Сфера». «Карта землі», «Про нерухомі зірки»). Фалес – один із семи мудреців Стародавньої Греції, який визнаний за внесок в астрономію, математику, пояснення першопричин суцього і будову Всесвіту. Секст Емпірик, філософ-скептик кінця II – першої половини III ст. у своїх «Двох книгах проти логіки» згадує як одного із семи мудреців світу й Анахарсія (VII – VI ст. до Р. Х.) – скіфського мудреця царського походження. За *Геродотом*, серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, хто б уславився своїм розумом, окрім скіфської народності й *Анахарсія*.

Анахарсій склав вірші на 800 рядків про звичаї скіфські та еллінські у побуті й на війні. З десяти листів Анахарсія, які дійшли до нашого часу, випливають такі сучасні настанови мудреця: любов до своєї землі, до звичаїв рідного народу, у яких філософ вбачав багато корисного для інших країн і людей; любов до рідної мови, що поєднується з прагненням до вивчення мудрості і мов інших народів; захист загальнолюдських моральних цінностей; «виклик сильним світу», відстоювання загальнолюдських і етнічних прав; збереження етнічної ідентичності в умовах експансії чужоетнічного довкілля (В. Крисаченко, 1995). Таким чином, Північне Причорномор'я (як давньогрецькі міста-колонії, так і території, заселені «варварськими» племенами) у культурному відношенні не тільки належало до еллінської держави, а в деяких аспектах навіть переважало (для прикладу можна проаналізувати поему І. Франка «Анахарсій і Солон»).

Загалом історико-географічне дослідження античної натурфілософії дало змогу виділити два етапи її становлення і розвитку: *міфологемний* і *власне науковий*. Витоки античної натурфілософії беруть початок у давньогрецьких міфах, що, за класичним розумінням, є історіями або системою вірувань, у яких втілені певні фундаментальні принципи, що спрямовують діяльність людини. Для позначення міфологічних сюжетів, сцен, образів, що характеризуються глобальністю, універсальністю та мають широке поширення серед культурних народів світу, використовують термін *міфологема*.

Головними методами систематизації географічних відомостей на міфологемному етапі був *художній* (використання просторових порівнянь, метафор), *символьний* (символіка чисел, кольорів, сторін горизонту). Страбон пише про те, що «перші історики і фізики були також творцями міфів. Не тільки одні поети визнавали до-

стовірність міфів. Адже держави і законодавці значно раніше від поетів визнавали міфи із міркувань їхньої корисності» [21].

*Міфологемний напрямок (до VI ст. до Р. Х.)* пов'язаний насамперед з Гомером (VIII ст. до Р. Х. – ?) – легендарним давньогрецьким поетом, автором епічних поем «Іліада» та «Одіссея», що започаткували європейську літературу. «Гомер був єдиним із поетів давнини, хто знав майже все про Ойкумену», – писав Страбон [21]. За М. Боднарським, «у поемах подана картина соціального устрою, економіки і права давніх греків» [4]. Д. Анучін для світу, відомого Гомерові, використовує поняття *реальне землезнавство* (стосується басейну Егейського моря) і *фантастичне землезнавство* (щодо західної частини Середземного моря, Чорного моря) [4]. Міфологічне землезнавство Гомера полегшувало сприйняття і пояснення навколишнього світу, залучало людей у незбагненне таїнство Космосу.

Слід відзначити спорідненість античної та давньоукраїнської міфології, що підтверджують дослідження знаних українських етнографів, етнологів, істориків, археологів, філософів, мовознавців (М. Худаш) а також кращі зразки народної творчості («Золотослов. Поетичний Космос Давньої Русі», 1988). Цивілізаційну тотожність середземно-чорноморського античного світу підтверджує відповідність пантеону давньогрецьких, давньоримських і давньоруських язичницьких божеств, які виконували ідентичні міфологічні функції (для прикладу, богиня Землі Гера – Юнона – Мокоша; верховний бог Зевс – Юпітер – Род).

Із міфологемним напрямком пов'язують зародження концептуальних ідей теогонізму, політеїзму, тотемізму, кордоцентризму, антеїзму. Античні ідеї філософії серця актуальні й у сучасних умовах, наприклад, для обґрунтування принципів і норм екологічної культури.

Згідно зі сучасними уявленнями, міф – це не вигадка, а «реальність», «найреальніша реальність». У ньому ніби натуралізовано головні поняття без розкриття їхньої сутності, оскільки акцентується увага на домінуючих ознаках (у випадку ознак, що стосуються простору, формується *просторові міфи*). Приклади загальних просторових міфів: центр, периферія, межа, помежів'я. Конкретні просторові міфи (з української дійсності): степ, море, Дунай, далека Україна, Велика Україна та ін.

На стику міфології і географії у наш час сформувався новий науковий напрямок – *міфогеографія*, яку розглядають у системі імажинальної географії (Д. Замятін, І. Мітін). Сутність міфогеографії полягає у своєрідних «іграх з простором», вивченні *множинних ре-*



альностей місця (виділ. – М. В.), що формуються у процесі семіозису і можуть розглядатися як семіотичні системи [18].

*Науковий етап античної натурфілософії* пов'язаний зі становленням нового типу світогляду – власне наукового, що характеризувався матеріалістичним світосприйняттям, визнанням детермінованості природних явищ і процесів, логічним викладом наукових теорій. Результати географічного пізнання античних філософів нами умовно згруповані в ультра- та інфраструктурні наукові напрямки.

*Ультроструктурні* (лат. *ultra* – більше, понад і *structura* – взаємоположення і зв'язок складових частин чого-небудь) *наукові напрямки* – логічно упорядковані результати пізнання складно організованих об'єктів (Космос, Земля, Природа, Людина), їхніх взаємозв'язків і просторових поєднань на певному етапі розвитку науки. Головні *ультроструктурні напрямки античної натурфілософії*: космологічний; світознавчий, у т. ч. геопросторової диференціації світу; країнознавчий; районний; етногенетичний, етнографічний, етногеографічний; історико-географічний; математико-географічний, картографічний; загальноземлезнавчий; медико-географічний; політико-географічний; екологічний; конструктивно-географічний (прикладний) (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Напрямки протогоеографічних узагальнень античної натурфілософії  
(VIII ст. до Р. Х. – V ст.)

Напрямки	Представники	Концептуальні ідеї
1	2	3
<i>Міфологемний етап</i> (приблизно до VI ст. до Р. Х.)		
Міфологемний	Гомер, Гесіод	Теогонізм, політеїзм, тотемізм, кордоцентризм, антеїзм
<i>Науковий етап</i> (з VI ст. до Р. Х.)		
<i>а) ультроструктурні напрямки</i>		
Космологічний (космогонічний, космографічний)	Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Анаксагор, Парменід, Левкіпп, Клавдій Птолемей	Космоцентризм (макро- і мікрокосмізм), матеріальний монізм, голізм, телеологізм
Світознавчий, у т. ч. геопросторової диференціації світу	Гекатей Мілетський, Геродот, Ератосфен, Страбон, Помпоній Мела	Географічний детермінізм
Країнознавчий	Геродот, Гішпократ, Ератосфен, Страбон, Помпоній Мела	Географічний детермінізм, географічне образознавство, зональність

Закінчення табл. 3.3

1	2	3
Районний	Ератосфен, Страбон	Хорографія
Етногенетичний, етнографічний, етногеографічний	Гомер, Гіппократ, Гекатей Мілетський, Геродот, Страбон	Антропоцентризм
Історико-географічний	Геродот, Тукідід, Аристотель, Страбон	Антропоцентризм
Математико- географічний	Піфагор, Ератосфен, Клавдій Птолемей	Фізіоцентризм
Картографічний	Анаксимандр, Ератосфен, Клавдій Птолемей	Хорографія
Загальноземлезнавчий	Аристотель	Фізіоцентризм, геоцентризм
Медико-географічний	Гіппократ	Географічний детермінізм
Політико-географічний	Геродот, Тукідід, Аристотель, Страбон	Географічний детермінізм
Екологічний	Страбон	Фізіоцентризм
Конструктивно- географічний (прикладний)	Александр Македонський, Гай Юлій Цезар	Фізіоцентризм
<i>б) інфраструктурні напрямки</i>		
Термінологічний		
Топонімічний		

Головною концептуальною ідеєю античної натурфілософії є *космоцентризм* (грец. *Κοσμος* – Космос і лат. *centrum* – центр) – система філософських поглядів, згідно з якими Світ сприймають як різноманітний, гармонійний Космос. Усі явища довкілля розглядають крізь призму Космосу, який охоплює Землю, Людину, небесні світила. Космос замкнений, має сферичну форму, у ньому відбувається постійний кругообіг – усе виникає, тече й змінюється («Філософський словник», 1986).

Космоцентризм античних учених викликав бурхливий розвиток *космографії*. У вузькому розумінні космографія – це опис і картографування небесної сфери і небесних тіл (описова астрономія), а також описова географія у тісному зв'язку з картографією, зокрема опис країн і народів (до XVII ст.). У широкому розумінні космографія – це традиційна (фольклорна, міфологічна, релігійна) чи художня (наприклад, науково-фантастична) картина Світу.

Важливими працями з космографії є «Християнська топографія» Козьми Індикоплова (VI ст.), «Космографія» Равеннського Аноніма (кінець VII ст.), «Вступ до космографії» М. Вальдземюллера (1507); «Космографія» С. Мінстера (1544); «Чеська космографія» (1554); «Космографія» Й. Блеу (1635); «Лекції з космографії» Г. Меркатора (1637), П. Лафіта (1853). Підсумовує космографічний (класичний) етап розвитку географічної науки п'ятитомна праця А. Гумбольдта «Космос» (1845–1862).

Космічне світобачення античних філософів збагатило науку багатьма загальногеографічними теоріями і підходами. Найбільші здобутки у цьому аспекті мали представники піфагорійської наукової школи, які, зокрема, на основі фетишизації кількісних відносин, числових структур, абстрактно-логічних побудов розпрацювали концепції *геліоцентризму* («центральний вогонь», що дає життя Космосу), *зональності* (виділення на земній поверхні тропічної, двох помірних і двох полярних зон), започаткували широке використання у географічній науці *математичного методу* пізнання.

Прообразом сучасної концепції географічної оболонки як загального об'єкта географічної науки є *теорія натуральних місць* Аристотеля, згідно з якою окремі субстанції (земля, вода, повітря, вогонь), чи, по-сучасному, геосфери, займають своє місце у Космосі. Античний геоцентризм, що ґрунтується на поглядах Аристотеля, Клавдія Птолемея та інших філософів і домінував у науці до М. Коперника (XVI ст.), став підставою для розвитку природознавства класичного періоду.

Космоцентризм античних учених відроджується на новому діалектичному рівні, на базі нових наукових відкриттів XIX – XXI ст. у вигляді концепції космізму. *Головні ідеї космізму*: ідея біосфери і ноосфери (В. Вернадський, 1944), космічних ритмів (О. Чижевський, 1973, 1995), міжпланетних польотів (К. Цюлковський, 1926, 1929, 1930). На засадах космізму розвивається й новий трансдисциплінарний науковий напрямок – геаноосферологія (М. Багров, О. Шаблій та ін.) [23].

Важливе значення для дослідження античної натурфілософії має проблема співвідношення її фізіоцентризму та антропоцентризму. Географічні напрямки античної натурфілософії переважно фізіоцентричні. За С. Рудницьким, фізіоцентризм – це тип наукового світогляду, згідно з яким Земля й усе земне належать до природи. У контексті фізіоцентризму розвивалось античне світознавство, країнознавство, районний, загальноземлезнавчий та інші наукові напрямки. Посилювала фізіоцентризм античних філософів концепція географічного детермінізму, представлена у поглядах *Геродота*,

*Аристотеля, Гіннарха*. У подальшому ідея про визначальний вплив природного довкілля на життєдіяльність людини отримала розвиток у концепціях географічного посибілізму, географічного пробабілізму, інвайронменталізму (середовищезнавства), геократизму.

Етнологічний (етногенетичний, етнографічний, етногеографічний), а також історико-географічний наукові напрямки античної натурфілософії, на нашу думку, мають антропоцентричне спрямування (у центрі – людина та її довкілля). Власне в античності вбачаємо корені полярних поглядів щодо сутності географічної науки – унітарної чи дуалістичної, об'єктом вивчення яких є відповідно природа чи природа і людина. В античні часи зародилася й екологічна концепція, що сприяє зближенню природничої і суспільної географії. За Страбоном, Земля є домом людства [21]. Загалом антична натурфілософія підтверджує генетичний монізм географічної науки.

З античною натурфілософією пов'язане зародження хорологічної концепції. За *Клавдієм Птолемеєм*, географічне знання поділялося на хорографію (опис окремих територій) і власне географію, предмет дослідження якої просторові характеристики Землі, її окремих частин. Абсолютизація ученим кількісних просторових відношень слугує підставою твердження, що *Клавдій Птолемей* власне й започаткував хорологічну концепцію (поняття хорологія і хорографія запровадив у науковий вжиток *Евклід* у праці «Начала»). Подальший розвиток хорологічної концепції пов'язаний з *І. Кантом*, *А. Гумбольдтом*, *К. Ріттером*, *А. Геттнером*. Внаслідок диференціації географії на галузеві наукові напрямки хорологічна концепція втратила свою пріоритетність. Однак її наукові ідеї розвивають класичне ландшафтознавство, географія поведінки, школа просторового аналізу.

В античний період сформувалась ідея єдності хорологічного (просторового) і хронологічного (історичного) підходів у науці. Думка «батька історії» *Геродота* про те, що географія – служниця історії, стосується, насамперед, взаємозв'язку цих наук. У новий період *Е. Реклю* стверджував, що географія – історія у просторі, історія – географія у часі. У новітні часи однією із безсних концепцій географічної науки стала концепція геочасопростору, що визнає взаємозв'язок і доповнюваність простору і часу через ергодичність, метакронність, позиційну компенсаційність.

У загальному світознавстві і країнознавстві античної натурфілософії започаткована *регіоналогія* – науковий напрямок, що досліджує регіональну специфіку. *Ератосфен* (275–199 рр. до Р. Х.)

поділ Ойкумени здійснював за геометричним принципом (т. зв. геометризм світобачення). Виділені ним *сфрагіди* – це великі частини суходолу, обмежені паралелями і меридіанами, що проведені через найважливіші географічні об'єкти того часу – Стовпи Геракла, Карфаген, Ольвію, Александрію, Вавилон, Бактру та ін. (усього на карті світу, складеній Ератосфеном, 6 паралелей і 9 меридіанів).

У Страбона (64 рр. до Р. Х. – 20-і рр. після Р. Х.) – яскравого представника описово-країнознавчого напрямку – геометризм світобачення поступається органіцизму: поділ світу він пропонує здійснювати ніби «по суглобах», чим випереджує уявлення про Землю як живий організм, окремі частини якого функціонально взаємозв'язані (гіпотеза Геї!).

Отже, описове країнознавство, що на ранніх етапах розвитку античної натурфілософії трактувалось як сума відомих на той час периплів – описів морських подорожей і плавань уздовж берегів – та періегезів – описів внутрішніх (континентальних частин Ойкумени (мілетська школа), отримало подальший розвиток в районній концепції.

Уже в наш час виник новий міждисциплінарний науковий напрямок – історична регіоналістика, що пов'язана з історією, географією, культурологією, теорією управління та іншими суміжними дисциплінами [5].

Варто відзначити також образність античного країнознавства, що забезпечує цілісність і повноту географічних описів. Для прикладу, Платон пише про те, що Наше море люди обсіли, як жаби болото, а Страбон наводить аналогію між формою Сицилії і трикутником (звідси інша назва острова – Тринакрія (лат. *trinaeria* – трикутна)). Отже, в античній натурфілософії вбачаємо витоки *географічного образознавства – геоімагології* – як трансдисциплінарного наукового напрямку, що є сферою синтезу, своєрідним зрізом наукових положень географії, філософії, психології, культурології, лінгвістики, історії, економіки, літературознавства (М. Влах, 2014).

У працях світо- і країнознавчого характеру особливо проявляється голізм античної натурфілософії. До сьогодні актуальними є погляди Геродота щодо територіального розмежування, наприклад, Європи і Азії по р. Дон (Танаїс). Власне цей історичний фронтір європейської і азійської цивілізацій став зоною російсько-української війни.

В античності вбачаємо й витоки географічного українознавства як міждисциплінарного наукового напрямку. Предтечею географічного протоукраїнознавства вважаємо Геродота, який здійснив

комплексний природничо-географічний, політико-географічний, демогеографічний, етногенетичний і етнографічний опис Скіфії [6]. Від Геродота усталюється також просторовий образ України, що простягається від Істру (Дунаю) до Танаїсу (Дону).

В античний період отримали розвиток також інфраструктурні (лат. *infra* – під чимось, нижче чого-небудь і *structura* – взаємоположення і зв'язок складових частин чого-небудь) наукові напрямки – результати географічного пізнання, що створюють умови для його подальшого розширення та поглиблення і мають наскрізний характер.

Головними інфраструктурними напрямками античної натурфілософії є термінологічний і топонімічний. Антична натурфілософія збагатила, насамперед, наукову географічну термінологію [7]. Мовознавці розрізняють терміни-грецизми і терміни – латинізми. *Грецизми* – це різновид запозичень; слово, його окреме значення, вислів, морфема тощо, запозичені з давньогрецької мови або утворені за її зразком. Грецизми розпізнають за звуками *a, e, φ* на початку слова; за поєднанням приголосних *кс, пс, мп, мв*; за короневими морфемами *авто, аеро, агро, гео, біо, гідро, філ, фоб*; за суфіксами – *іст, ад, зим, ит*; у складних словах, одна частина якого грецького походження, наприклад, *гетеро, гіпо, гомо*. *Латинізми* – це різновид запозичень; його окреме значення, вислів, морфема тощо, запозичені з латинської мови або утворені за її зразком. Серед латинізмів української мови вирізняють за походженням такі засоби словотворення: префікси *де-, екс-, ім.-, ін-, інтер-, ре-, ультра-*; суфікси *-аль (ней), -ат, -ація, -ент, -тор, -тура, -ум, -ус*. Латинська мова була мовою науки на етапі її класичного розвитку до XVIII ст.

Стійкий характер мають також топоніми на основі давньогрецької і латинської мови, створені як в античний час, так і пізніше (для прикладу, псевдокласичні топоніми півдня України, особливо Криму, що відійшов до Російської імперії після 1783 р. унаслідок російсько-турецької війни) [7].

Давні римляни зробили значний внесок в історичну топонімію, історичне та сучасне країнознавство, про що свідчать назви провінцій – адміністративних одиниць Давньоримської держави (для прикладу, Азія, Аквітанія, Аравія, Петреа, Африка, Белгіка, Британія, Верхня Германія, Італія, Юдея, Кіпр, Корсика й Сардинія, Македонія, Мала Вірменія, Нижня Германія, Сирія, Сицилія, Тарраконська Іспанія та ін.), які збереглися донині.

**Висновки.** Із античною натурфілософією пов'язане зародження концепцій геліоцентризму, географічної оболонки, зональності земної поверхні. Давньогрецька натурфілософія містить у зародку усі майбутні типи наукових географічних світоглядів. З нею пов'язане становлення описового країнознавства, розвиток математико-географічного, загальноземлезнавчого наукових підходів, матеріалістичне пояснення взаємодії людини і природи у рамках концепції географічного детермінізму, медико-географічні, політико-географічні, екологічні, конструктивно-географічні узагальнення. Покладено початок застосування історико-хронологічного, історико-генетичного, порівняльно-географічного, картографічного і районного методів дослідження. В античний період були розширені межі Ойкумени, збагатилося географічне назовництво, набула розвитку наукова географічна термінологія.

## Література

1. *Адо П.* Покривало Ізиди. Нарис історії ідеї Природи / П. Адо. – К. : Новий Акрополь, 2016. – 470 с.
2. *Адо П.* Що таке антична філософія? / П. Адо. – К. : Новий Акрополь, 2014. – 428 с.
3. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак. – Львів : НВФ “Карти і Атласи”, 2013. – 128 с.
4. *Боднарский М. С.* Античная география: кн. для чтения / М. С. Боднарский. – М. : Географгиз, 1953. – 376 с.
5. *Верменич Я.* Історична географія й регіонознавство: наступність і взаємодія / Я. Верменич // Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. – С. 488–517.
6. *Влах М. Р.* Геродот як предтеча географічного українознавства / М. Р. Влах // Історичне картознавство України : зб. наук. праць. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. Н. Коць, 2004. – С. 273–280.
7. *Влах М.* Історія географії / М. Влах. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 330 с.
8. *Влах М.* Теорія і методологія географічної науки: навч. посіб. для самост. роботи студ. / М. Влах, Л. Котик. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2017. – 120 с.
9. *Геродот.* Історії в дев'яти книгах / Геродот [пер., передм. та прим. А. О. Білецького]. – К. : Наук. думка, 1993. – 576 с.

10. Джеймс П. Все возможные миры. История географических идей / П. Джеймс, Дж. Мартин [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – 672 с.
11. Дитмар А. Б. География в античное время : очерки развития физико-географических идей / А. Б. Дитмар. – М. : Мысль, 1980. – 148 с.
12. Дитмар А. Б. Рубежи Ойкумены. Эволюция представлений античных ученых об обитаемой земле и природной широтной зональности / А. Б. Дитмар. – М. : Мысль, 1973. – 135 с.
13. Захара І. Лекції з історії філософії / І. Захара. – Львів : Вид-во ЛБА, 1997. – 398 с.
14. Історія європейської цивілізації. Греція / [за ред. У. Еко]. – Х. : Фоліо, 2016. – 1159 с.
15. Історія європейської цивілізації. Рим / [за ред. У. Еко]. – Х. : Фоліо, 2015. – 1040 с.
16. Кінг Ч. Історія Чорного моря / Ч. Кінг [пер. з англ. М. Климчук]. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 312 с.
17. Лукрецій Кар Тит. Про природу речей / Тит Лукрецій Кар [пер., передм. та приміт. А. Содомори]. – К. : Дніпро, 1988. – 191 с.
18. Мітін І. Міфогеографія: теоретична рамка дослідження множинних контекстів місця й інструмент презентації міст на кордоні / І. Мітін // Схід – Захід : іст.-культ. зб. – Харків ; Київ : Критика, 2006. – Вип. 8. – С. 40–57.
19. Мукитанов Н. К. От Страбона до наших дней. Эволюция географических представлений и идей / Н. К. Мукитанов. – М. : Мысль, 1985. – 237 с.
20. Рудницький С. Історія землезнання України / С. Рудницький. – Ч. 1. Старі віки. – К. ; Прага, 1925. – 131 с.
21. Страбон. География в 17 книгах / Страбон [пер., ст. и коммент. Г. А. Стратановского]. – М. : Ладомир, 1994. – 944 с.
22. Шаблій О. І. Суспільна географія: у двох кн. / О. І. Шаблій. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – Кн. І. Проблеми теорії, історії та методики дослідження. – 814 с.; Кн. ІІ. Проблеми українознавства, регіоналістики і краєзнавства. – 706 с.
23. Шуйский Ю. Д. Географическая наука в античном мире и в период Средневековья / Ю. Д. Шуйский. – Одесса : ВМВ, 2008. – 180 с.
24. *Pomponii Melae. Chorographia sive de situ orbis* / Melae Pomponii. Piotrków Trybunalski, Naukowe Wydawnictwo Piotrowskie przy Filii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego w Piotrkowie Trybunalskim, 2001. – 252 s.



## ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

### А

Аборигени 66  
 Агіотопонім 87  
 Агрогеографія 281, 282, 288  
 Агрономія суспільна 289–291  
 Агломерація 66  
 Адміністративний центр 66  
 Акваторія 66  
 Аліада 82, 89  
 Альbedo 66  
 Анакумена 23, 62, 72  
 Англосфера 119  
 Аномалія 66  
 Антеїзм 48, 313  
 Антична (грецька) натурфілософія 23–25, 28, 62, 72, 310, 315  
 Античний матеріалізм 23  
     – геоцентризм 315  
     – період 23, 24  
 Античність 62, 72, 73  
 Антропогенез 66  
 Антропогеографія 38–40, 45, 51, 127, 131, 135  
 Антропоніми 87  
 Антропоцентризм 23, 62, 73, 80, 314–315  
 Апоастр 66  
 Апогей 66  
 Астероїд 66  
 Астролябія 32, 82, 89  
 Астрономія 66  
 Атлас 34, 35  
 Атмосфера 66  
 Афелія 66

### Б

Бігун 66  
 Біогеографія 36, 39, 40  
 Біосфера 66  
 Брендинг 48  
 Буддизм 62, 73

### В

Варвари 70  
 Велике переселення народів 89  
 Великий Шовковий шлях 82, 89  
 Вертекс 66  
 Вертикаль 66  
 Відкриття  
     – аквальні 11  
     – географічні 12, 82, 83, 90, 219

– економіко-географічні 12  
 – іспанські 32  
 – норманські 83  
 – португальські 32  
 – територіальні 11, 20, 82, 85, 97  
 – теоретичні 11, 12,

Вікінги 29, 206  
 Вулканологія 36

### Г

Галеон 82, 90  
 Галузево-статистичний напрямок економічної географії 38, 44, 127, 131  
 Гартленд 45, 127, 132  
 Геліоцентризм 23, 25, 34, 62, 74  
 Генетичне ґрунтознавство 43, 135  
 Географізація економіки 35  
 Географічна довгота 26  
     – паралель 66  
     – широта 26  
 Географічне образознавство 313  
 Географічне протоукраїнство 318  
 Географічне українознавство 25, 221  
 Географічний бігевіоризм 62, 73  
     – детермінізм 10, 23, 25, 28, 39–41, 52, 62, 73, 313–314  
     – матеріалізм 63  
     – полюс 66  
     – посибілізм 10, 36, 38, 41, 62, 73  
     – пробабілізм 10  
 Географія 28, 42, 62, 67, 73  
     – актуальна 19  
     – антична 10  
     – арабська 30, 230, 241–245  
     – бігевіористична 45, 47  
     – військова 53, 115  
     – гуманістична 45, 47  
     – дуалістична 10  
     – економічна 37, 44–46  
     – загальна (генеральна) 10, 31  
     – історична 12, 19, 63, 76  
     – китайська 31  
     – класична 19, 62, 77  
     – комерційна 36, 38, 45  
     – конструктивна 135  
     – культури 47  
     – людини 38, 41  
     – математична 26, 40  
     – наукова 52  
     – неklasична 19, 62, 79

- нова 19
  - новітня 19
  - організмів 40
  - політична 38
  - постнекласична 19, 62, 79
  - природокористування 45
  - природнича 36, 39, 118
  - радикальна 45, 47
  - регіональна 52
  - соціально-економічна 51, 128
  - суспільна 36, 39, 127, 128, 293
  - сучасна 308
  - теоретична 45, 46
  - фізична 25, 37, 39
  - Геодезія 67
  - Геоекологія 45
  - Геоімагологія 317
  - Геокультурний круг (коло) давньогрецький 48
    - давньоримський 48
  - Геоморфологія 30, 43, 52
    - екологічна 135
    - інженерна 135
    - регіональна 135
  - Геоноосферологія 315
  - Геополітика 40, 41, 45, 46, 48
  - Геопросторова організація суспільства 135
  - Геософія 19, 62, 73
  - Геоурбаністика 127
  - Геофемінізм 48
  - Геофізика 40
  - Геоцентризм 23, 25, 27, 62, 73, 310
  - Гідрологія 43, 52
  - Гідроніми 87
  - Гінтерлянд 127, 132
  - Глей 44
  - Голізм 313
  - Гномон 24, 67, 82, 90
  - Грецизми 62, 66, 75, 318
  - Гуманізм 62, 75
  - Гумус 67
- Г**
- Ганзейські міста 82, 91
  - Глобус 34, 35, 67
  - Гравітація 67
- Д**
- Давні єгиптяни 24
  - Дарвінізм 35, 37-39
    - соціальний 38, 40
  - Демогеографія 67, 127
  - Демографія 51
  - Демос 67
  - Депопуляція 67
  - Депортація 67
  - Дескриптивний підхід 31, 82, 91
  - Джихад 91
  - Диференціація наукового географічного пізнання 38
  - Діаспора 67
  - Дослідження агрогеографічні 281, 284, 285, 287, 301–303, 305
    - аналітичні 38, 43
    - антропогеографічні 138
    - антропологічні 115
    - географічні 135
    - гідрометеорологічні 115
    - демогеографічні 48
    - економіко-географічні 48
    - етногеографічні 48, 51
    - етнографічні 115
    - історико-географічні 23
    - країнознавчі 48
    - політико-географічні 48
    - прикладні 48
    - природничо-географічні 38, 121, 122
    - суспільно-географічні 127, 304
    - фізико-географічні 43
- Е**
- Еволюціонізм 39
  - Еволюція 38
  - Екватор 67
  - Екліптика 67
  - Екологія 39
  - Експедиція (експедиції) 83, 114, 119, 218
    - морські 212
    - полярні 115
  - Екумена 68
  - Еллінізм 62, 75
  - Емпіричне природознавство 121, 124
  - Енвайронменталізм 73
  - Епоха 67
    - Великих географічних відкриттів 31, 82, 88, 91, 232
  - Етнографія 40
  - Етнокартографія 52
  - Етнос, етнікос 67
- Є**
- Євгеніка 38
  - Єдність природи 35
- З**
- Землезнавство 39, 121, 125
    - загальне 43
    - порівняльне 35, 36

- реальне 312
- фантастичне 312
- Землепис 62, 76
- Зміна парадигм 121, 125
- Зона 67
- Зональність 313
- Зоогеографія 37

**I**

- Імміграція 67
- Інвазія 91
- Інституційна інфраструктура 48
- Інституційні форми географії (інфраструктура) 48, 121
- Інтеграція наукового географічного пізнання 38
- Іррадіація 67
- Іслам 91
- Історико-географічна земля 127, 132
  - область 127, 132
  - провінція 127, 132
- Історико-географічне джерелознавство 19, 20
- Історико-етнографічна область 127, 132
  - провінція 127, 132
- Історико-компаративний аналіз 293
- Історико-політична земля 127, 133
- Історичне джерелознавство 63, 76
- Історіографія 19, 63, 76
- Історіософія 19, 63, 77
- Історія географії (географічної науки) 11, 12, 19, 20, 35, 63, 77
- Історія географічних відкриттів 11, 19
- Історія географічного крає-, країно- і світознавства 20
- Історія географічної думки 20
- Історія суспільно-географічних інституцій 20, 21
- Історія територіальних відкриттів (мандрівництва) 19
- Ітинерарій 82, 92

**К**

- Календар 67
- Камеральна статистика 35, 127, 133
- Канал 67
- Капери (корсари, приватири) 82, 92
- Каравела 82, 92
- Карти-портолани 28
- Картини природи 35
- Картографія 27, 34, 51, 52, 67
  - арабська 30, 245
  - ментальна 23
- Картографування атласне 52

- тематичне 45
- Кафедра
  - географії 52, 135
  - географії України 136
  - геоморфології
    - та палеогеографії 136
  - ґрунтознавства і географії ґрунтів 136
  - економічної та соціальної географії 135
  - конструктивної географії та картографії 136
  - природничої історії, географії і агрокультури 51
  - раціонального використання природних ресурсів і охорони природи 136
  - туризму 136
  - фізичної географії 135
- Квадрант 82, 92
- Квадратура 67
- Кільця Тюнена 42
- Клімат 67
- Кліматологія 30, 36, 43, 52
- Колімація 67
- Колоніальна система (імперія) 85
- Колонізація 31, 82, 92
- Колонія 82, 92
- Комета 67
- Конкістадори 82, 92
- Континент 67
- Концепція агрогеографічна 301
  - геліоцентризму 315, 319
  - географічної оболонки 25, 319
  - геометро-аналітична 46
  - геополітична 45
  - зональності 315, 319
  - космізму 315
  - ландшафтна 41
  - органічної моделі держави 37
  - соціальної фізики 46
  - “теоретичної географії” 46
  - хорологічна 42, 316
- Координата 67
- Кордологізм 48
- Кордоцентризм 313
- Корсари 85
- Космогонія 67, 72
- Космографія 31, 62, 67, 77
- Космологія 72
  - антична 23, 62, 78
  - Середньовіччя 28, 82, 93
- Космос 67
- Космоцентризм 314–315

Краєзнавство 121, 125  
 Країнознавство 24, 26, 40, 127  
 – історичне 318  
 – комерційне 36  
 – культурно-образне (іконографія) 48  
 – описове 23, 28, 29, 121, 125, 318  
 – сучасне 318  
 Країна 121, 125  
 Край 121, 125  
 Креоли 82, 94

## Л

Ламаркізм 38  
 Ландшафт 36, 38, 42, 47  
 – економічний 46  
 – культурний 38, 42  
 – постмодерністський 48  
 Ландшафтознавство 41, 42, 135  
 Латинізми 62, 66, 78, 318  
 Лесеферизм 38  
 Література агіографічна (богословська, релігійна) 14, 253  
 – географічна 14  
 – історико-географічна 14  
 – історична 14  
 – описового (фактологічного) характеру 14  
 – оцінного (інтерпретативного) характеру 14  
 – паломницька (прочанська) 14, 29, 233  
 – “посольська” 233  
 – спеціального характеру 14  
 – художня 14  
 Літописання 48  
 Літосфера 67

## М

Магдебурзьке право 82, 94  
 Макрокосмізм 313  
 Матеріальний монізм 313  
 Мальтузіанство 35, 38, 82, 94  
 Медієвістика 28  
 Меридіан 67  
 Метеорит 67  
 Методи дослідження 13, 20  
 Методи досліджень спеціально-наукові 48  
 – геософійний 48  
 – гештальт-підхід 48  
 – когнітивний 48  
 – компаративний 48  
 – ментально-картографічний 48  
 Методи історико-географічних дослі-

джень (науки) 19, 23  
 – інструментальний 36  
 – історико-генетичний 319  
 – історико-хронологічний 319  
 – картографічний 14, 319  
 – кількісні 36  
 – класичні 14  
 – лінгвістичний 14  
 – літературний 14  
 – мистецтвознавчого аналізу 14  
 – польовий 36  
 – порівняльно-географічний 13, 36, 319  
 – районування 26, 319  
 – соціально-психологічний 14  
 Методи систематизації географічного знання 48  
 Методологія науки 9, 11  
 Мікрокосмізм 313  
 Мінута 67  
 Міф просторовий 310  
 Міфогеографія 312

## Н

Наслідки Великих географічних відкриттів 31  
 – науково-теоретичні 31, 33  
 – політичні 31  
 – соціально-економічні 31  
 – технічні 31  
 Натурфілософія 62, 78  
 Наукова школа 51, 135, 138, 139  
 – александрійська 310  
 – антропогеографічна 40  
 – аттична 310  
 – генетичного ґрунтознавства 53  
 – географічна 43  
 – геопросторової організації суспільства 53  
 – елейська 310  
 – інженерної, екологічної та регіональної геоморфології 53  
 – історико-географічна 140  
 – історико-картографічна 140, 141  
 – йонійська (мілетська) 24, 310  
 – ландшафтознавства (ландшафтознавча) 53  
 – піфагорійська 24, 310  
 – природничо-географічні 39  
 – природоохоронних досліджень 53  
 – регіональна 139  
 – спеціалізована 140  
 – субрегіональна 139  
 – суспільно-географічні 39, 40

- туризму і рекреації 54
- Науковий напрямок (напрямки) 51
  - власне науковий 311
  - загальноземлезнавчий 314
  - екологічний 314
  - етногенетичний 314
  - етнографічний 314
  - етногеографічний 314
  - інфраструктурні 313, 318
  - історико-географічний 314
  - картографічний 314
  - конструктивно-географічний 314
  - космогонічний 314
  - космографічний 314
  - космологічний 313
  - математико-географічний 314
  - медико-географічний 314
  - міфологемний 311–313
  - політико-географічний 314
  - районний 314
- Національна (етнічна) територія 127
- Нація 67
- Німецька антропогеографічна школа 40
- Німецька географічна школа 36
- Німецька школа ландшафтознавства 41
- Новий період історії 114, 119
- Новий Світ 31, 82, 86, 94
- Новітня історія 127, 133
- Нормани 29

## О

- Оазис 67
- Ойконіми 87
- Ойкумена 23, 25, 26, 28, 62, 65, 68, 72, 79, 82, 83, 126, 223, 258, 259
- Океан 68
- Океанографія 36, 43
- Описове джерелознавство 36
- Орбіта 68
- Ороніми 87
- Осьовий час 308

## П

- Паломництво 82, 94
- Парадигма 11, 20, 48, 121, 126, 135
  - біогеографічна 121
  - галузево-статистична 20
  - геолого-геоморфологічна 121
  - ґрунтознавча 121
  - діяльнісна 20
  - екологічна 20
  - інформаційна 11
  - ландшафтна 121
  - модельна 11, 45, 47

- ноосферна 11, 20
- описова 121
- описово-географічна 20
- описово-країнознавча 11
- порівняльно-географічна 11, 20
- районна 20
- системна 45, 47
- системно-структурна 11
- Паралакса 68
- Пасіонарії 82, 95
- Пасіонарний поштовх 82, 95
- Пасіонарність 82, 95
- Передумови Великих географічних відкриттів 83
  - науково-теоретичні 31, 32
  - політичні 31
  - соціально-економічні 31, 32
  - технічні 31
- Перигей 68
- Перигелій 68
- Перипли 24, 62, 76, 79
- Періастр 68
- Перієгези 24, 62, 76, 79
- Періодизація історії географії 13, 19, 22, 23, 28, 248
- Підсоння 67
- Пірати 85
- Підхід дескриптивний 31, 82, 91
  - ідеографічний 31, 82, 91
  - номотетичний 31, 82, 94
- Подорож 82, 95
- Полігенізм 114, 120
- Політеїзм 313
- Політична арифметика 114, 120
- Політоніми 87
- Популяція 68
- Портолан (портулан) 82, 96
- Принцип актуалізму 37
- Принципи історико-географічних досліджень 19, 23
- Проекція 68

## Р

- Радіан 68
- Район економічний 44
- Районний напрямок економічної географії 38, 44, 127, 133
- Районування 26
- Регіон 68
- Регіоналістика 127
  - історична 317
- Регіональна політика 48
- Регіонологія 316
- Рекреація 135

Рельєф 68

### С

Сакралізація географічного пізнання 28

Світобачення дохристиянське 48

Секунда 68

Середньовіччя (середньовічний період) 28, 82, 96, 230, 232

– пізньосередньовічний період 29, 230, 236

– ранньосередньовічний період 29, 230, 232

Соціал-дарвінізм 35, 38, 40

Співдружність націй 114, 121

Старий Світ 31, 82, 86, 97

Стратиграфія 30

Сунізм 91

Сфера 68

Сфероїд 68

### Т

Телеологізм 35, 62, 79, 313

Телескоп 68

Теогонізм 313

Теократичний детермінізм 28

Теорія (теорії) антинорманська 261

– водних цивілізацій 35, 62, 79

– загальнонаукові 34

– конкретнонаукові природничі та суспільні 34

– норманська 30, 261

– природних (натуральних)

місць 25, 62, 80, 315

– розміщення 43, 46

– серцевинної країни 45, 127, 134

– трансформізму 37

– ухвалення рішень 47

– “центральних місць” 47

– штандортні 38, 42, 46, 127, 134

Територія 68

Термін 276–279

Терміни географічні 66

Термінологія 28, 319

– географічна 280

– економіко-географічна 279

– наукова 276

– політико-географічна 279

– суспільна географічна 276

Терміносистема 276, 278

Терра інкогніта 68

Топографія 28

Топоніми 63, 318

Топонімія 318

– історична 318

Тотемізм 313

Тропік 68

Туризм 135

– релігійний 82, 96

Туризмологія 48

Т–О-карти 28, 29

### Ф

Фізіографія 135, 141

Фізіоцентризм 23, 62, 80, 135, 141, 313, 315

Фікт 91

Фінікійці 23, 65

Фітострома 44

Фокус 68

Формаційний підхід до періодизації історії географії 19

Французька регіональна школа 41

Французька школа “географії людини” 41

Французька школа

ландшафтознавства 41

Фундатор науки 48, 121

### Х

Ходіння 49, 82

Хора 42, 62, 80

Хорографія 28, 314

Хорологія 10, 63, 80

Християнство 63, 68, 80, 81

### Ц

Цивілізаційний підхід до періодизації історії географії 19

Цивілізація 40, 46, 63, 81

– Месопотамії 24

– океанічна 40

– річкова 40

– середземноморська 40

– трипільська 48, 123, 254

### Ч

Чинники розвитку географічної науки

– внутрішні (інтерналістські) 13, 19, 20

– зовнішні (екстерналістські) 13, 19, 20

### Ш

Шаріат 91

Шіїзм 91

“Шлях із Варяг у Греки” 82, 97

Мappa mundi 82, 97

Terra Australis Incognita 27

## ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

## А

Авдні В. 190  
 Авієна Руф Фест 234  
 Автор з Равенни див. Раввенський  
 Анонім  
 Адам Бременський 234  
 Адо П. 319  
 Акунін Б. 308  
 Алаєв Е. 55  
 Александр Македонський 66, 75, 76, 188  
 Александрова Т. 58  
 Аль-Балхі 30, 242  
 Альберт Больдштедський (Великий) 238  
 Аль-Біруні 30, 107, 241, 242  
 Альварато Е. 217  
 Аль-Джайгані 30, 153, 154, 243  
 Аль-Ідрісі 30, 106, 107, 113, 154, 243–245  
 Альмагро Д. 191  
 Аль-Мамун 241  
 Аль-Массуді 30, 106, 113, 153, 154, 242, 243  
 Альмейда Ф. де 111  
 Альфред Великий 234  
 Амундсен Р. 95, 111, 115, 146, 147, 193–195  
 Анаксагор 74  
 Анаксимандр 24, 73, 74, 103, 104  
 Анаксимен 24, 74, 103, 104  
 Анахарсій 49, 311  
 Андре С. 193  
 Анжу П. 189  
 Антонович В. 50, 51, 161–163, 176  
 Анучин Д. 45, 109, 126, 143, 145, 147, 312  
 Анциферов Д. 188  
 Апіан (Біневіц) П. 77  
 Аріанн 106  
 Аріант 226  
 Аристарх Самоський 74, 78, 104  
 Аристотель 25, 26, 62, 63, 71, 74, 78, 80,  
 103–106, 148, 181, 237, 264  
 Арне Т. 30, 241  
 Арсен'єв В. 115  
 Арсен'єв К. 37, 143, 144  
 Атласов В. 33, 188  
 Афанас'єв-Чужбинський О. 51  
 Ахенваль Г. 133, 175, 182, 273  
 Ашерсон Н. 63

## Б

Багалій Д. 163  
 Багров М. 13, 56, 315

Бадигін К. 194  
 Бажан М. 167  
 Байдуков Г. 194  
 Байєр Г. 261  
 Байков Ф. 188  
 Байлот Р. 33, 83, 146, 193  
 Балабушевич Т. 141  
 Балдая А. 212  
 Баллені Дж. 115  
 Бальбоа В. Н. де 32, 83, 87, 111, 181, 191  
 Баранський М. 58, 60, 133  
 Барбадо Д. 50  
 Баренц В. 33, 83, 110, 112, 181, 193  
 Барнет Т. 34  
 Барт Г. 119, 174, 191  
 Бартон Ф. 119, 174  
 Басс Дж. 193  
 Баттімер А. 47, 56  
 Баффіні В. 33, 83, 110, 146, 181, 193  
 Беат, монах 236  
 Бегайм М. 34, 77, 113, 315  
 Беда Достойний 234  
 Безобразов В. 45  
 Бейкер Дж. 57  
 Бейкер С. 191  
 Бекон Р. 237  
 Бекон Ф. 34, 173, 182  
 Белінський В. 262  
 Беллінсгаузен Ф. 110, 111, 115, 145, 194  
 Бенедикт Поляк 90  
 Беньямин з Тудели 233  
 Бер К. 147  
 Берг Л. 43, 126  
 Берд Р. 94, 195  
 Бердяєв М. 77  
 Беринг В. 110, 112, 189, 192  
 Беринда П. 267  
 Берк Р. 193  
 Берман Л. 190  
 Бертон Р. 191  
 Беляков О. 194  
 Бжезінський З. 85, 86  
 Биховець І. 159  
 Бізлі Ч. Р. 83  
 Білецький А. 63, 122, 223, 319  
 Білик І. 226  
 Білик М. 304  
 Білозерський В. 161  
 Біско Дж. 194, 195  
 Бішпінг А.-Ф. 133, 275

- Блексленд Г. 143, 193  
 Блеу Й. 35, 37, 77, 113, 114, 315  
 Бове В. де 238  
 Богуцький А. 53  
 Богучарсков В. 55  
 Боден Ж. 34, 119, 147  
 Боднарський М. 63, 309, 312, 319  
 Боїм М. 135, 137, 177  
 Боков В. 13, 22, 56, 59, 98  
 Бонк Ж. 55  
 Бонплан Е. 142, 143, 158  
 Боплан (Г. Левассер де) 50, 57, 106, 122, 123, 154, 158–161, 176, 183, 271, 273  
 Борецький Й. 160  
 Боряк Г. 141  
 Брадвардин Т. 93  
 Брайчевський М. 154, 155, 261  
 Бруно Дж. 75, 93  
 Брюс Дж. 190  
 Брюховецький І. 159  
 Бугенвіль Л. 193, 195  
 Буза С. 188  
 Бунге В. 46, 47, 57, 147, 175, 183  
 Бьондо Ф. 231  
 Бюффон де Ж.-Л. Леклерк 131, 174
- В**
- Вавричин М. 141, 160, 273  
 Вагін М. 188  
 Вайпрехт К. 193  
 Вайт Г. 47  
 Вакі К. де 217  
 Валіханов Ч. 189  
 Вальдземюллер М. 32, 77, 88, 113, 114, 315  
 Варен Б. (Вареніус) 10, 34, 109, 110, 114, 173, 182, 232  
 Варен де ла Верандрі П. Г. 192  
 Василій Великий 235  
 Васильєв М. 51, 196  
 Ващенко О. 53, 140, 141, 165, 171, 177, 183, 300, 303  
 Вебер А. 43, 134, 145, 146  
 Веддел Дж. 194  
 Веклич М. 184  
 Величко Г. 52, 122, 128, 130, 138, 140, 158, 163, 168, 170, 171, 184, 248, 250, 295, 297  
 Величко С. 50, 158, 159, 266  
 Верден К. 188  
 Вердум У. фон 159, 160  
 Верменич Я. 319  
 Вернадський В. 167, 295, 315  
 Веррацано Дж. 33  
 Верхратський І. 276–278  
 Веспуччі А. 83, 85–87, 110, 111, 182, 197, 216
- Висоцький Г. 43, 44, 124, 175, 177  
 Височенко С. 141, 274  
 Вишневський В. 53  
 Відаль де ля Бляш П. 11, 41, 126, 144, 174, 182, 293  
 Віженер Б. де 50  
 Візе В. 109, 158  
 Вілкінс Г. 195  
 Вілкс Ч. 115  
 Віллоубі Х. 33  
 Вількицький Б. 194  
 Вінстон В. 34  
 Вінчі да Л. 315  
 Вісконті П. 239  
 Вісьтак О. 20, 21, 58, 136  
 Влах М. 55, 63, 83, 221, 230, 257, 276, 281, 288, 293, 301, 304–306, 308, 319  
 Воблій К. 51, 128, 130–132, 140, 164, 165, 176, 184  
 Вовк Ф. 51, 162, 167, 171, 176  
 Воєйков О. 43, 45, 143–146, 163, 164, 175  
 Войтович В. 263  
 Волліс С. 193  
 Волобуєв-Артемов М. 165, 166  
 Волос С. 139  
 Волошин І. 53  
 Волперт Д. 47  
 Волш Д. 196  
 Вольтер 113  
 Вонсович Ю. 53  
 Врангелі Ф. 189  
 Вудворд Дж. 34
- Г**
- Гаррет П. 47  
 Гакет Б. 52, 135, 170  
 Гаккель Я. 194  
 Галицька Н. 57, 63, 116  
 Галицький В. 57, 63, 116  
 Галілей Г. 34, 74, 75, 110, 173  
 Галлей Е. 34, 147  
 Гама В. да 32, 83, 110, 111, 181, 188, 197, 213, 214  
 Гамкало З. 53  
 Ганнон 65, 104, 106, 190  
 Гантінгтон Е. 46  
 Гарвей Д. 47, 147  
 Гартшорн Р. 147  
 Гарун ар-Рашид 241  
 Гаськевич В. Г. 53  
 Гаусгофер К. 37, 45, 132  
 Гвоздев М. 192  
 Гегерстранд Т. 47



Гедеонов С. 30, 241  
Гекатей Мілетський 24, 48, 62, 76, 79,  
102–104, 106, 148, 196, 200  
Геккель Е. 147  
Гекман І. 275  
Гекслі Т. 38, 119, 144, 147  
Геліодор 234  
Генрих Майнцький 236  
Геракліт Понтійський 78, 103  
Герберштайн З. 50  
Гердер Й. 221  
Геренчук К. 53, 59, 140, 171, 183  
Герікс О. 93  
Герман К. 143, 274  
Геродот 25, 49, 62, 63, 71, 103–106, 122,  
148–150, 172, 176, 180, 196, 201, 221–229,  
257, 316, 318, 319  
Геттнер А. 11, 29, 42, 57, 80, 144–146,  
175, 182, 236, 275  
Геттон Дж. 34, 37  
Гібнер Й. 159  
Гіллари Е. 195  
Гілберт В. 93  
Гіппарх з Нікеї 26, 27  
Гіппократ 71, 104  
Гнатюк В. 51, 162, 167, 171, 176, 263, 312  
Голіков А. 166  
Головін П. 194  
Голько О. 141  
Гомер 48, 65, 172, 221, 312  
Гоміш Д. 212  
Гонак М. 171  
Гонсалвіш А. 212  
Горбачевський І. 276  
Горинь М. 167  
Гоукінс Г. 113  
Гоулд Дж. 47  
Грабянка Г. 158  
Грегори К. 55  
Греков Б. 30, 241  
Григорович-Барський В. 50, 152, 156,  
160, 176, 183, 266  
Грихальва Х. 111, 191, 219  
Грицеляк В. 55, 63, 122, 319  
Громов М. 194, 263, 271  
Грум-Гржимайло Г. 190  
Грушевський М. 30, 50, 77, 148, 154, 161,  
163, 176, 222, 241, 254, 255, 258, 261  
Губерначук С. 154, 254  
Гудзон Г. 33, 83, 110, 112, 146, 181, 192  
Гулак М. 161  
Гумбольдт А. 10, 12, 36, 80, 115, 117, 118,  
142–144, 174, 182, 192, 238, 250, 293, 316

Гумильов Л. 95, 175  
Гюйгенс Х. 93  
Гюльденштедт Й. А. 164, 274

## Г

Гвідо Брюссельський 236  
Гвіччардіні Л. 173  
Гекман І. 275  
Георгі І. 275  
Геринович В. 53, 128, 130, 140, 164, 167,  
169, 170, 295  
Герланд Г. 39, 40, 144, 145  
Гмелін С. 274  
Гоманн Й.-Б. 114, 160  
Гондіус В. 160  
Граунт Д. 34, 121  
Груневег М. 160, 177

## Д

Дарій, цар 223, 225, 228  
Дамаскин І. 264  
Данилевський М. 77  
Данило Мних 29, 49, 97, 108, 112, 152,  
188, 233  
Данте А. 75  
Дарвін Ч. 38, 142–144  
Дашкевич Я. 141, 160  
Девіс В.-М. 147, 175, 278  
Девіс Дж. 33, 83, 89, 112, 192, 193  
Дежньов С. 33, 112, 188  
Дейвід Т. 195  
д'Ейї П. 29, 108, 238  
Декарт Р. 34, 93, 173, 182  
Де-Лонг Д. 119, 174  
Демокріт 74, 78  
Ден В. 44, 131, 146, 175  
Денен Д. 190  
Денисик Г. 100, 247, 252, 275  
Джеймс П. 13, 22, 55, 64, 84, 98, 116, 320  
Дженкінсон Е. 151  
Джонстон Р. Дж. 55  
Дикий І. 55, 63, 122, 319  
Дикуїл 29, 235, 236  
Діаш Б. 32, 83, 107, 110, 111, 190, 213  
Діаш Д. 190, 212  
Діброва О. 140, 165, 167, 177, 184  
Дігес Т. 93  
Дільтей В. 77  
Дітмар А. 57, 63, 64, 104, 196, 202, 309, 320  
Дмитрієв М. 124, 184  
Дністрянський М. 53, 139  
Докучаєв В. 12, 43, 44, 122, 123, 145, 175,  
184

Долинська М. 141  
 Дольницький М. 53, 128, 130, 140, 164,  
 169, 170, 295, 297  
 Домбровський І.(Я) 267  
 Доу Дж. Ф. 84  
 Драгоманов М. 161  
 Дрейк Ф. 113, 181  
 Дрогушевська І. 55  
 Дройзен Й. Г. 75  
 Дубіс Л. 53  
 Дубняк К. 130  
 Дюмон-Дюрвіль Ж. 115, 195, 196

## Е

Еванс Д. 143  
 Евдокс Кнідський 104  
 Евклід 80  
 Ейр Е. 143, 193  
 Ейрік Рудий 30, 106, 109, 191, 240  
 Еко У. 320  
 Елсуорт Л. 194  
 Елькано Х.-С. 197, 220  
 Емпедокл 74  
 Енріке Мореплавець 32, 110–112, 197,  
 212, 213  
 Епікур 78  
 Ератосфен 26, 62, 63, 102–106, 148, 149,  
 180, 196, 202, 317  
 Ернст Я. 301

## Є

Євреїнов І. 189  
 Єлена Свята 107  
 Єльніцький Л. 64  
 Єндик Р. 295  
 Єрмак Т. 33, 188

## Ж

Желехівський Є. 277, 280  
 Жупанський Я. 13, 23, 56, 98–101, 122,  
 128, 132, 140, 141, 148, 155, 166, 167, 176,  
 247, 250, 252, 253  
 Журавський Д. 51, 131, 140, 162, 163,  
 176, 274

## З

Забелін І. 116  
 Заблоцький Б. 139  
 Загоскін Я. 192  
 Закарія Ібн Мухаммад аль-Казвіні 77  
 Замятін Д. 312  
 Зарку Ж. 212, 213  
 Заставецька О. 53, 101, 139, 140  
 Заставецький Б 140

Заставний Ф. 53, 139, 177  
 Зауер К. 47  
 Захара І. 320  
 Зиморович Б. 160, 177  
 Зиморович С. 160, 267  
 Зібер М. 51, 131, 166–168  
 Зільбер Г. 136, 300  
 Зільберман І. 133  
 Зісмільх У. 34, 147  
 Злупко С. 292  
 Золовський А. 141  
 Зуев В. 109, 164, 274  
 Зупан А. 39  
 Зябловський Є. 143

## І

Іаніш Ж. 212  
 Ібн-Баттута 30, 106, 107, 112, 197, 211, 243  
 Ібн-Гальдун 30, 242  
 Ібн-Гаукаль 244  
 Ібн-Гордадбег 30, 106, 113, 153, 243  
 Ібн-Дасг 30, 153, 154, 243, 244  
 Ібн-Сіна (Авіценна) 30, 107, 113, 242  
 Ібн-Фадлан 30, 107, 243  
 Ібн-Якуб 30, 107, 243, 244  
 Іван, екзарх болгарський 257  
 Іваничук М. 53  
 Іванов Є. 53  
 Іванов К. 188  
 Івановський О. 140  
 Іванух Р. 139  
 Іванченко О. 116  
 Іванченко Р. 266  
 Ігнатенко М. 166  
 Ізмайлов В. 109  
 Інокентій IV, папа 90, 234  
 Ісаевич Я. 230, 239  
 Ісаченко А. 13, 22, 25, 56, 64, 83, 98–100,  
 105, 116, 234, 238  
 Ісидор 107  
 Істахрі 107  
 Іщук С. 53, 139

## Й

Йоде Г. де 113

## К

Кабот Дж. 32, 83, 181, 191  
 Кабот С. 33, 83, 181  
 Кабрал П. 32, 110, 111, 181, 191  
 Кабрільо Х. 217  
 Кадамосто А. 190, 212, 213  
 Каденюк Л. 196  
 Калініна Т. 230

- Кампензе А. 50  
Кан Д. 190, 213  
Кандиба (Ольжич) О. 148, 254  
Кандиба Ф. 159  
Кандиба Ю. 140  
Кандяк І. 278  
Канигін Ю. 152, 255  
Кант І. 34, 174, 182, 316  
Капелла М. 235  
Капраль Н. 136  
Каразін В. 163  
Карденас І. Г. 217  
Карпіні Дж. П. 29, 90, 107–109, 188, 234  
Картъе Ж. 33, 83, 113, 181, 191, 197, 218  
Качан Є. 139  
Качмар В. 136  
Квінт Септимій Флоренс Тертуліан 235  
Кейтс Р. 47  
Кеплер Й. 34, 74, 75, 110, 173  
Кеппен П. 162, 163, 168, 170  
Кергелен І. 194  
Кирильчук А. 53  
Кисельов Ю. 57, 73  
Кифішин А. 148, 152, 254  
Кінг Ч. 320  
Кірос П. 192  
Кірхгоф А. 39, 142, 143  
Кістяківський В. 131  
Кіт М. 53  
Клаппертон Х. 190  
Кларк В. 192  
Климентій Александрійський 235  
Клиф Н. 84  
Кльонович С.-Ф. 50, 154, 158, 267, 269  
Книш М. 304, 306  
Кобилюх В. 154, 255  
Ковалевський Є. 140, 190  
Коваль Ф. 292  
Ковальчук І. 53, 99, 136, 137, 171, 249  
Козачинський М. 156  
Козиревський І. 188  
Козлов П. 115, 190  
Козьма Індікоплов 29, 49, 77, 106, 107, 109, 235, 257, 315  
Колумб Х. 32, 83, 85, 87, 110, 111, 120, 173, 181, 191, 197, 215  
Кольбер О. 51  
Коновалець О. 230  
Коперник М. 34, 74, 75, 93, 110, 173, 240  
Корвін В. 77  
Кордова Ф. 111, 191, 219  
Кордуба М. 51, 297  
Корнієнко О. 230  
Коронадо Ф. В. 192, 197, 217  
Коронеллі В. М. 78  
Коропецька Т. 301, 306  
Кортес Е. 83, 111, 181, 191  
Корчак-Чепурківський Ю. 297  
Кос А. 57  
Косіба О. 53  
Костомаров М. 50, 154, 161, 176, 261  
Костриця М. 116  
Костриця Н. 116  
Коструба Т. 222–225, 228  
Костянтин VII Порфірородний 49, 234  
Котермак (Дрогобич) Ю. 50, 108, 154, 156, 158, 160, 176, 183, 236, 237, 239, 240, 266  
Коцебу О. 145, 196  
Кравець Т. 305, 306  
Кравець Я. 160  
Кравців Б. 160  
Кравців В. 139  
Кравчук Я. 53, 136, 171  
Краль І. 164, 295, 298, 299  
Краснов А. 43, 122, 124, 140, 145, 163, 168, 175, 183, 275  
Краснопольський А. 57  
Крачковський І. 30, 230, 245  
Крашенинников С. 189  
Крекес А. 239  
Кривецький І. 239  
Кривульченко А. 53  
Крижанич Ю. 270, 271  
Крип'якевич І. 155, 167  
Крисаченко В. 58, 256  
Кристаллер В. 46, 134, 145, 146, 174, 182  
Кришталович У. 141  
Крокос В. 295  
Кроммер М. 50, 159, 160  
Кропоткін П. 43, 189  
Крубер О. 31, 245  
Крузенштерн І. 111, 115, 116, 195  
Круль В. 57, 132, 140, 166  
Кубійович В. 51, 57, 103, 122, 128–130, 137, 140, 164, 167, 168, 170, 176, 184, 274, 275, 281–287, 291, 292, 295–299, 301–303  
Кузаков В. 231  
Кузанський М. 74, 93  
Кузеля З. 51, 162  
Кузик С. 231  
Кук Дж. 110, 113, 115, 145, 173, 181, 192–194  
Кукурудза С. 53, 59, 137  
Кулік Е. 30, 240  
Куліш П. 161  
Кун Т. 125  
Купчинський О. 141  
Куропатницький Е. 294

Кусто Ж.-І. 113, 146, 158

## Л

Лабан А. 113  
 Лавров С. 57, 58  
 Лаель Ч. 37  
 Лазарєв М. 110, 111, 115, 145, 194, 195  
 Ламарк Ж.-Б. 34, 37  
 Ламбер де Сен-Брі 87  
 Лангсдорф Г. 192  
 Лансарот Ф. де 212  
 Лаперуз Ж.-Ф. 113, 146  
 Лаплас П.-С. 174  
 Лаптев Д. 145  
 Лаптев Х. 189  
 Ларсен Г. 194  
 Лафіт П. 78  
 Лев Диякон з Калої 49, 234  
 Левицький В. 276–278  
 Левицький І. 166  
 Левицький К. 276  
 Левкіпп 74, 78  
 Лейф Ейріксон 30, 109, 191, 240  
 Лемер Я. 192  
 Ленг О. 190  
 Леонардо да Вінчі 77  
 Леонтєв К. 77  
 Липа Ю. 161  
 Лисянський Ю. 111, 115, 117, 177, 183, 195  
 Литвин М. 50  
 Лівінгстон Д. 119, 144, 174, 190, 191  
 Лінней К. 34, 37  
 Літке Ф. 196  
 Ліхачов Д. 155  
 Лоза Ю. 56, 141, 154  
 Лозинський Р. 139  
 Лозко Г С. 122  
 Ломоносов М. 143, 174, 182, 261  
 Лошкін С. 193  
 Лужин Ф. 189  
 Лукіан 71  
 Лур'є С. 64  
 Луцишин П. 139  
 Льош А. 46, 58, 145, 146, 174, 182  
 Льюїс М. 192  
 Люта (Гирич) Т. 141  
 Лянуа Ж. де 50  
 Лясота Е. 50  
 Ляхов І. 189

## М

Магеллан Ф. 33, 83, 110, 111, 173, 181, 191, 192, 195, 197, 220  
 Магидович В. 58, 84, 116, 117

Магидович І. 13, 23, 58, 84, 99, 100, 103, 116, 117, 196, 201  
 Магочій П.-Р. 154  
 Макаров С. 43, 177, 193, 196  
 Маккіндер Г. Дж. 132, 134  
 Маккензі О. 192  
 Мак-Клюр Р. 193  
 Маклей В. 147  
 Макробій 235  
 Максаковський В. 58, 64, 84, 230  
 Максимова Л. 58  
 Максимович М. 163  
 Маланюк Є. 152, 167, 221, 308  
 Малигін С. 189  
 Малицький А. 53  
 Мальська М. 53, 54, 139  
 Мальський М. 53, 139  
 Мальтус Т.-Р. 34, 94, 147  
 Мариніч О. 124, 140  
 Марк Теренцій Варрон 27  
 Марк Ульпій Траян 70  
 Маркова О. 141  
 Маркович Я. 51, 274  
 Марку Ж. 87  
 Мартін Дж. 13, 22, 47, 55, 64, 83, 98, 116, 320  
 Мартонн Е. 238  
 Массей Д. 47  
 Матковський С. 58, 136  
 Матюшкін Ф. 189  
 Махновець Л. 122, 230, 258  
 Мейгенберг К. фон 238  
 Мельник А. 53, 171  
 Менданья де Нейро А. 192  
 Менделєєв Д. 45  
 Мендоса К. 145  
 Меркатор Г. 34, 35, 78, 88, 113, 151, 152, 315  
 Метродор Хіоський 78  
 Метью Паризький 233  
 Меховський (Меховіта) М. 50  
 Мечников Л. 40, 73, 166, 175  
 Миклашевський І. 51, 167  
 Миклухо-Маклай М. 115, 117, 119, 145, 147, 183, 189, 193  
 Милорадович А. 294  
 Мироненко Н. 166  
 Михайлюк В. 53  
 Михальчук К. 163  
 Міллер Г. 53, 136, 171, 261  
 Мінін Ф. 189  
 Мінстер С. 34, 50, 77, 88, 113, 151  
 Мітін І. 312, 320  
 Мітридат Боспорський 227

Модрич-Верган В. 231  
 Мозолевський Б. 148  
 Молочко А. 55, 141  
 Монтес'є Ш.-Л. 34, 73, 131, 174  
 Моралес Е. 87  
 Морган Г. 113  
 Морозов Г. 43, 44, 175  
 Москаленко М. 230  
 Москвітін І. 33, 112, 188  
 Москосо Л. 217  
 Моусон Д. 195  
 Мукитанов Н. 25, 56, 64, 308, 312  
 Муккадасі 242  
 Мулява В. 255  
 Мушкетов І. 43, 189

## Н

Навроцький В. 51, 162, 163, 166–168  
 Нагірна В. 53, 139  
 Назарук М. 53  
 Нансен Ф. 115, 119, 146, 147, 174, 193  
 Нарваес П. де 217  
 Нахтігаль Г. 119, 174  
 Невельський Г. 189  
 Нестор-літописець 148, 152, 155, 158, 229, 258–261  
 Нехо II, фараон 25, 190  
 Немець Л. 140, 166  
 Нікітін А. 97, 188  
 Нікітін С. 43, 152  
 Ніцше Ф. 77  
 Нобіле У. 146, 147, 194  
 Норденшельд А. 95, 193  
 Ньютон І. 34, 74, 75, 173

## О

Обручов В. 190  
 Овцин Д. 189  
 Оглоблин О. 164  
 Огоновський В. 53, 128, 130, 140, 169, 295, 297  
 Огоновський О. 276  
 Озорій П. 234  
 Оккама В. 237  
 Олійник Я. 58, 128, 140  
 Орезм М. 74  
 Орельяна Ф. 192  
 Орем М. 93  
 Ортелій А. 34, 49, 66, 88, 113, 151, 152, 196, 199, 257  
 Остапенко О. 131  
 Отер з Гельгеланна 240  
 Оферверг А. 191  
 Охеда А. де 87

## П

Павлик М. 171  
 Павлов А. 43  
 Павлова В. 141  
 Падюка Н. 141  
 Паес П. 190  
 Паїк В. 154  
 Пайер Ю. 193  
 Паламарчук М. 165, 177  
 Паллас П.-С. 34, 164, 274  
 Паньків З. 53  
 Парк М. 190  
 Паркер Дж. 56  
 Парменід 74, 104  
 Паробецький М. 171  
 Партицький О. 222, 226  
 Паславський Т. 141  
 Пассарге З. 11, 41, 142, 145, 146  
 Пассек В. 51  
 Пастернак Я. 148, 254  
 Пасхавер Й. 131  
 Пагріці Ф. 93  
 Пашкевич С. 53, 169  
 Пашковський М. 267  
 Пашуто В. 30, 241  
 Пейтінгер К. 236  
 Пекалід С. 267  
 Пенк А. 42, 295  
 Пенюк С. 304, 306  
 Перм'яков Я. 188  
 Перов В. 195  
 Перфільєв І. 188  
 Петлін В. 53  
 Петлін І. 188  
 Петрарка Ф. 75  
 Петрига М. 139  
 Петті В. 34, 120  
 Пешель О. 39, 107, 144–146  
 Певцов М. 190  
 Пилипчук О. 57, 129, 230  
 Писаренко С. 53, 139  
 Пій II, папа 29, 108, 238  
 Пікар Ж. 196  
 Пілецький Я. 131  
 Пінеда А. 191  
 Пінсон В. 191  
 Пірі Р. 111, 115, 194  
 Пісанья Л. 213  
 Піссаро Ф. 83, 111, 181, 191  
 Пістун М. 23, 53, 56, 58, 98, 99, 101, 128, 139, 140, 165–167, 176, 177, 250  
 Піт Р. 47  
 Піфагор 63, 74, 103, 104  
 Піфей 65, 66, 104, 106  
 Платон 63, 74, 104, 172, 317  
 Плачинда С. 152

- Пліній Молодший 104  
 Пліній Старший 27, 66, 71, 104, 122, 172  
 Плутарх 104  
 Погрібний А. 154, 256  
 Подолинський С. 51, 162, 163, 166, 167, 176  
 Подяков А. 195  
 Позняк С. 53  
 Полібій 66  
 Поло М. 83, 90, 106–108, 112, 181, 188, 197, 210, 234  
 Поло Н. 210  
 Поль В. 154  
 Полянський Ю. 53, 124, 140, 167, 169, 170, 295  
 Помпоній Мела 27, 71, 104, 105, 172, 196, 203, 308  
 Пономаренко Л. 141  
 Понсе де Леон Х. 32, 191, 197, 219  
 Попов Ф. 188  
 Порошенков Ю. 56, 64, 84, 117  
 Порошенкова Н. 56, 64, 84, 117  
 Посидоній 26  
 Потанін Г. 190  
 Поярков В. 33, 112, 188  
 Пред А. 47  
 Преображенський В. 57, 58  
 Пржевальський М. 115, 117, 189, 190  
 Прибилов Г. 192  
 Прицак О. 30, 154, 155, 241, 261, 262  
 Прокопій Кесарійський 49, 234  
 Прокопович Т. 158, 160, 265  
 Прончищев В. 189  
 Процик І. 139  
 Птолемей Клавдій 10, 27–29, 34, 49, 62, 63, 66, 71, 74, 77, 102–106, 110, 122, 148, 149, 151, 152, 172, 176, 180, 196, 199, 229, 237, 241, 245, 257, 315, 316  
 Птуха М. 51, 128, 130, 131, 164, 165, 167, 177, 297  
 Пулюй І. 276  
 Пустоход П. 297  
 Путилов Б. 117  
 Пуфендорф С. 159  
 Пушкар І. 139  
 Пфайффер І. 177, 180–186
- Р**
- Раббан Бар Саума 246  
 Равенський Анонім (Автор з Равенни) 77, 235  
 Радзивілл М.-К. 114  
 Райт Дж. 47, 84  
 Ракушка-Романовський Р. 159  
 Ранця І. 305, 307
- Ратцель Ф. 9, 37, 40, 73, 131, 144–146, 174, 175, 182, 293, 296  
 Ребров І. 188  
 Рей Д. 34  
 Рейс Пірі (Хаджі Мухіддін Пірі ібн Хаджі Мехмед) 88  
 Реклю Е. 40, 73, 144, 146, 175, 182, 275, 316  
 Релі В. 87  
 Реман А. 52, 135, 144, 165, 168–170, 182, 295  
 Рибаків Б. 30, 241  
 Ріттер К. 10, 36, 73, 80, 125, 142–145, 174, 182, 238, 250, 293, 316  
 Ріхтгофен Ф. 39, 52, 89, 142, 144–146, 295  
 Роборовський В. 115, 190  
 Ровенчак І. 53, 55, 63, 122, 139, 140, 141, 274, 319  
 Роггевен Я. 192  
 Розмислов Я. 193  
 Ромер Е. 52, 135, 144, 168–171, 297, 299, 303  
 Росс Дж. 193, 195  
 Рубан В. 51, 274  
 Рубрук Г. 29, 107, 108, 188, 234, 265  
 Руге З. 39  
 Руденко В. 58, 166  
 Руденко Л. 140, 141  
 Руденко М. 167  
 Рудницький С. 12, 23, 51–53, 59, 64, 65, 98, 99, 103, 122, 124, 125, 128–131, 135, 140, 141, 148, 164, 165, 167–171, 176, 177, 183, 184, 231, 247–250, 276–280, 295–297, 299, 308, 315, 320  
 Рулье К. 37, 144  
 Рум'янцев Р. 274  
 Русин П. 154  
 Русов О. 51, 131, 163  
 Рязановський М. 30, 241  
 Рязановський О. 30, 241
- С**
- Сааведра А. 192  
 Савицький Л. 299  
 Садовський В. 51, 128, 130, 133, 134, 140, 164, 165, 177, 184, 248, 297  
 Саймон Г. 47  
 Саліщев К. 59  
 Санников Я. 189  
 Саричев Г. 192  
 Саушкін Ю. 12, 13, 22, 56, 64, 98, 100  
 Сваричевський І. 300, 303  
 Сварник І. 58  
 Сверстюк Є. 167

Сдасюк Г. 57  
 Секст Емпірик 311  
 Сельський Щ. 277  
 Семенов Л. 97  
 Семенов П. див. Семенов-Тян-Шанський  
 Семенов-Тян-Шанський В. 43, 45  
 Семенов-Тян-Шанський П. 44, 115, 117, 126, 144, 145, 175, 183, 189  
 Семпл Е.-Ч. 46  
 Семчишин М. 231, 261, 265, 267  
 Сенека 71, 78  
 Серпа-Пінту А. 191  
 Северцов М. 37, 143, 144, 189, 190  
 Сєдов Г. 194  
 Сивий М. 53  
 Сильвестр, чернець 258  
 Симон-Симонід (Симонович) 267  
 Симонов Р. 231  
 Симутіна А. 141  
 Синявський А. 51, 130, 133, 140, 165, 168, 177, 183  
 Січинський В. 154, 158, 231, 273  
 Скварчевська О. 171  
 Скворцов О. 44  
 Скілак 106  
 Скворода Г. 160  
 Скотт Р. 111, 115, 146, 147, 195  
 Скуратов О. 189  
 Слабошпицький М. 222–225, 228  
 Славинецький Є. 270  
 Слейтер Д. 47  
 Сміт В. 194  
 Снісаренко А. 64  
 Содомора А. 64, 320  
 Соймонов Ф. 188  
 Соліс Х. 191  
 Соловійов В. 77  
 Сомов М. 195  
 Сосса Р. 59, 140, 141  
 Сото Е. 192, 217  
 Спафарій М. 188  
 Спик Дж. 119, 174, 191  
 Срезневський І. 97  
 Стадухін М. 188  
 Старіцин Л. 188  
 Стендер-Петерсен А. 30, 241  
 Стенлі Г. 119, 144, 174, 191  
 Степаненко О. 165  
 Степанів О. 53, 128, 130, 138, 140, 160, 168, 169, 176, 184, 295, 297–299  
 Стерлегов Д. 189  
 Стерн Ч. 193  
 Страбон 26, 49, 62–66, 71, 102–106, 126, 148, 172, 180, 229, 257, 265, 311, 316, 317,

120  
 Стратановський Г. 320  
 Стрийковський М. 50, 159, 160  
 Ступицин М. 195  
 Ступницький Г. 294  
 Стюарт Дж. 193  
 Схаутен Б. 192

**Т**

Танфільєв Г. 43, 122, 124, 145, 160, 163, 168, 175, 183  
 Тарангул Л. 139  
 Таранов П. 231  
 Тарасевич О.-А. 50, 158, 267  
 Тасман А. 145, 146, 181, 192  
 Тацит Публій Корнелій 104  
 Твердохлебов І. 166  
 Тейшейра Т. 212, 213  
 Теокрит 71  
 Тєсля І. 140, 295  
 Тит Лукрецій Кар 27, 71, 74, 78, 104, 172, 320  
 Тихоміров М. 30, 241  
 Тілло О. 177  
 Тойнбі А. 77  
 Томашівський С. 30, 241  
 Томсен В. 30, 240  
 Томсон Дж. О. 64  
 Топчєв О. 53, 139, 165–167  
 Торрес Л. 181, 192  
 Трачевський М. 297  
 Трешников О. 195  
 Трїштан К. 212  
 Туган-Барановський М. 51, 131, 162, 163, 166–168, 176  
 Тустановський Л. 160  
 Тутковський П. 51, 103, 122–125, 140, 162, 164, 168, 177, 183, 248, 295, 296  
 Тюнен Й. фон 42, 43, 134, 143, 145, 146, 182

**У**

Угорчак Ф. 53  
 Ульоа Ф. 217  
 Ульяновський В. 223  
 Ушаков Г. 194

**Ф**

Фалес Мілетський 24, 73, 103, 104, 311  
 Федонюк А. 58  
 Федоров І. 192  
 Федченко О. 189  
 Федюк О. 60, 102, 129  
 Фергюсон Н. 84  
 Фещенко-Чопівський І. 51, 131, 165, 295

Фліндерс М. 143  
 Фомін П. 133  
 Фортунатов О. 44  
 Фотій, патріарх 49, 234  
 Фрадкін Н. 12, 59  
 Франк С. 77  
 Франко І. 161, 171, 222, 275, 311  
 Франкопан П. 84  
 Фреїшин-Чировський М. 231  
 Фробішер М. 33, 83, 193  
 Фроде А. 109  
 Фукс В. 195

## X

Хабаров Є. 112, 188  
 Хаггет П. 58, 59  
 Халубінська А. 53  
 Харвей Д. 59  
 Харченко А. 141  
 Хасанов Х. 231  
 Хведченя С. 141  
 Хвойка В. 148, 154, 254  
 Хейердал Т. 146, 147  
 Хемминг Дж. 55, 83, 116  
 Хорунжий Ю. 222–225, 228  
 Храпливий Є. 288–292, 298  
 Хрустальов Ю. 55, 116  
 Худаш М. 312

## Ц

Царик Л. 53  
 Цвейг С. 85  
 Цвіїч Й. 295, 299  
 Цегельський Р. 278  
 Цельтес К. 236  
 Цись П. 53, 136, 140, 171  
 Цюлковський К. 315  
 Ціргоффер А. 53, 169, 170  
 Цицерон 75

## Ч

Чеботарьов Х. 275  
 Чекановський Я. 301  
 Челлен Ю.-Р. 41, 296  
 Челюскін С. 189  
 Ченслер Р. 193  
 Черваньов І. 13, 22, 98, 124, 140, 166  
 Черевичний І. 194  
 Черський І. 115  
 Чеславський В. 45  
 Чжан Цянь 31, 196, 204  
 Чжен Хе 83

Чижевський О. 315  
 Чижевський Ю. 53, 144, 168, 169  
 Чириков О. 177, 189, 192  
 Чкалов В. 194  
 Чорлі Р. Дж. 47, 58  
 Чубинський П. 51, 103, 154, 162, 163, 168, 176, 184, 312

## Ш

Шаблій О. 13, 20, 21, 23, 53, 56–59, 64, 65, 98, 99, 101, 122, 123, 128, 129, 139–141, 148, 155, 165, 167, 171, 176, 177, 232, 247, 250–252, 259, 272, 279, 283, 287, 298, 300, 302, 303, 307, 315, 320  
 Шараневич І. 222  
 Шарко Ж. 195  
 Шафарик П. 148, 163, 170  
 Шафонський О. 51, 274, 294  
 Шахматов О. 30, 240  
 Шватка Ф. 192  
 Шевальє П. 158  
 Шевченко В. 117, 141, 148, 253  
 Шевченко Т. 183  
 Шевчук В. 266, 268  
 Шевчук Л. 53, 139  
 Шевчук С. 60, 129, 141, 247  
 Шеклтон Е. 195  
 Шеліхов Г. 192  
 Шилов Ю. 152  
 Шимонович Й. 51, 128, 130, 154, 164, 165, 167, 168, 177  
 Ширакаці А. 107  
 Шишмарьов Г. 196  
 Шищенко П. 124, 140  
 Шльоцер А. 30, 240, 261  
 Шлюттер О. 11, 42, 145  
 Шмідт О. 95, 110, 145  
 Шокальський Ю. 43  
 Шпенглер О. 77  
 Штойко П. 53, 59, 60, 123, 129, 137, 140, 141, 247  
 Шуйський Ю. 22, 56, 65, 309, 320  
 Шухевич В. 51, 162, 163, 171  
 Шухевич Р. 171

## Щ

Щербаківський В. 222, 223

## Ю

Юнкер В. 144, 191  
 Юшков С. 30, 241



<b>Я</b>	Jahn A. 137	
Язиніна Р. 139		
Янсзон В. 145		<b>K</b>
Ян А. 53, 144, 168, 170	Keltie S. J. 60	
Яремчишин Б. 53, 139		<b>M</b>
Яснопольський М. 51, 131	Martin G. J. 60	
		<b>N</b>
Ясперс К. 308	Naidu V.	
Яценко Б. 255		<b>P</b>
	Pomponii Melae 320	
<b>E</b>		<b>R</b>
Ernst J. 137, 307		
		<b>S</b>
<b>H</b>	Richthofen von F. 89	
Harasimiuk K.-A. 137		
Husain M. 60		
<b>J</b>	Sirko M. 60, 231	

Szaraniewicz I. 222